

१८८०/१५६

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय ... निबंध ...

सं. क्र. १८८०.

ने

ग्रंथांचे

आदर्श संग्रहालय

लेखक

अनंत काकवा प्रियोळकर

REFBK-0016626

ठी साहित्य संघ, मुंबई

१९६९

1596-

1596
1597
1598

60382
9660

1596
1597

60382
94191E
9660

मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय

Fuere prologus sancti ieroni-
 presbiteri i parabolas salomonis
 ungar epistola quos iugit sacerdoti-
 um: immo carta non dandis: quos
 epi neder amoz. Comitaros in oler-
 amos: 7 zacharia malachia: quoq;
 psalmis. Scripsisse: si licuisset pre uali-
 tudine. Minus solacia sumptuum:
 notarios nros et librarios sustenta-
 nes: ut uobis possimur nrm desudat
 ingratu. Et ecce ex latere frequis curia
 diuisa positiu: quasi aut equu sit me
 uobis elurientis alns laborare: aut
 in ratione dati et accepti: cuiq; proce-
 vos chruoz? sim. Itaq; lōga egrota-
 rione scatus: ne pntus hor anno re-
 nectē: 7 apud nos mutus esse: in diu
 opus nomini nro conseruau: in cap-
 ratione uidetur tū salomonis vo-
 lumini: maffoch qd hēbrai pabolae:
 uulgata edico pūbia uocat: colecti-
 que grece eccliastr: laane dicitur auctore
 pūssim? dicitur: sirastrico: qd i lingua
 nram uocē canonicū cāntoz. Sicut et
 panaxos: ihu filij sirastr: liber: 7 ali-
 pseudographus: qui sapientia salo-
 monis inscribit. Quoz priorē hebra-
 iorum reperit: nō eccliastrū ut apud la-
 tinos: sed pabolae pnotari. Qui iudi-
 etā eccliastr: et canonicū cāntoz: ut
 similitudine salomonis: nō solū nu-
 mero librorū: sed etiā materia: gau-
 re coequant. Secundus apud hebreos
 nūsq; dicitur: quia et ipse filius grecam
 eloquentiā redidit: et uōnulli scriptoz
 uerā: hūc esse iudei salome affirmāt.
 Sicut ergo iudith 7 thobie 7 macha-
 beoz libros: legit quidē eos ecclia: sed
 inter canonicas scripturas nō recipit:
 sic 7 hec duo uolumina legat ad edi-
 ficationē plebis: nō ad auctoritatem
 eccliastricorū dogmatū confirmandam

Si ou sane septuaginta interpretum
 magis edmo placet: habet eā a nobis
 olim emendatā. Itaq; tū uoua sit cu-
 dum: ut uerba distuam. Itē tamē cū
 diligētissime legerit: sciat magis uerba
 scripta intelligi: que uō in totū uas
 māsula coacuat: sed statim de prolo-
 purissime emendata esse: sūū lapore ser-
 uauit: 7 uerba pabolae salomonis

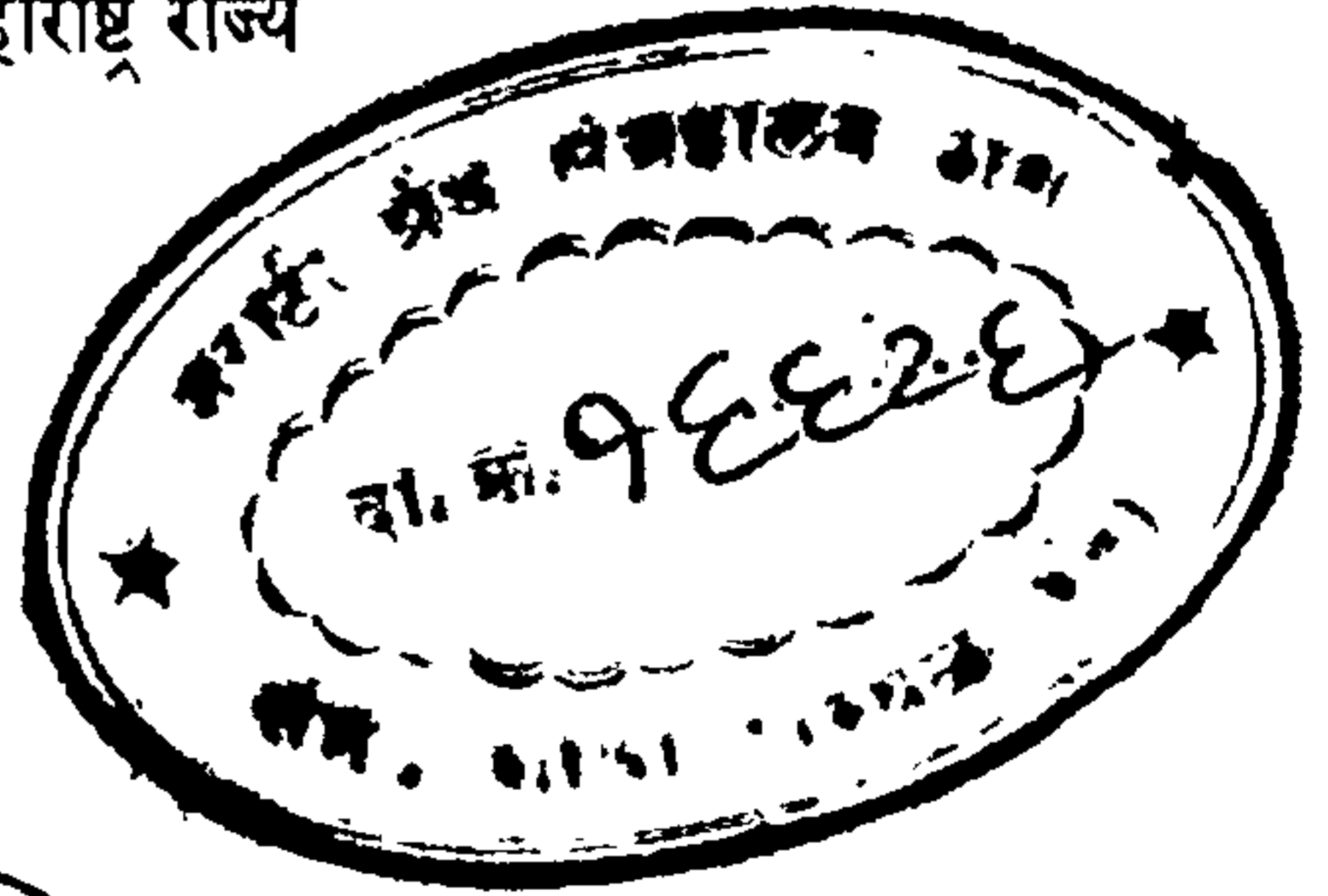
Parabole salomonis
 filij dauid regis isrl:
 ad sciendā sapienci-
 am 7 disciplinā: ad
 intelligendā uerba
 prudentie et suscipi-
 endā eruditionē doctrine: iusticiā
 et iudiciū 7 equitatē: ut deat paruulū
 astutiā: et adolecenti scientiā et mod-
 lotus. Audies sapiēs sapiētorū: 7
 intelliges gubernaciā possidebit. Qui
 aduersat parabolam et interpretatio-
 non: uerba sapiētiū 7 eruginosa eoz.
 Timor dñi principū sapiētie. Sapiē-
 tiam atq; doctrinam stula despiciūt.
 Audi fili mi disciplinā pns tui et ne
 diruitas legat nris tui: ut addatur
 gracia capiti tuo: 7 neques collo tuo.
 Fili nū si et lactauerit pntes: ne ac-
 quiescas eis. Si dixerit uerū nobiscū:
 insidiamur sāguini: abscondam⁹ oedi-
 culas oia iudonem frustra: degtua-
 mus cū hūd infernus uiuentē 7 me-
 gnam: quasi descēdit in lacū. Cinnē
 pntosa substantiā reperit⁹: implebit⁹
 domus nras spolijs: sciam mīne no-
 biscum: maculū sit ouum omnium
 nrm: fili mi ne ambules cū eis. Pro-
 libe pedem tuū a seminis eoz. Pedes
 nri illoz ad malū currūt: 7 festināt ut
 effundant sāguinem. Frustra autem
 iactat ante oculos penates: qm et
 contra sāguinē suū insidiantur: et

१९७१
मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय
मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय
६०३४२
१७७०
निबंध
६९

मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय

लेखक
अनंत काकना प्रियोळकर

प्रस्तावनालेखक
श्रीयुत मधुकरराव चौधरी
शिक्षण मंत्री, महाराष्ट्र राज्य

REFBK-0016626

मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई

१९६९

© अ. का. प्रियोळकर

प्रथम मुद्रण १९६९

किंमत पांच रूपये

मुद्रक :

वि० पु० भागवत

मीज प्रिंटिंग ब्यूरो

खटाववाडी, मुंबई ४

प्रकाशक :

दि० वि० आमोणकर

प्रमुख कार्यवाह

मुंबई मराठी साहित्य संघ

डॉ. भालेराव मार्ग, मुंबई ४

१२१
२२५
२३०

समर्पण

गुरुवर्य प्रा. अ. बा. गजेंद्रगडकर

यांच्या स्मृतीस

प्रस्तावना

श्री० अ० का० प्रियोळकर हे एक नामवंत विद्वान आहेत तसेच ते चिकित्सक संशोधक आहेत. 'मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय' या त्यांच्या व्याख्यानमालेतील व्याख्याने वाचून या विधानाची सहज साक्ष पटते.

ज्ञानाच्या अनेकविध शाखांचा सखोल अभ्यास करण्याचे एकमेव साधन म्हणजे ग्रंथालय होय. शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रयोगशाळांना जेवढे महत्त्व आहे तेवढेच महत्त्व ग्रंथालयांना आहे. ग्रंथालयाची ही उपयुक्तता शासनाच्या—समाजाच्या—लक्षात आल्यापासून ग्रंथालयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोणही बदलत चालला आहे.

विचारांना अक्षररूप प्राप्त होताच लेखनकला अस्तित्वात आली आणि ग्रंथालयांनी त्या कलेचे संवर्धन आणि संगोपन केले असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. श्री. प्रियोळकरांनी याचे सम्यक दर्शन या ग्रंथात वाचकांना घडविले आहे. या ग्रंथातील प्रत्येक विधान साधार आणि आत्मविश्वासपूर्वक केलेले आहे. इतकेच नव्हे, तर या ग्रंथामुळे ग्रंथपाल आणि वैयक्तिक वाचनालये चालविणाऱ्या व्यक्तींना देखील उत्तम प्रकारचे मार्गदर्शन मिळेल असा मला विश्वास वाटतो.

हा ग्रंथ केवळ मार्गदर्शनात्मकच नसून प्रत्येक ग्रंथालयाकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोण आमूलाग्र बदलविणाराही आहे. यापुढे ग्रंथालयांची उपेक्षा करून चालणार नाही. ज्ञानार्जनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून ग्रंथालयांना समाजजीवनात एक आगळे स्थान प्राप्त झाले आहे. ग्रंथालयाबाबतचा शासनाचा दृष्टिकोण संवर्धनात्मक होत असतानाच त्या दृष्टिकोणाला संशोधनात्मक आधार देण्याचे कार्य हा ग्रंथ करित आहे.

ग्रंथसंग्रहालय मग ते राष्ट्रीय असो, सार्वजनिक असो किंवा वैयक्तिक असो, त्याची सर्वांगीण उत्कृष्ट सजावट करून त्याची शास्त्रीय वाढ कशी करता येईल याच्या अनुभवजन्य ज्ञानाचे श्री० प्रियोळकरांनी आपल्या सुबोध लेखन—नव्हे वक्तृत्व—शैलीने दर्शन घडविले आहे, व त्याचा सर्वांनाच चांगला उपयोग होईल. ग्रंथसंग्रहा-शास्त्राचे हे एक सुंदर पुस्तक तयार केल्याबद्दल लेखकाचे मनःपूर्वक अभिनंदन करून ही प्रस्तावना पूर्ण करतो.

मधुकरराव चौधरी

लेखकाचे दोन शब्द

मुंबई मराठी साहित्य संघापुढे मी तीन भाषणे करावीत, अशी इच्छा संघाचे एक उत्साही कार्यकर्ते रा. बापुराव नाईक यांनी गेल्या वर्षी प्रदर्शित केली. त्यांनी व्याख्यानाकरितां विषय असा कोणताही दिला नव्हता; परंतु १९६७ हें ग्रंथसंरक्षण कायद्याच्या शताब्दीचे साल असल्यामुळे, या वर्षी शक्यतोवर ग्रंथसंरक्षणाखेरीज इतर विषयांवर बोलावयाचे किंवा लिहावयाचे नाही असा मी मनांत निश्चय केला होता, त्याला अनुसरून 'मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय' या विषयावर बोलण्याचे मी त्यांना कबूल केले. वास्तविक ही भाषणे गेल्या डिसेंबरांतच (१९६७) व्हावयाचीं. पण भूकंपामुळे निर्माण झालेल्या अनिश्चित आणि अस्वस्थ परिस्थितीमुळे तीं त्यावेळीं होऊं शकलीं नाहींत. तीं पुढे केव्हां होतील तेव्हां होवोत; आधीं तीं छापून काढावीत म्हणून तीं मी छापखान्यांत पाठविलीं. पुढे तीं ता. १. २ व ३ ऑगस्ट १९६८ या दिवसांत झालीं.

या पहिल्या तीन व्याख्यानांचा मुख्य विषय आदर्श मराठी ग्रंथसंग्रहालय हा आहे; पण मराठी वाचनालय कसें असावे याचाही अल्प विचार या भाषणांत केलेला आढळेल. वैयक्तिक ग्रंथसंग्राहक वृत्ति ही कोणत्याही मोठ्या ग्रंथसंग्रहालयाच्या मुळाशीं असते. तिचा विचार १९४५ सालीं दुर्मिळ ग्रंथांच्या प्रदर्शनाचे उद्घाटन करतांना मी पुढे मांडला होता. हे माझे व्याख्यान 'ग्रंथसंग्रहशास्त्राची तोंडओळख' या मथळ्याखालीं यापूर्वी प्रसिद्ध झाले आहे. ('पंचारती' १९४५) त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयांच्या चळवळीचा इतिहास, पुणे नगरवाचनालयाच्या शताब्दीच्या प्रसंगीं दुर्मिळ ग्रंथांच्या प्रदर्शनाच्या उद्घाटनाच्या वेळीं मी कथन केला होता (सह्याद्री, जून १९४८). ह्या दोनही भाषणांचा समावेश केल्यास या विषयाला पूर्णता येण्यास मदत होईल म्हणून तींही या ग्रंथांत छापिलीं आहेत. या नव्या व जुन्या भाषणांचा मुख्य विषय एकच असून त्यांच्यामध्ये वीसपंचवीस वर्षांच्या काळाचे अंतर आहे. त्यामुळे माहितीची व विचारांची क्वचित पुनरुक्ति झाली असल्यास तसें होणे अपरिहार्य आहे, हे वाचकांना निराळे सांगण्याचे कारण नाही. शेवटच्या निबंधांत, 'शंभर वर्षांमागच्या पुस्तकशाळेचे' स्वरूप कसें होतें, हे वाचकांपुढे मांडले आहे.

अलीकडे 'दि टाइम्स ऑफ इंडिया'च्या एका अग्रलेखांत (७-११-१९६८) भारतातील ग्रंथसंग्रहालयांच्या दुरवस्थेचें जें चित्र रेखाटलें आहे तें अत्यंत दुःखदायक आहे. त्याचा आरंभीचा कांहीं भाग पहा—

“The plight of The National Library in Calcutta is typical of all public libraries in the country. It is said that as many as 200,000 books are missing from its shelves. This is of course no sudden development; the library has been in a state of decay for many years. The condition of the National Libraries of Bombay and Madras and of the other bigger libraries in Delhi and the State Capitals is no better.”

मातवर ग्रंथसंग्रहालयांची ही स्थिति तर इतर छोट्या ग्रंथसंग्रहालयांची काय असेल तें सांगावयाला नको. (वरील गहाळ पुस्तकांचा आंकडा अतिशयोक्तिपूर्ण दिसतो).

ग्रंथांना मुख्यतः तीन प्रकारचे शत्रू असतात.—(१) आग, विस्तर, वाळवी, कसर, वगैरे, (२) पुस्तकें नेऊन परत न करणारे आणि चोरणारे, (३) निष्काळजीपणें ग्रंथ वापरून ते नष्ट करणारे. या शत्रूंपासून आपल्या ग्रंथसंग्रहाचें संरक्षण कसें होईल, याची जाहीर चर्चा त्वरित होणें अवश्य आहे.

एक गोष्ट नमूद करावयाची राहिली (पृ० ३८-९) ती म्हणजे सव्यंग पुस्तकाच्या आरंभी, त्यांतील दोष नमूद करून त्या नोंदीचा काल निर्दिष्ट केला पाहिजे.

महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयचळवळीला योग्य वळण लागण्यास या ग्रंथाची मदत होईल अशी मला आशा वाटते. ग्रंथदेव म्हणजेच ज्ञानदेव. त्याची सेवा करण्याची मला संधि दिली म्हणून मुंबई मराठी साहित्य संघाचा मी आभारी आहे.

सरस्वती बिल्डिंग,
केनेडी ब्रिज, मुंबई ४
१५ डिसेंबर १९६८

अ. का. प्रियोळकर

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वयंप्रव.
प्रमाण ७०३४२ वि: निबंध
आक १७७० को वि: १५-६६

विषयानुक्रमणिका

	पृष्ठे
१. मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय	
व्याख्यान १ ले	१-२०
व्याख्यान २ रे	२१-४२
व्याख्यान ३ रे	४३-६६
२. मराठी ग्रंथसंग्रहशास्त्राची तोंडओळख	६७-१०४
३. महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयचळवळीचा इतिहास	१०५-१३०
४. शंभर वर्षांमागची पुस्तकशाळा व तिचा कारभार	१३१-१४४

चित्रानुक्रमणिका

गणनवर्गवें बायबल, जर्मनी, (ग्रंथारंभीं)

- १ दौत्रिन क्रिस्तां, गोवा १६२२
- २ सेंट पिटरचें पुराण, गोवा १६२९
- ३ गुजराती महाजन लिपि, मुंबई १७९७
- ४ पहिलें मराठी मुद्रण, मुंबई १८०२
- ५ ठोकळा छाप गीता, मिरज १८०५
- ६ मॅथ्यूचें शुभवर्तमान, श्रीरामपूर १८०५
- ७ बालबोध मुक्तावलि, तंजावर १८०६
- ८ डूमंडकृत व्याकरण पुस्तक (मोडी मराठी), मुंबई, १८०७
- ९ राजा प्रतापादित्याचें चरित्र (मोडी), श्रीरामपूर १८१५
- १० इंग्लिश भाषणाचें ज्ञान मिलवायासाठीं शीघ्र आणि सोपा उपाय, मुंबई १८१८
- ११ पंचोपाख्यान, मुंबई १८२२
- १२ गणितमार्ग, मुंबई १८२६
- १३ दर्पण, मुंबई १८३२
- १४ ज्ञानचंद्रोदय, मुंबई १८४०
- १५ प्रभाकर, मुंबई १८४१
- १६ सर चार्ल्स विल्किन्स, (पहिले देवनागरी टाइप करणारे)
डॉक्टर विन्ध्यम करे व त्यांचा पंडित
- १७ वे साम बुक, अमेरिका (१६४०)
- १८ शंखलावद्ध ग्रंथ

252-10
2000
निबंध
१६-६८

DOVTRI

NA CHRISTAM EM LINGOA
BRAMANA CANARIM.

Ordenada amaneira de Dia-
logo, pera ensinar os
mininos.

Cōposta pollo Padre Thomas Este
uaõ da Companhia de IESVS.
natural de Lõdres.

Empressa no Collegio de Rachol da
Cōpanhia de IESVS Anno. 1622.

दौत्रिन क्रिस्तां, गोवा १६२२
(रोमन लिपींतील जुन्यांतला जुना उपलब्ध गोमंतकी-मराठी मुद्रित ग्रंथ. पृष्ठ ६८)

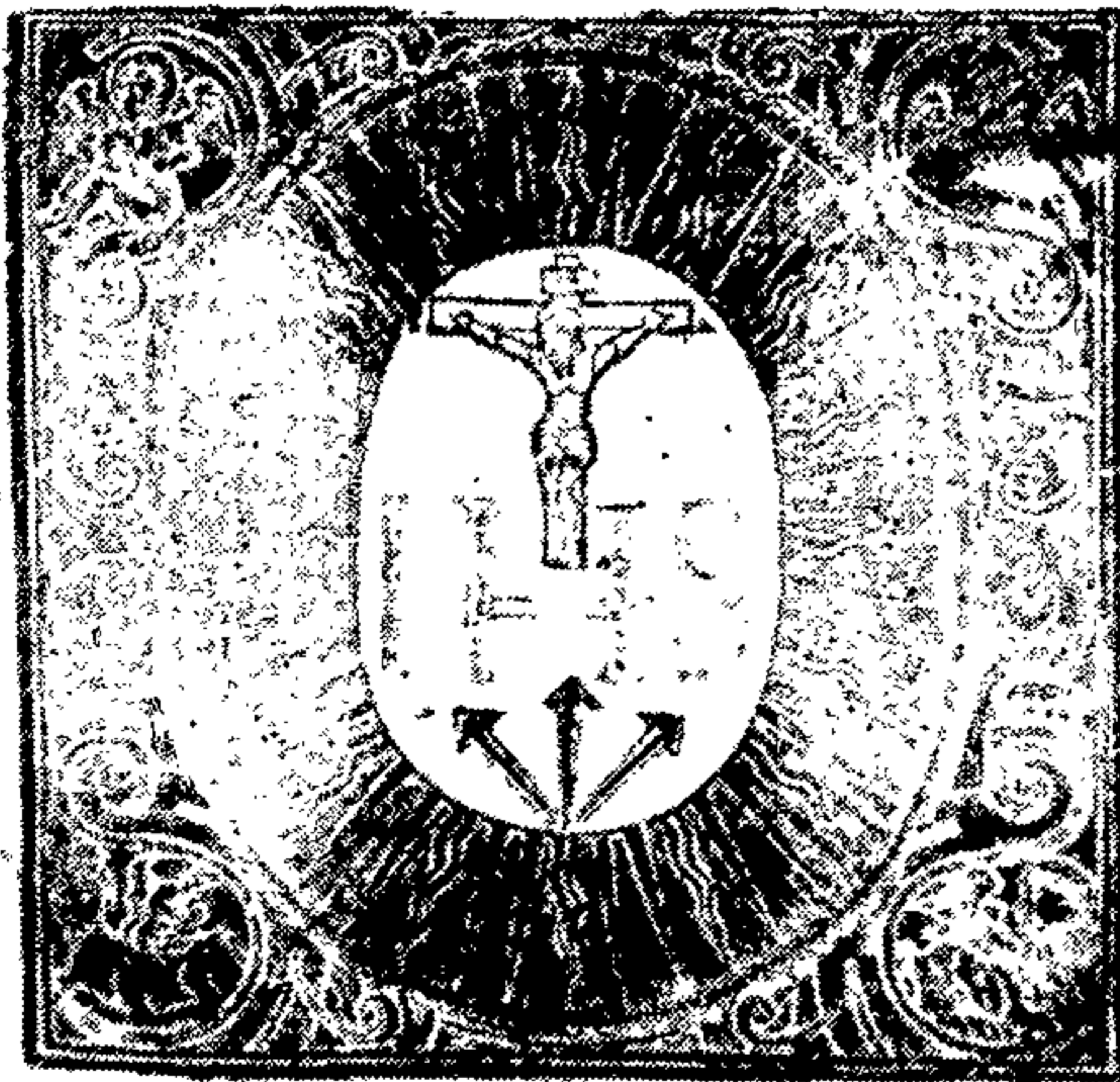
DISCURSOS

SOBRE A VIDA DO A. POSTOLO SAM PEDRO EM

QUE SE REFUTAM OS PRINCIPAIS ERROS DO GENTILIS.

mo deste Oriente : & se declaraõ varios misterios
de nossa Sancta : com varia Doutrina
vtil & necessaria a esta noua Christandade

COMPOSTOS EM VERSOS EM LINGOA BRAMANA
Marastia pelo Padre E steuaõ da Cruz da Com.
Francis

EM pressos em Goa na casa Professa de Jesus Com licençã
da Santa Inquiliçãõ & ordinario &
dos Superiores . Anno do nascimto
de Christo Senhor Nosso de 1629

सेंट पिटरचें पुराण, गोवा १६२९

(रोमन लिपींतील जुन्यांतला जुना उपलब्ध मुद्रित मराठी ग्रंथ. पृष्ठ ६८)

गुजराती महाजन लिपि
पहिल्या मुद्रणाचा नमुना (१७९७). पृष्ठ ३३

शरफारनीपयश
शीगपशनशशाकुमातथा
फोशालाकुनेधीनकुशक
रेयने॥पकुलां१७८४नां
पशशानां१६कुमाफीवेदी
कुनीनोतमंभागापिढा
शनेकाकाफाटमंछूटाप्ररे
तेनेपकुडीलायेगयनेनेना
वलीने३पीयापायाडंडेने

गुजराती महाजन लिपि
(पहिल्या मुद्रणाचा नमुना (१७९७). पृष्ठ ३३)

ADVERTISEMENT,

GOVERNMENT, at the Recommendation of the Medical Board, having entrusted to the Surgeon to the Civil Department, Doctor Kier, the very important duty of preserving the Cow Pox in a recent state; Notice is hereby Given, to the Natives of all Casts, that Doctor Kier will inoculate their Children, gratis, whenever they chuse to apply. — They are entreated to attend, in the Mornings by 10 O'Clock, at Doctor Kier's house in Town, where they will be shown the progress of this very Mild disease, and have it in their power to be fully convinced, that it will, for ever, preserve their Children from the danger of the Small Pox.

By Order of the Hon'ble the Governor in Council,

BOMBAY CASTLE.

J. A. GRANT,

1st Secretary to Government.

गणपतपुत्रेदेवव्यतीसीडीसुप्रसिद्धाचे गाळपणीदरपणसडासतपमिसजवजवधुमीसत्याचे सा जीम सेठेप्रसगिचिसमसेवेरिणे
 प्रमाथचेणीपानेणीतकायजोगीनेतापेजुजागीप्रधम . उघएऐछीपुषपदकीचे प्रद्यगारप्रिअषसपीनमगीतोऐणे डान्तयमिभ
 वर्यप्रिचिगीसणीतकासठीमीपेलेउपपेतांन्येने यागपपमतीपत्यासेमळव्युगामसपथछीतानसीत्याणीउमएचेमळपमए
 पठाप्रतपमिसदचेधजीप्रि मातादपेतेळ्ळेजेम्यरीळरु प्रगीगीनमणीययेतीरापरीउमथपत्यापएरुपठंवेचिसमण्यतठेठंय प्री
 यणीपप्रठपी म्मानेत्याचेगीसएठसंउवसामपीसणीतकाऐसेपठनमतळेणामसणी ॥

By Order of the Hon'ble the Governor in Council,

BOMBAY CASTLE,

J. A. GRANT,

1st Secretary to Government.

पहिलें मराठी मोडी मुद्रण
 (जाहिरात-धि बाँबे कुरीयर, १७ जुलै १८०२. पृष्ठ ३४)

१५ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाहमहमौषधं
मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंङ्कृतं १६
पिताहमस्यजगतोमाताधातापितामहः
वेद्यंपवित्रमोंकारक्रक्सामयजुरेवच
१७ गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षीनिवासःशरणं

ठोकळा छाप गीता (संस्कृत), मिरज १८०५,
(ब्लॉक प्रिंटिंगचा पहिला नमुना. पृष्ठ ७५)

इन्द्राची आवधी गाथा ।

विशेषत

अनुष्याचे त्राण आणि कार्य शोधन करायसाठी

जित्क प्रकाश केल गेल आहे ।

अर्थात्

धर्म पुस्तक ।

त्याचा अन्त भाग ।

तो आमचे प्रभू तथा त्राण करणारा यिषु ख्रीष्टाचे विषयक

मङ्गल समाचार ।

ग्रीक भाषाहून तर्जमा केलेल आहे ।

श्रीरामपुरी छापलेले आहे ।

१८०५ ।

मॅथ्यूचें शुभवर्तमान, श्रीरामपुर १८०५
(देवनागरी मराठी पहिला खिळाछाप ग्रंथ. पृष्ठ ३०, ३४)

मराठी ग्रंथ

संख्या... २०२२... वि.

भा. १२

निबंध

१५-८-८८

श्री

का हणी ॥१॥ लां उगा आ णि ये उ का यां ची

एक्या पर्वता वरून एकनिर्मलपाण्याचा ओ
हलयेत होता तेथे येक्या उष्णकाली एक दि
वसी एकलां उगा व एकये उका उभयतां ही
एक्या चमुहूर्ती पाणी प्यावयास आले लां उ
गा उन्नत प्रदेशी उभा राहिला होता व ये उ
काखालपट प्रदेशी काही दूर अंतराने उभा
होता लां उग्याचे मनीकोण्या प्रकारे ही ये उ
क्या सीदाट बले भां उणे करावयाचे होते नद
नुसार ये उक्या सविचारुं लागला जे अरे ये उ
क्या निर्मल आहे ते पाणी उहुलून मला प्याव

बाळबोध मुक्तावलि, तंजावर १८०६

(पहिलें सचित्र मुद्रित मराठी पुस्तक. पृष्ठ ५०)

सगीता. ती. तें
सैपेस. उ. षं
सवणाञ्ज. जी. नें
सरुस

सपीते: त्या. तों
सैपेपे. ष्या. उं
सवणाचे. त्या. जी

सीसतों
सीसतोंरुछें
सीसतद्येतां. ती. तें
सीगेसं
सीगेसंद्येतां
सीसद्यं
सवसीसतों
सवसीसतों
सवसीगेसं
सवसीगेसंद्येतां
सवसीसद्यं
सीस
सससतिचे
त्याससतिचे

ससीसतों
ससीसतद्यद्ये
ससीसतद्येतां
ससीगेसं
ससीगेसंद्येतां
ससीसतिं
सवससीसतों
सवससीसतों
सवससीगेसं
सवससीगेसंद्येतां
सवससीसतिं
सीसीस
ससससंतिचे
त्याससंतिचे

पुत्रघन वाचशाघने पुत्रघनं

आने यवाचनाने धूमवाचनं जसं मेघ

त्यापान्न प्रतापाणीत्याने छे वनीन ।—

पैनाथगर्माने मेघेछ ।—

श्रीनामपुत्रांत् छापछ गेछ ।—

१८१५ ।—

राजा प्रतापादित्यांचें चरित्र, श्रीरामपूर १८१५
(मोडी लिपीतील मुद्रित ग्रंथ. पृष्ठ ३०)

AN

||

EASY AND EXPEDITIOUS MEANS
इंम्लिश भाषणार्चे ज्ञान मिळवायासाठीं शीघ्र आणि सोपा उपाय
OF
ACQUIRING A KNOWLEDGE
OF THE
ENGLISH LANGUAGE,

DESIGNED FOR THE BENEFIT OF THOSE IN THIS COUNTRY

ह्या देशांत जे इंम्लिश भाषण आणि विद्या

WHO WISH TO STUDY THE ENGLISH

शिकायास इच्छितात त्यांचे

LANGUAGE AND SCIENCE

द्वितासाठीं नेमला ॥

"The fear of the Lord is the beginning of wisdom ; and to depart from evil, is understanding."

जिरोवारचे भय हें ज्ञानाचें मूळ आहे

आणि पापापासून फिरणे ही बुद्धी आहे ॥

"Of all things, knowledge is esteemed the greatest treasure, from incapacity to be stolen, from incapacity to be given away, and from incapacity to be destroyed"

सर्वद्रव्येषु विद्यैव वित्तमात्तनुत्तम ॥

अहार्यत्वादनर्ध्यत्वत अक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥

PRINTED AT THE MISSION PRESS.

BOMBAY. A. D. 1818.

मुंबईत प्रेषित छापखान्यांत छापले ॥

ख्रिस्त शक १८१८ ॥

इंग्लिश भाषणाचें ज्ञान मिळवायासाठीं शीघ्र आणि सोपा उपाय, १८१८
(मुंबईत छापलेलें उपलब्ध पहिलें इंग्रजी-मराठी (देवनागरी) पुस्तक)

एकेनगरांत दरिद्री ब्राह्मण राहातहोता त्याला ह पं. सं
 क्या यजमानाने गाईची दोन वांसरे दिली मग त्या
 ने तृणादिक आहार घालून ती मोटी पुष्ट केली त्या
 स पाहून एक चोर होती दविं घेउन त्यांच्या हरणा
 र्थ निघाला तो वाटेत एक ब्रह्मराक्षस ज्याचे दंत विक्रा
 ष्ट नासिका दीर्घ केश पिंगट आरक्त नेत्र असा पाहू
 न तो चित्रांत भय पावला तेव्हां त्यास पुसतो तुं को
 ण आहेस मग तो क्षणतो मी सत्यवचननामा राक्षस
 आहे परंतु तुं कोण तेसमझं तो क्षणतो मी चोर दरि
 द्रीब्राह्मणाच्या दोन गाई आहेत त्या हरण करावया
 सिं जातो तेकाळी तो बोलिला मित्रा तो ब्राह्मण प
 वित्र आहे यास्तव मीही त्यास भक्षीन क्षणजे दोघाचें
 कार्य होईल असें त्याचें बोलणे ऐकून उभयतां तेथे
 गेले तो ब्राह्मण निजला होता त्याला भक्षावा क्षणून
 राक्षस चालिला त्यास चोर बोलतो गडया मी याचें
 गोयुग्म नेईन मग तुं यास भक्ष तेव्हां राक्षस क्षणतो स
 ख्या गाईच्या शब्देकरून जर ब्राह्मण जागृत जाहाला
 तर हा सर्व उद्योग राहिल यास्तव मी अगोधर त्या
 स भक्षितो मग तुं निर्भय गाई ने चोर क्षणतो तुं त्या
 स

गणित मार्ग.

या मूळ पुस्तकाचा कवि अज्जम डांकतर हट्टन
त्या पुस्तकाचें भाषांतर जार्ज जार्विस साहेब इंजनेर
सर्कार इंग्रेज वाहादुर मुंबई यांणी जंगनाथ शास्त्री
क्रमवंत यांचे साहाय्यानें महाराष्ट्र भाषेंत केलें.

मुंबई

शके १७४८

इंग्रेजी संन १८२६

हें पुस्तक छापण्याची ही प्रथमावृत्ती वापूगंगाधर
जोशी चिपळोणकर यांचे हातानें लिहवून दगडावर छापिली.

गणित मार्ग, मुंबई १८२६
(पहिलें मराठी शिळाछाप पुस्तक. पृष्ठ ३४)

THE

BOMBAY DURPUN.

VOL. I. NUMBER, 4.]

पुस्तक १ कागद ४]

दर्पण

[PRICE Rs. 6 PER QUARTER.

[किंमत दर तीन महिन्यास रुपये ६

Published every fortnight.

दर पंधा दिवसांस छापले जाते.

FRIDAY, FEBRUARY 17, 1832.

शुक्रवार तारीख १७ फेब्रुवारी सन १८३२.

ADVERTISEMENT.

SUBSCRIPTIONS and communications for the DURPUN will be received by RAGOO-NATH HURRYCHUNDREJEE at the Durpun Office, Meadow Street within the Fort.

Bombay, 17th February 1832.

NOTICE.

ADVERTISEMENTS of every kind sent to the DURPUN Office for publication, will be inserted in this Paper at the following moderate rates.

First time..... 75 Reas per line.

If repeated..... 50 Do.

N. B. No additional charge for making the translation if in the Marathee language only.

Bombay, 17th February 1832.

TO BE SOLD

A HORSE of the Bhewerthudy breed, and white color, aged 7 years—15 Hands high, strong in foot, and fit for riding, value Rs. 600, will be sold at the house of Gopal Punt Goklay, near Kalla Houde at Poona, on the 25th February 1832.

CIVIL APPOINTMENTS.

TERRITORIAL DEPARTMENT.

Mr. J. Vibart, Principal Collector of Ahmedabad is allowed leave to proceed on Deputation into the districts for the purpose of making the Revenue settlements.—*Govt. Gazette, 9th Feb.*

POLITICAL DEPARTMENT.

The Right Hon'ble the Governor in Council has been pleased to sanction an extension of the leave of absence granted to Mr. W. H. Wathen, to the Cape of Good Hope, for a further period of six months, under the Absentee Regulations.

TERRITORIAL DEPARTMENT.

Mr. W. W. Bell, Junior Second Assistant to the Principal Collector of Ahmedabad, is allowed leave of absence for one month, to proceed to the Presidency on urgent private affairs.

जाहीर खबर.

या कागदाचा पैका आणि यांत कोणाचें काही ह्यापायाचें असेल तर कोटांत मेजोळीट या नावाचे आळीत दर्पण हापिसांत रघुनाथ हरिवंदजी यां जवळ पाठवावी.

जाहीर खबर.

सर्व प्रकारचा जाहीर खबरा ह्यापाया करितां दर्पण हापिसांत पाठविल्यास या कागदांत खाली लिहिलेले हल्केदराप्रमाणे छापल्या जातात.

प्रथम वेळेस..... ७५ रेंस दर ओळिस

पुनः छापली तर .. ५० रेंस दर ओळिस

जर मराठीत मात्र भाषांतर करायाचें असल तर वर लिहिल्यापेस अधिक पैका पडणार नाही.

विकायाचा.

घोडा एक रंग सफेत उमर वर्षे सात उंची हात पंधरा हातपायांनीं मजबूद भिवर्घडो अवलादीचा स्वारीस बहुत चांगला किंमत रुपये ६०० सा ह्यां पुण्यास काळे हबदा नजीक गोपाळपंत गो गटे यांचे बाउयांत तारीख २५ फेब्रुवारी सन १८३२ नेरोजी आहे.

साहेब लोकांचा नेमणूकी.

जमाबंदी खाते.

जान वेबर्ट साहेब अहमदाबादचे प्रिनसिपल कलेक्टर यांस जमाबंदीचे ठराव करण्याचे कामाकरितां नहालांत जाण्यास रजा दिली असे.

गवर्नेट ग्यार्व्हेंट-ना ९ फेब्रुवारी.

राज्य खाते

नेक नामदार गवर्नेर साहेब हुकुम करितात हे सा जे विलियम हेनरी वाथिन साहेब यांस केप आफ गुड होप एथे जाण्याची रजा दिली होती, ती रजेचे कायद्या बर्हुकुम साहा महिने वाढविली असे.

जमाबंदी खाते

बेल साहेब, अहमदाबादचे प्रिनसिपल कलेक्टर यांचे आसिष्ट, यांस त्यांचे खासगीचे काही कामाकरितां मुंबईस येण्यास एक महिन्याची रजा दिली असे.

दर्पण, मुंबई १८३२

(पहिलें इंग्रजी-मराठी वृत्तपत्र. पृ. ४४)

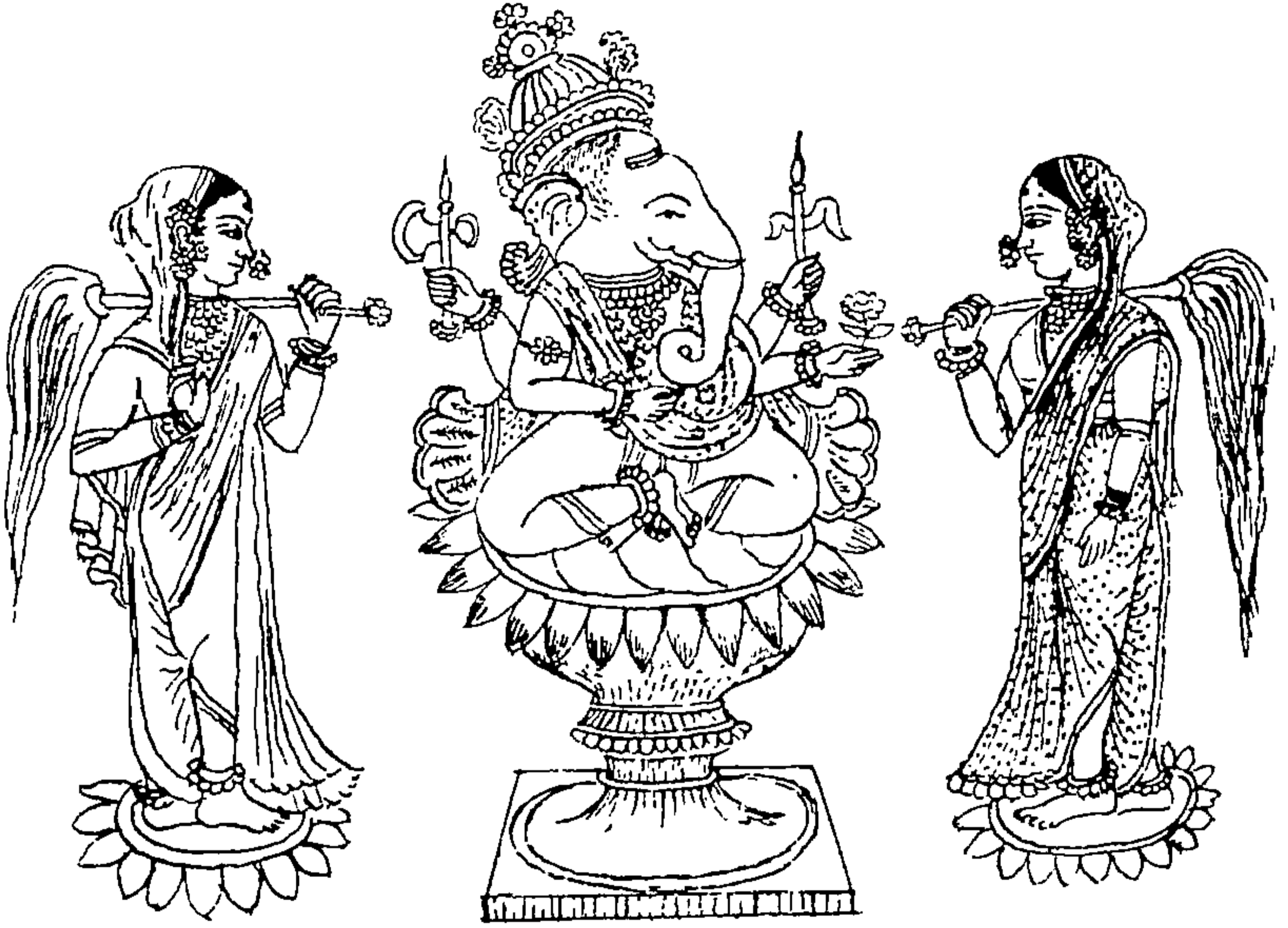
श्री

ज्ञानचंद्रोदय

ग्रंथ १

कार्तिकमास शके १७६२

कागद १

रुष्णलिलामृत अध्याय १-२-३ - एकुण ओव्या एकंदर ३४४

या ज्ञानचंद्रोदयाचा कर्ता पांडुरंगबापूजोशी पावस कर असे
परंतु कागद पोहोचि वणे व पावतीचर सई करणे हा सर्व अख-
त्यार गणपत रुष्णाजी यास दिल्ला असे ठिकाण बोरी बंदरचे
लेनी नजीक गावांत जुनी जांबळी मशीदीची आली ॥

मुंबईत गणपतरुष्णाजीयांचे छापखान्यात छापिला

प्रभाकर

पुस्तक १ कागद ६

किंमव दरमाहा १०५५

मुंबई तारिख २८ रविवार नवेंबर सन १८४१

सातार प्रकरण

(मागील प्रकाशनापसून पुढेचा पत्र)

सातार प्रकरणी नारविचार सुधी सुरु करणारा मा-
शा निव्व बाणे जोरीतीने हा शहर नाक विला आहे (जो नार-
र वा प्रसंगीं अन्वयः सातमी शाकात की देतो- या प-
रिहें वरेंत त्याणे जें सुंदर, व संव वष्याने भाषणां के-
लें साजवर उत्तर कोणी दिलें नाही- त्याणे आपले भाष-
णास आधारभूत जीं ममाचें आणलीं त्यांतून एकही
सोदें असें कोणी झटलें नाही, व तो जाजागोष्टी वी-
त लक्ष त्यापैकी अमूक गोष्ट खोटी किंवा त्याचे अमू-
क स्वरुणे हें गैरवाजवी असें ही कोणी सिद्ध केले
नाहीं- परंतु नामदार डिप्टीचेरम्यान याणें जें भाष-
ण केले त्यांत फक्त राजाचे विरुद्ध जें रंमैज काम-
शांचे लेख होते त्यांची मात्र गणना केली आहे- व-
रसु महा राज, हे महान् महान् कामदार साहेबलोक
महाराज अमराधी आहेत असें स्मृतात देवासात
देखील माहीत आहे वण ते साहेबलोक महाराजांस
जोणते पुरावा वरून अपराधी स्मृतांत हें आसा-
त समजलें पाहिजे- बरे असो शेवटीं मा डिप्टीचेर-
म्यानचे जोलण्याचा सातंश काय निघतो? महाराजां-
चा सुफरमा पुनः तपासुं नये, व त्याचा पुनः विचार क-
रून ये असा निघतो- साहाचारे गाजी, हाउरेकर डि-
प्टीचेरम्यान आसां सुदें उभा राहून राजाचा पुनः तपा-
स करावा ही गोष्ट नीट नव्हे असें मोठाल्या सुकी आ-
पले भाषणाचे दरी करणार्थ आणून मोदें मोद तेने न-
ति पारन करीत असतां ही गोष्ट आमचे मनांत आ-
न्या वांचून राहतात नाही कीं डिप्टीचेरम्यान याणे-
सुर आचलीच मागील इकीगत मनांत आणली
असतां राजाचा पुनः रन साफ करावा असें जें आ-
प्ती बोलत आहो तें रास्त व सध्दमाण आहे असें
त्याचेच लक्षांत घेतल- माही खाशी आहे कीं मासे के-

लण्याचा मतलब डिप्टीचेरम्यान याचें आनांत -
आल्या वांचून राहणार नाही- डिप्टीचेरम्यान या-
ची वर्तणुक, ती पुनः सुतती वर्तणुक नव्हे मोद, व-
होयाने परिपूर्ण अशी वर्तणुक याचें मी मनांत केले
नेव्हां माझे असें लक्षांत आलें की डिप्टीचेरम्यान
याणें समरंगणीं मोदें शर्ष करून जलपा मारल्या
नेणे करून त्यास शहराहा पासून मोठाले किताब
मिळाले व तो सांमत सुवटे महत् पदावर बटला
आहे याच रोम गोष्टी इर एक सुकटम्याचा पुनः त-
पास करावा व एकरां कांहीं खोटा ठराय जहाला अल-
ला तरी फिरवावाही रन साफाची व शाहवापणाची री-
ती आहे वास खाशीं सचें लुष्ट प्रमाणें आहेत- पुनः
तपास करण्याचा संस्कार याचीया उरेकरास पुनः
कधीं गरज पडायची नाही नाही तर मी त्या प्रसंगी
त्यास एके कवीने जें झटले आहे त्याचें स्मरण दिलें अ-
सतें- तेथेच कीं

“वाचानो तुझा वर जर लोकांनी दया कराची असें
आहे तर तुझी ही तशीच लोकावर दया करीत जा, व
जर तुमचे दुख परिहार दुसऱ्यांनी करून तुमचे दुर्गुण
उपवाचे असें जर तुमचे मनांत असतें तर तुझी ही दु-
सऱ्यांचे संकट परिहार करण्यांत मरत वरें, (हे गणपे
कतांच सर्ष सभा खदखरां हंसलीं)

* डिप्टीचेरम्यानची पूर्विका इतिहास माहित मनःत्याजून बाधावणा-
चा तेंच आनांत बाधकावा नाही. सन इ.स. १८०५ व १८०९ या सालीं
मराठेंतील कंपनी सरकारचे पलवणीतील साहेबलोक कंपनी सरकार
ने करणाल नारुण जाहले जेने नेव्हां अशा भरवणीचे मत गीते-
धीतगवर्नर सर-मि-शरला साहेब जात असें वावले की दे साहेबलोक
कंपनी सरकारत अनुकूल आहेत की फिर आहेत याचा जखूर सु-
ल्ला झटला पाहिजे- यात एम्.न. त्यांचे एक कागद लिहून साजवर
सर्ष पलवणी साहेब लोकांची भाषली तरी काळाची स्मृतात पाठवू-
न दिला- तो अगदवेतांच सरकारी झोस साहेबानी जोस कवाईन
करण्याचे निमित्ताने उभी करून त्या पुढें तो गवर्नरने जाडविलेला

‘ प्रभाकर ’ साप्ताहिक. पुस्तक १ कागद ६
मुंबई तारिख २८ रविवार नवेंबर सन १८४१

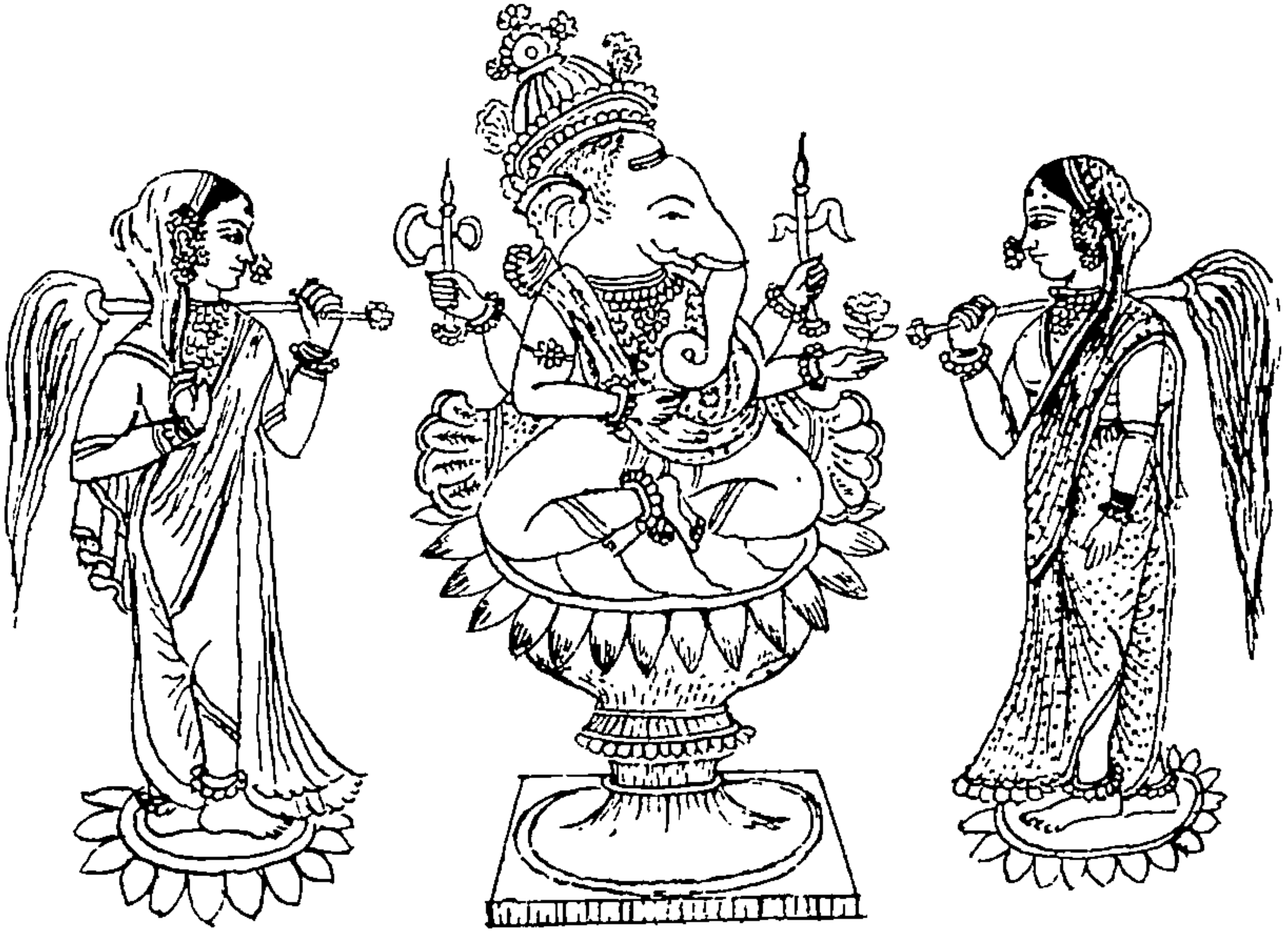
(पहिलें मराठी वृत्तपत्र, मुंबई १८४१. पृ. ४४)

श्री ज्ञानचंद्रोदय

ग्रंथ १

कार्तिकमास शके १७६२

कागद १

कृष्णलिलामृत अध्याय १-२-३ - एकुण ओव्या एकंदर ३४४

या ज्ञानचंद्रोदयाचा कर्ता पांडुरंगबापूजोशी पावस कर असे
परंतु कागद पोहोचि वणे व पावतीचर सई करणे हा सर्व अख
त्यार गणपत कृष्णाजी यास दिल्ला असे ठिकाण बोरी बंदरचे
लेनी नजीक गावांत जुनी जांबळी मशीदीची आली ॥

मुंबईत गणपतरुष्णाजीयांचे छापरान्यात छापिला

प्रभाकर

पुस्तक १ कागद ६

किंमव दरमाहा १५१५

मुंबई तारिख २८ रविवार नवेंबर सन १८४१

सात्तार प्रकरण

(मागील प्रकरण पुढे पाहू)

सात्तार प्रकरणी नारविषाद सुधी सुरु करणात मा-
झासिब बाणे जोरीगीने हा शहर नाकविला आहे त्या शहर-
र का मसंगी अन्याय-त्यास मी थावात की देतो- या प-
रिडे वरेंत त्याणे जें सुंदर, व संव वचाने भाषणां के-
ले त्याजवर उत्तर कोणी दिलें नाही. त्याणे आपले भाष-
णाम भाषारभूत जीं ममाणे भाषणीं त्यांनून एकही
कोडे असें कोणी झटले नाही, व तो जाजागोडी रो-
ज लक्ष त्यांकेकी अमूक गोष्ट खोटी किंवा त्याचे अमू-
क स्मरणे हे गैरवाजरी असें ही कोणी सिध्द केले
नाहीं. परंतु नामदार डिपुटीचेरम्यान पाणे जें भाष-
ण केले त्यांत कक्त राजाचे विरुध्द जे रंमंज काम-
शांभे लेख होते त्यांची मात्र गणना केली आहे. प-
रंतु महाराज, हे महान् महान् कामदार साहेबलोक
महाराज अमराधी आहेत असें स्मरणतात देआसात
देखील माहीत आहे वण ते साहेबलोक महाराजांस
कोणते पुराव्या वरून अमराधी स्मरणतात हे आसा-
त समजले पाहिजे. बरे असो खोचटीं मा डिपुटीचेर-
म्यानचे खोचण्याचा सांश काय निघतो? महाराजां-
चा सुफरमा पुनः तपाखुंनये, व त्याचा पुनः विचार क-
रूंन ये असा निघतो. शाहाबारे गाजी, हा उरेकर डि-
पुटीचेरम्यान आसा पुढें उभा राहून राजाचा पुनः तपा-
स करावा ही गोष्ट नीट नव्हे असें मोटाल्या सुकी आ-
पले भाषणाचे दही करणार्थ आणून मोटें मोटें तेंने न-
ति पारन करीत असतां ही गोष्ट आमचे मनांत आ-
ल्या बांचून राहात नाही कीं डिपुटीचेरम्यान याणे
खुद आपलीच मागील इकीगत मनांत आणली
असतां राजाचा पुनः दन साफ करावा असें जें भा-
षी खोलत आहो तें रास्त व सम्ममाण आहे असें
त्याचेच लक्षांत घेतल. माझी खात्री आहे कीं माझे के-

त्याचा मतलब डिपुटीचेरम्यान याचे आनांत -
आल्या बांचून राहणार नाही. डिपुटीचेरम्यान या-
ची वर्तणूक, ती पुनः नुसती वर्तणूक नव्हे मोट, व-
शोर्याने परिपूर्ण अशी वर्तणूक याचे मी मनांत केले
नेव्हा माझे असें लक्षांत आले की डिपुटीचेरम्यान
याणे सवरंगणी मोटें शब्द करून लक्ष्या मारल्या
नेणे करून त्यास शहराहा पासून मोटाले किताब
मिळाले व तो सांभत सुवटे महत् पदावर बसला
आहे याच दोन गोष्टी हर एक मुकदम्याचा पुनः त-
पास करावा व लक्षां कांहीं खोटा ठरव जहाला अल-
ला तरी फिरवावा ही दन साफाची व शाहवापणाची शि-
नी आहे वास खाशीं सर्वो लुष्ट प्रमाणें आहेत. पुनः
तपास करण्याचा संस्कार याची या उरेकरसत पुनः
कधीं गरज पडायची नाही नाही तर मी त्या मसंगी
त्यास एके कवीने जें झटले आहे त्याचें स्मरण दिलें अ-
सतें. ते असे कीं

“नावानो तुझा वर, जर लोकांनी दया करावी असें
आहे तर तुझी ही तशीच लोकांवर दया करीत जा, व
जर तुमचे दुख परिहार दुसऱ्यांनी करून तुमचे दुर्गुण
उपवाचे असें जर तुमचे मनांत असतें तर तुझी ही दु-
सऱ्यांचे संकट परिहार करण्यास मरत करी, (दे राखणे
कतांच सर्व सभा रघुदत्त हांसली)

* डिपुटीचेरम्यान याचे पूर्वीचा इतिहास माहित असल्यास त्या भाषणा-
चा तें त्या आनांत बावलावा नाही. सन १८३५ व १८३९ या सालीं
महाराजांनी कंठनी सरकारने पलवणीतील साहेबलोक कंपनी सरकार
ने करणास गारुज जाहले गेले नेव्हा असें अजवणीचे वसगी ते-
धीतगवर्नर सर मि. वारलॉ लंडन बात भये वारलें की दे साहेबलोक
कंपनी सरकारत अनुकूल आहेत की फिरुत आहेत याचा अखेर सु-
लाता सरता पाहिजे. या नवमन त्याणे एक कागद लिहून त्या नवर
तर्ष पलवणी साहेब लोकांही भाषली तशी काळाची स्मरण पाठवू-
न दिले. तो कागद येतां व सरकारी झाला आहे वानी कोण करीत
करण्याचे निमित्ताने उभी करून त्या पुढें तो गवर्नरने पाठविलेला

‘प्रभाकर’ साप्ताहिक. पुस्तक १ कागद ६
मुंबई तारिख २८ रविवार नवेंबर सन १८४१

(पहिलें मराठी वृत्तपत्र, मुंबई १८४१. पृ. ४४)

सर चार्ल्स विल्किन्स
(यांनीं पहिले देवनागरी
टाइप केले. पृष्ठ ७२)

डॉ० विल्यम कॅरे व
त्यांचा पंडित
(पहिला मराठी मुद्रक;
शेजारचा पंडित वैद्यनाथ
शर्मा असेलच असें
म्हणतां येत नाहीं.
पृ. ७२)

THE
VVHOLE
BOOKE OF PSALMES
Faithfully
TRANSLATED into ENGLISH
Metre.

Wherunto is prefixed a discourse de-
claring not only the lawfullnes, but also
the necessity of the heavenly Ordinance
of singing Scripture Psalmes in
the Churches of
God.

Coll. iii.

*Let the word of God dwell plenteously in
you, in all wisdom, teaching and exhort-
ing one another in Psalmes, Himnes, and
spirituall Songs, singing to the Lord with
grace in your hearts.*

James v.

*If any be afflicted, let him pray, and if
any be merry let him sing psalmes.*

Imprinted

1640

वे साम बुक, अमेरिका १६४०
(अमेरिकेंतील बहुमोल आव्य मुद्रित पुस्तक. पृ० ५४)

शृंगलायद्ध ग्रंथ

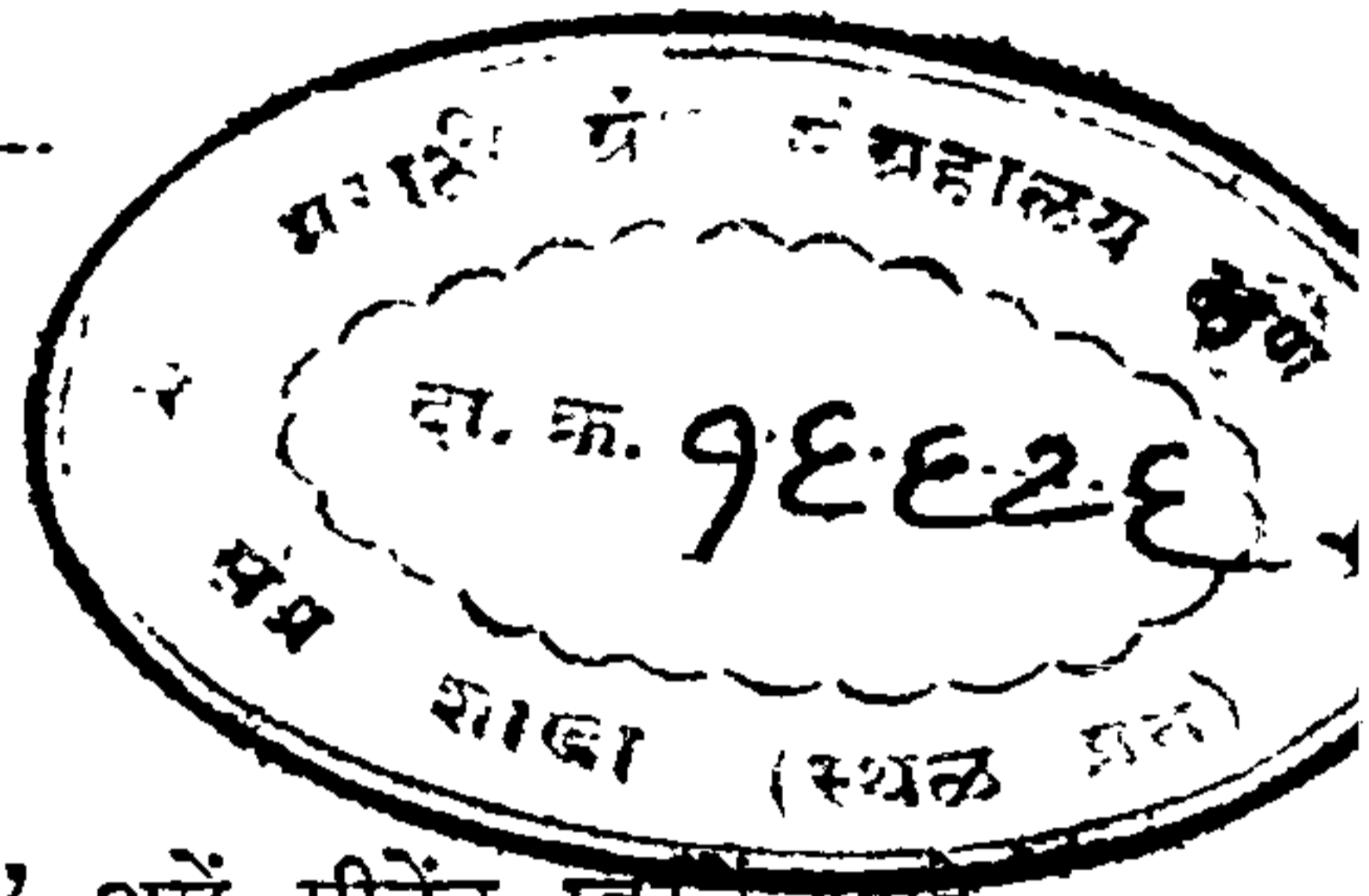
(असें करूनही पुस्तकांच्या चोऱ्या थांबल्या काय ? पृष्ठ ५९)

क्र. सं. ६०३४२
क्र. सं. १७७०

निबंध
१५-८-६६

मराठी ग्रंथांचे आदर्श संग्रहालय

व्याख्यान १ लें

‘न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते’ असें गीतेत म्हटले आहे (४-३८). ज्यावेळीं लेखनकला अस्तित्वांत नव्हती, त्याकाळीं माणसाचें डोकें हाच ज्ञानामृत सांठविण्याचा कलश होता. वेदज्ञानाचें रक्षण अशाच प्रकारें मेंदूंत जतन करून आमच्या पूर्वजांनीं केलें. पुढें लेखनाचा शोध लागल्यावर ज्ञान अ-क्षर झालें. ग्रंथ हे ज्ञानाचे घट बनले. यावरून ग्रंथ-संग्रहालयाचें पावित्र्य व महत्त्व कळून येईल. लेखनकला हा एक चमत्कार आहे. कौपर कवि म्हणतो कीं, सूर्योदय हाही एक चमत्कारच आहे; पण “Seen so duly all is miracle in vain.” दर दिवशीं सूर्याचा उदयास्त आपण पाहत असल्यामुळें अतिपरिचयामुळें त्यांतील चमत्कृति नष्ट झाली आहे. लेखनकलेच्या बाबतींतही असेंच म्हणतां येईल. याविषयीं एक मजेदार गोष्ट सांगण्यासारखी आहे, ती ही :—

अमेरिकेंतील एका शेतांत एक गोरा मळेवाला काम करीत होता. त्यानें आपल्या हाताखालीं काम करणाऱ्या एका रेड इंडियन मजुराकडे घरीं नेण्यास पांच पाव दिले, आणि बरोबर आपल्या मडमेला लिहिलेल्या पत्रांत, ते पाठविल्याचा निर्देश केला.

त्या रेड इंडियनला फार भूक लागली होती. ते पाव पाहून त्याच्या तोंडाला पाणी सुटलें. घरीं जातांना त्यानें त्या पात्रांपैकीं एक पात्र खाछा, आणि राहिलेले चार पात्र घरीं मडमेच्या हवालीं केले.

“तुझ्याकडे पांच पात्र दिले होते, त्यांपैकीं एक कोठें गेला ?” मालकिणीनें त्याला प्रश्न केला.

“पांच पात्र दिले, असें कोण सांगतो ?” हिला हें कृत्य कसें कळलें, याबद्दल आश्चर्य वाटून त्या इंडियनानें विचारलें.

“हें पहा, या पत्रांत लिहिलें आहे !” बाई म्हणाली.

त्या पत्रानें ही चहाडी केली, याबद्दल त्या रेड इंडियनाला आतां शंकाच राहिली नाही !

दुसऱ्या दिवशीं धन्यानें अशाच प्रकारें त्याला पात्र व पत्र देऊन घरीं पाठविलें असतां, त्याला पात्र भक्षण करण्याचा पुनः मोह झाला. त्यानें प्रथम त्या पत्रावर मोठा दगड ठेविला आणि त्या पत्राला मुळीं दिसणार नाहीं, आणि आपल्या खाण्याचा आवाजही त्या पत्राच्या कानीं पडणार नाहीं, अशा दूर ठिकाणीं जाऊन त्यानें एक पात्र गट्ट केला !

पन्नास वर्षांपूर्वीं फोनोग्राफच्या बांगडींतून मनुष्याचा आवाज निघतो, हें प्रथम पाहून मला असेंच आश्चर्य वाटलें होतें. आजच्या मुलांना रेडियोचीं गाणीं ऐकून नवल वाटत नाहीं. याचें कारण अतिपरिचय होय !

लिपीचा शोध प्रथम कोणी लावला, कसा लावला, हें मी येथें सांगत नाहीं. ‘माणूस’ याची व्याख्या “वाचूं लिहूं शकणारा प्राणी” अशी करतां येईल. पशु, पक्षी व इतर मानवेतर प्राणी यांना लिहितांवाचतां येत नाहीं. म्हणून निरक्षर माणसांची पशुपक्ष्यांमध्ये गणना करावी लागेल. यावरून साक्षरता-प्रसाराचें महत्त्व कळून येतें. एकाद्याला साक्षर करणें म्हणजे पशूच्या अवस्थेंतून सोडवून त्यास माणसांत आणणें आहे.

ज्यावेळीं लेखनकला अस्तित्वांत आली, त्यावेळीं माणूस प्रथम विटा, पाषाण, धातू, लांकूड, झाडाच्या साली, पानें, चामडें, वस्त्र अशा वस्तूंचा लिहिण्याच्या कामीं उपयोग करीत असे. आवाजाच्या संकेतांनीं आपले

विचार दुसऱ्यास कळविणें हें बोलणें होय. पशुपक्षीही कांहीं मयदिंत हें काम करतात. आपल्या मुद्रेच्या किंवा इंद्रियांच्या हालचालींनींही आपला भाव दुसऱ्याकडे व्यक्त करतां येतो. लेखन हें खुणांच्या द्वारा आपले विचार दुसऱ्यास कळविणें आहे. ह्या खुणा कोरून किंवा रंगवून करतां येतात. उदाहरणार्थ (१) पाषाणावर किंवा तांब्याच्या पत्र्यावर किंवा ताडाच्या पानावर कोरणें. संस्कृत भाषेंत या क्रियेस लिख् (म्हणजे इंग्रजींत to carve, to scratch) म्हणतात. 'लिख्' धातूवरूनच पुढें 'लेखन' किंवा 'लिहिणें' हे शब्द आले. (२) लिपि (alphabet) हा शब्दही संस्कृत लिप् (म्हणजे to anoint, to besmear लेपणें किंवा माखणें, रंगविणें) या धातूपासून निर्माण झाला. कालिदासानें रघुवंशांत (३-२८) रघूचें वर्णन करतांना,

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्

(नदीमुखाच्या द्वारें ज्याप्रमाणें समुद्रांत प्रवेश करतात, त्याप्रमाणें तो रघु मूळाक्षरें चांगलीं शिकून वाङ्मयोदधींत प्रवेश करता झाला) असें म्हटलें आहे, हें पुष्कळांना माहित असेल.

पाषाणावर किंवा तांब्याच्या पत्र्यावर फार कांहीं लिहितां येणार नाहीं. त्यांवर एकादें दानपत्र, मृत्युलेख, किंवा एकाद्या महत्त्वाच्या प्रसंगाची नोंद करतां येईल. (मी मराठी भाषेपुरतेंच आज येथें बोलत आहे). मराठी-मध्ये कांहीं असे शिलालेख व ताम्रपट सांपडतात. पण ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथ लिहावयाचा झाला तर तो शिला किंवा ताम्रपट यांवर लिहितां येणार नाहीं.

ज्ञानेश्वरी ज्यावेळीं प्रथम लिहिली गेली, त्यावेळीं ती कशावर लिहिली गेली असेल, हा एक प्रश्नच आहे.

अलीकडे ज्ञानेश्वरमहाराज हे पक्ष्याच्या पिसाची लेखणी घेऊन कागदावर लिहित असल्याचीं चित्रें प्रसिद्ध असलीं, तरी कागद त्याकाळीं प्रचारांत होता कीं वाय यावद्दल शंका वाटते. "Migration of Paper from China to India" या निबंधांत डॉ. पी. के. गोडे लिहितात ,

“Though *paper* first makes its appearance in Indian Palaeography about A. D. 1000, it is difficult to believe that its manufacture in large quantity was commenced by Indians during the first 300 years of its advent. It would be reasonable to suppose that between A. D. 1000 and 1300 the use of paper had not become very much current in India, owing possibly to the scarcity of imported paper. It was only when Indians began to manufacture *paper* from indigenous material that it could gradually replace other materials like the *palm-leaf*, the *bhūrja*, parchment, cotton cloth, etc.”

जुन्यांतलें जुनें कागदावरील उपलब्ध हस्तलिखित इ. स. १०८९ सालचें शतपथ ब्राह्मण या ग्रंथाचें असल्याचें M. A. Stein यांनें *Catalogue of Jammu MSS.* (१८९४) या ग्रंथांत म्हटलें आहे. गुजरातेंतील जुन्यांतलें जुनें कागदावरील हस्तलिखित इ. स. १२२३-२४ या काळांतलें आहे, असें डॉ. बुल्हर आपल्या *Indian Palaeography* या ग्रंथांत नमूद करतो.

महाराष्ट्रांतलें किंवा मराठी भाषेचें सर्वांत जुनें कागदावरील हस्तलिखित कोणतें व केव्हांचें हें एका परमेश्वरालाच माहित ! तें जाणून घेण्याचा आपण कधीं प्रयत्नच केला नाहीं. (एकादा युरोपियन माणूस सांगेल, त्यावेळीं आम्हांला हें कळावयाचें !)

खुद्द ज्ञानेश्वरीमध्ये कागदाचा मुळींच उल्लेख नाहीं. इतिहाससंशोधक वि० का० राजवाडे यांची तसा तो असल्याची समजूत आहे; तो केवळ त्यांचा भ्रम असावा असें मला वाटतें.

राजवाडे काय म्हणतात तें त्यांच्याच शब्दांत पहा. ते लिहितात:—

“ज्ञानेश्वरींत चामावर म्हणजे चर्मावर व कापडावर लिहिल्याचा उल्लेख आहे. कायमचीं दानपत्रें तांब्याच्या पत्र्यावर लिहिण्याचा प्रघात इ. स. १३२६ त होता. ह्याला अनेक ताम्रपटांचा पुरावा आहे. इतकेंच नव्हे तर १३२६च्या पुढें तीनचारशें वर्षे ताम्रपटावर लिहिण्याचा प्रयत्न चाडू होता, असें मुसलमानांच्या व पेशव्यांच्या रियासतींतील बऱ्याच

ताम्रपटांवरून उघड होतें. सारांश भूर्जपत्रें, ताडपत्रें, वस्त्रपट, ताम्रपत्रें व चर्मपत्रें, ह्यांवर १३२६ पर्यंत व क्वचित् प्रसंगीं पुढें बरींच वर्षे लेख लिहिण्याचा महाराष्ट्रांत बराच प्रचार होता. परंतु ह्या सुमारास म्हणजे १३२६च्या पन्नाससाठ वर्षे अगोदर, लिहिण्याकरितां दुसरा एक जिनस प्रचारांत येऊं लागला. तो जिनस कागद हा होय. ह्या कागदावर लिहिण्यासंबंधानें ज्ञानेश्वरींत कांहीं दूरचे उल्लेख आहेत :—

हें बहु असो, पंडितु । धरुनु वालकाचा हातु ।

वोळी लेहे वेगवंतु । आपणचि ॥ —(अ० १३, ३०७)

सुखाची लिपि पूसिली ॥ (अ० ३, २४६)

दोषांचीं लिहिलीं फाडीं ॥ (अ० ४, ५२)

आखरें पूसिलेया न पुसे । अर्थ जैसा ॥ (अ० ८, १७४)

“ह्या उताऱ्यांत “सुखाची लिपि पूसिली” हें वाक्य मोठें अर्थप्रचुर आहे. भूर्जपत्रें, ताडपत्रें, ताम्रपत्रें, व वस्त्रपट यांवर काढलेलीं अक्षरें पुसून टाकतां येत नाहींत; फार तर खोडून टाकतां येतात. ताम्रपत्रावर लोखंडी लेखणीनें काढिलेलीं अक्षरें आडव्या रेषा मारून खोडून टाकतात. भूर्जपत्रें व ताडपत्रें ह्यांवर लोखंडी लेखणीनेंच लिहावें लागतें व तें लिहिणें पुसतां येत नाहीं. ह्यांच्यावरील लिहिणें नाहींसें करावयाचें असल्यास हरताळ वगैरे जिनसांचा उपयोग करावा लागतो. वस्त्रपटावरील लेखांनाहि हरताळाचाच लेप द्यावा लागतो. एकट्या कागदावरील ओल्या अक्षरांना मात्र “पुसून” टाकतां येतें.

“दोषांचीं लिहिलीं फाडीं” [फाडीं] हेंही वाक्य असेंच अर्थप्रचुर आहे. ताम्रपट तर मुदलांतच फाडतां येत नाहींत. भूर्जपत्रें व ताडपत्रें उभीं फाडतां येत नसल्यामुळें त्यावरचीं लिखितें फाडून तुकडे करून टाकतां येत नाहींत. वस्त्रपटांवरील लिखितें फाडतां येतील. परंतु ‘ज्ञानेश्वरींत’ ग्रंथ, पुस्तक वगैरे शब्द आलेले आहेत, व वस्त्रपटांचे ग्रंथ किंवा पुस्तकें होणें अशक्य आहे. तेव्हां ज्ञानेश्वरांनीं उल्लेखिलेलीं “लिहिलीं” म्हणजे कागदावरील लिखितें होत, ह्यांत संशय नाहीं. शिवाय, वर दिलेल्या

उताऱ्यांतील पहिल्या ओळींत पंतोजी जलदीनें वोळी लिहितो असें विधान केलें आहे. आतां, ताम्रपट, भूर्जपत्रें, ताडपत्रें किंवा वस्त्रपट, ह्यांवर जलदीनें ओळी लिहितां येणार नाहींत हें उघड आहे. तेव्हां जलदीनें लिहितां येण्यासारखा ज्ञानेश्वराला माहित असलेला जिन्नस म्हटला म्हणजे कागदच, यांत संशय नाहीं. आतां इतकें खरें आहे कीं, ज्ञानेश्वरींत कागद हा शब्द कोठेंहि आलेला नाहीं व येणें शक्यहि नाहीं. परंतु कागद ह्या अर्थीं ज्ञानेश्वरानें दुसरा एक शब्द योजिलेला आहे, तो शब्द 'पाट' हा होय.

पाटेयावरिलें आखरें । जैसीं पुसतां येती करें ॥

(ज्ञा०, अ० १८, १०९९)

येणेंप्रमाणें ज्ञानेश्वराच्या वेळेस लिहिण्याच्या कामीं कागद प्रचारांत येऊं लागले होते, हें स्पष्ट आहे."

राजवाड्यांची बाजू मुद्दाम विस्तारानें त्यांच्याच शब्दांत येथें दिली आहे.

वास्तविक 'पंडितु धरुनु बालकाचा हातु वोळी लेहे वेगवंतु' हें धूळपाटीला उद्देशून आहे. कागदाला उद्देशून नाहीं. आजही कागद-विपुल उपलब्ध असतां, लहान मुलांना आपण शक्य तोवर कागद न देतां पाटीच देतो. 'पाटेयावरिलें आखरें, पुसतां येती करें' यांतील 'पाटा' म्हणजे पाटी किंवा फळा आहे. 'दोषांचीं लिहिलीं फाडीं' या राजवाड्यांनीं आधारादाखल पुढें केलेल्या, चरणामध्ये 'फाडीं' हा अपपाठ आहे. स्वतः त्यांनींच संपादित केलेल्या ज्ञानेश्वरीमध्ये 'दोषाचें लिहिलें फेडीं' असा पाठ आढळतो. कांहीं मुद्रित व हस्तलिखित ज्ञानेश्वरीच्या प्रतींत 'फाडीं' असा पाठ आढळतो खरा; पण माडगांवकरांनीं आपल्या 'ज्ञानदेवी'त 'दोषांची लिहिली फोडीं' हा पाठ स्वीकारलेला आहे. तात्पर्य, राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरीमध्ये कागदाचा अप्रत्यक्ष देखील मुळींच उल्लेख असलेला दिसत नाहीं.

ज्ञानेश्वरीच्या काळीं कागद हिंदुस्थानांत आला होता खरा; पण तो ज्ञानेश्वरांना उपलब्ध होता, असें मला वाटत नाहीं. भूर्जपत्रेही त्यांना उपलब्ध नसावींत; कारण तीं काश्मीरकडे सांपडतात. इकडे तीं ज्ञानेश्वरांना उपलब्ध होणें संभवनीय नव्हतें. लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, स्वतः राजवाड्यांनीं भूर्जपत्र पाहिलें असल्याचें दिसत नाहीं. त्यांनीं जर भूर्जपत्र पाहिलें असतें तर “भूर्जपत्रें व ताडपत्रें यांच्यावर लोखंडी लेखणीनें च लिहावें लागतें,” असें विधान त्यांनीं केलें नसतें. भूर्जपत्र हें कागदासारखें अत्यंत पातळ असतें. त्यावर बोरू किंवा पीस अशासारख्या साधनानें सहज लिहिणें शक्य आहे. दाभणासारख्या ताडपत्रावर लिहिण्याच्या लोखंडाच्या साधनानें भूर्जपत्रावर लिहूं गेल्यास तें फाटून जाईल ! सध्याचीं धातूंचीं नित्रें त्या काळीं नव्हतीं.

माझी कल्पना अशी आहे कीं, ज्ञानेश्वरी प्रथम ताडपत्रावर लिहिण्यांत आली असावी. प्रथम ज्ञानदेव खडू किंवा कोळसा अशासारख्या वस्तूनें भिंतीवर, स्तंभावर किंवा एकाद्या फळीवर लिहित आणि त्यावरून मग त्यांचा ‘लेखकू’ ताडपत्रावर कोरून तो मजकूर कायम करी. म्हणूनच आज ज्याप्रमाणें पुष्कळ लेखकांना ‘स्टेनो’ लागतो, तसा त्याकाळीं साहित्यिकांना ‘लेखकू’ लागे. ज्ञानदेवांचा ‘लेखकू’ सच्चिदानंदबाबा होते, हें ज्ञानेश्वरीच्या अखेरीस नमूद आहेच.

त्याकाळीं मराठी ग्रंथकार फार नव्हते. अभंग हे विशेषतः स्मरणसंदुकेंत ठेवून पाठांतरानें जतन केले जात. मोठे ग्रंथ तेवढे लिहून काढावे लागत. ताडपत्र हें बहुतेक सर्वत्र उपलब्ध असल्यामुळें त्याचा वापर असणें स्वाभाविक आहे.

असें जरी असलें तरी ताडपत्रावर लिहिलेली ज्ञानेश्वरी आज उपलब्ध नाहीं. आज एकच मराठी ग्रंथ ताडपत्रावर लिहिलेला मला पाहावयास मिळाला. तो म्हणजे ‘कलानिधि’ हा होय. ह्या ग्रंथाचा आरंभीचा कांहीं भाग (एक फॉर्म) मुंबई येथील भारतीय विद्याभवनाचे माजी संचालक मुनि जिनविजयजी यांनीं छापून काढला होता, आणि त्याचा एक फॉर्म माझ्याकडे

त्यांनीं अवलोकनार्थ पाठविला होता. हें मूळ ताडपत्रावरील हस्तलिखित पाठण येथील जैनाच्या ग्रंथभांडारांत असल्याचें मला त्यांनीं सांगितलें होतें. मात्र तें सध्यां बेपत्ता झालें आहे. ते अत्यंत आजारी असल्याचें कळतें. त्यांचा पत्ता मिळवून पाठविलेल्या पत्रांचें उत्तरच आलें नाहीं. म्हणून या हस्तलिखिताचा लोकांना परिचय व्हावा या हेतूनें 'मराठी संशोधनपत्रिके'-मध्ये मीं तें छापून काढलें.

कागदावर मराठी ग्रंथ लिहिण्याचा परिपाठ सुरू झाल्यामुळें ताडपत्रावरील हस्तलिखिताचा वापर बंद पडला. कारण वाचण्याच्या आणि लिहिण्याच्या कामीं कागद ताडपत्रापेक्षां सोडस्कर आहे. ताडपत्रांचा वापर नाहींसा झाल्यामुळें त्यांच्या संरक्षणाची आणि संग्रहाची लोकांना पर्वा राहिली नाहीं. आणि हळूहळू तीं नष्ट होत चाललीं. मुद्रण सुरू होण्यापूर्वीं घरोघरीं हस्तलिखित पोथ्या असत. मुद्रित ग्रंथ मिळूं लागल्याबरोबर मराठी हस्तलिखित ग्रंथ तयार करणें व वाचणें बंद पडलें, आणि अशा ग्रंथांकडे लोकांचें दुर्लक्ष होऊन ते नष्ट झाले. आज सुशिक्षितांकडे, लाखापैकीं एकाद्याच्याच घरांत एकादा हस्तलिखित ग्रंथ सांपडला तर सांपडेल.

प्रथम मुसलमान आणि नंतर पोर्तुगीज यांनीं आपल्या देशांत जेते म्हणून प्रवेश केला. त्यांनीं आपल्याबरोबर कागद आणला. मुसलमान येण्यापूर्वीं या ठिकाणीं ग्रंथ कशावर लिहिले जात ह्याची आरंभींच्या फारशी किंवा अरबी ग्रंथांत नोंद असेल; परंतु त्या भाषांचा मला परिचय नाहीं. पोर्तुगीज येण्यापूर्वीं येथें ग्रंथ कसे तयार केले जात, याचें वर्णन मात्र उपलब्ध आहे.

पोर्तुगीजांनीं प्रथम धर्मवेडाच्या भरांत देशी भाषांतील सारे ग्रंथ गोळा करून नष्ट केले. असे ग्रंथ वाचणें किंवा जवळ बाळगणें हा भयंकर गुन्हा ठरे. याचा परिणाम असा झाला कीं, पोर्तुगीज सत्तेखालील मुलखांत देशी ग्रंथ शिळक राहिले नाहींत. पुढें वाटलेल्या ब्राह्मणांच्या मदतीनें हिंदुधर्मग्रंथ समजावून घेऊन हिंदुधर्मखंडन करण्याच्या कामाकरितां हिंदुधर्मग्रंथांची पाद्रींना गरज भासूं लागली. त्यावेळीं पोर्तुगीज सत्तेबाहेरील

शेजारच्या लोकांच्या संग्रहीं असलेल्या ग्रंथांवर बाटलेल्या ब्राह्मणांच्या साहाय्यानें डछा मारून ते आणण्यांत येऊं लागले. अशा एके वेळीं ग्रंथ आणल्याची माहिती देतांना, हे हिंदु ग्रंथ कसे तयार करीत याचें वर्णन सुप्रसिद्ध जेजुईट इतिहासकार फ्रांसिस्क द सौझ यानें Oriente Conquistado a Jesus Christo या आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे. तो लिहितो:—

“ज्यावेळीं हिंदूंना एकादा ग्रंथ बनवावयाचा असतो, त्यावेळीं ताडमाडाचीं रुंद व जाड पानें ते मिळवितात आणि त्यांचे वीतंभर लांबीचे तुकडे पाडतात. इतकें केल्यावर त्यांच्या एका बाजूला (किंवा जाड असल्यास दोन्ही बाजूंना) लोखंडाच्या लेखणीनें अक्षरें कोरतात. हीं पानें, पुढें कोरलेलीं अक्षरें काळीं होईपर्यंत, धुरावर टांगतात आणि नंतर धुऊन घेतात. यामुळें त्यांवरील कोरीव अक्षरें तेवढीं काळीं होतात आणि पानांचा बाकी जागेचा रंग स्वाभाविक मूळचाच राहातो. किंवा जर शाई उपलब्ध असेल, तर त्यांत हीं पानें बुडवितात. पुढें धुतल्यावर कोरलेलीं अक्षरें स्पष्ट काळीं उठतात. अशा प्रकारें त्यांवर लेख तयार झाल्यावर त्या प्रत्येक पानाला आरंभीं भोंक पाडून तीं सर्व दोरीनें ओवतात म्हणजे तीं वाचतांना पाहिजे तशीं उलटतां येतात.” (Part I, Conq. I, Div. ii-42; पोर्तुगीजीवरून भाषांतरित.)

यावरून पोर्तुगीज दक्षिण कोंकणांत येण्यापूर्वीं तेथें ग्रंथ कशावर लिहिले जात हें कळून येईल. पण आज गोमंतकांत किंवा त्याच्या आस-पास ताडपत्रावरील ग्रंथ एकही अजूनपर्यंत उपलब्ध झालेला नाही.

महाराष्ट्रांत ग्रंथ सर्वत्र प्रथम ताडपत्रावर लिहीत; परंतु पुढें इकडे देशी कागद तयार होऊं लागल्यावर ताडपत्रावर लिहिणें किंवा ताडपत्रावरील ग्रंथ वाचणें बंद पडलें, अशी माझी समजूत आहे. चवदाव्या शतकाचा उत्तरार्ध आणि पंधराव्या शतकाचा पूर्वार्ध या दरम्यान देशी कागद आपले-कडे तयार होऊन तो लोकांच्या वापरांत येऊं लागला असावा, असें मला वाटतें. ज्ञानेश्वरीमध्ये कागदाचा निर्देश असल्याची राजवाड्यांची कल्पना

चुकीची असल्याचा निर्देश मीं नुकता केलाच आहे. कागदाचा पहिला उल्लेख महाराष्ट्रांतील इ. स. १३९५ च्या एका कागदपत्रांत सांपडतो :—

“आम्ही ज्या कर्मास जमान होऊन आपला कागद गोविला.”

(‘शिवचरित्र साहित्य,’ खंड ७, भा. इ. सं. मं. पुणे, १९३८; पृ. ४६)

पाषाण किंवा ताम्रपट यांवर लिहिलेल्या मजकुराला ग्रंथ हें नांव प्राप्त होणार नाहीं. भूर्जपत्र आपल्याकडेचें नाहीं. युरोपांत चर्मपत्र (parchment) किंवा मृदुचर्मपत्र (vellum) यांच्यावरील लेख सांपडतात, पण आपल्याकडे चामड्यावर लिहिण्याचा प्रघात दिसत नाहीं. आल्बेरुनीने इ. १०३० च्या सुमारास म्हटलें आहे कीं, जुन्या ग्रीक लोकांप्रमाणें हिंदु लोकांमध्येही चामड्यावर लिहिण्याची पद्धति नव्हती. मुसलमान मात्र जुन्या काळीं चामड्यावर लिहीत. पण ज्ञानेश्वरीमध्ये चामड्यावर लिहिल्याचा उल्लेख आढळतो. पहा :—

राजाज्ञेचीं अक्षरें आशी । तियें चर्मा एका जेया पडती ।

तेया चर्मासाठीं जोडति । सकला ही वस्तू ॥ ४४९ ॥

वांचून सोनें रूपें प्रमाण नोहे । एथ राजाज्ञा समर्थ आहे ।

तें चर्म चि एक जें लाहे । तेणें वीक्रेति आघवीं ॥ ४५० ॥

(अध्याय ९ वा)

हा निर्देश चामड्याच्या चलनी नोटांचा असावा. हरिणाच्या किंवा बकऱ्याच्या कातड्यावर राजमुद्रा मारून तें चलन जुन्या काळीं चालू असावें. चामड्यावर ग्रंथ लिहिण्याचा जुन्या काळीं प्रघात होता, असें वाटत नाहीं. म्हणजे मराठी ज्ञानामृताचे कलश म्हणजे त्याकाळचे ताडपत्र आणि कागद यांवर लिहिलेले ग्रंथ होत, असें यावरून म्हणतां येतें.

आपल्यामध्ये जर संग्राहक वृत्ति असती, तर ज्ञानेश्वरकालीन ताडपत्रावरील ग्रंथ किंवा तदुत्तर चवदाव्या-पंधराव्या शतकांतील कागदावरील ग्रंथ आज उपलब्ध होणें मुळींच अशक्य नव्हतें. युरोपांत फार जुन्या काळचीं हस्तलिखितें उपलब्ध आहेत. तिकडे आपल्याकडील भूर्जपत्रें किंवा ताडपत्रें नव्हतीं. कागद तर तिकडे आपल्याहीमागून पोंचला. इजिप्तमध्ये फार

प्राचीन काळीं papyrus चा कागदाच्या जागीं उपयोग करीत. पापिरस ही देवनळाच्या जातीची एक वनस्पति असून ती इजिप्त देशामध्ये नाइल नदीच्या जवळच्या भागांत फार वाढे. तिच्या आडव्याउभ्या पट्ट्या डिकानें चिकटवून त्यांचे ताव बनवीत. आणि ते पुनः एकमेकांना जोडून त्यांचें गुंडाळें करीत. त्यावर लिहिल्यावर हा ग्रंथ तयार होई. या 'पापिरस'वरूनच इंग्रजी 'पेपर' हा शब्द आला आहे. हा जुना 'पापिरस' मीं पाहिला नाहीं. पण याचा विशेष असा नमूद आहे कीं, याच्यावर लिहिलेलें स्पंज किंवा ओल्या फडक्यानें पुसून टाकून त्याच्यावर पुनः लिहितां येतें. कागदावर जसें लिहिलेलें कायम होतें तसें यावर होत नाहीं. या पापिरसचें "Chester Beatty Papyri" या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें एक ग्रीक बायबलचें तिसऱ्या शतकांतलें हस्तलिखित ब्रिटिश म्युझियममध्ये आहे. चवथ्या शतकानंतर पापिरसचा वापर बंद पडत चालला आणि त्याची जागा चर्मपत्रानें घेतली. साध्या चर्मपत्राला parchment असें नांव आहे. तें वासरें, मेंढरें, डुकरें, गाढवें, बकरीं यांच्या कातड्यापासून तयार होऊं शकतें; पण उत्कृष्ट मृदु चर्मपत्र, ज्याला vellum असें म्हणतात, तें अगदीं लहान वासराच्या—आणि केव्हां केव्हां गाईच्या उदरांतून बाहेर येण्यापूर्वीच्या स्थितीतील वासराच्या—कातडीपासून बनविण्यांत येई. या निरनिराळ्या प्रकारच्या चर्मपत्रांवर लिहिलेलीं सुमारे हजार दीडहजार वर्षांमागचीं ग्रीक, रोमन वगैरे भाषांतील बायबलचीं पुस्तकें ब्रिटिश म्युझियम वगैरे युरोपांतील ग्रंथालयांत आहेत. अशा प्रकारचें फार जुनें Codex Sinaiticus नांवाचें बायबलचें हस्तलिखित ब्रिटिश म्युझियमनें कांहीं वर्षांपूर्वीं एक लाख पौंडांना राष्ट्रकरितां विकत घेतलें.

कागद तयार होऊं लागल्यावर हळूहळू चर्मपत्रावर लिहिणें बंद पडत चाललें; पण मुद्रणकला सुरू झाल्यावरही मुद्रणाच्या कामीं चर्मपत्राचा उपयोग कांहीं काळ होतच होता.

कागदाचा शोध चीनमध्ये इ. स. च्या दुसऱ्या शतकाच्या आरंभीं प्रथम लागला. त्याच्या आधीं चिनी लोक रेशमाच्या पटाचा चित्रें काढण्याकरितां उपयोग करीत व बांबूच्या पातळ पट्ट्या तयार करून त्याही लेखनाच्या

कामीं वापरीत. त्साई लून (Tsai Lun) नांवाच्या एका कल्पक चिनी माणसानें इ. स. १०५ सालीं कागदाचा आपला शोध जाहीर केला. जुन्या कापडाच्या चिंध्या, मासे धरण्याची जाळीं, वापरलेले सणी जोडे व झाडाच्या आंतल्या साली यांचा तो कुटून रांधा करी व त्याचा कागद बनवी. सुमारे सहाशें वर्षे चीनपुरता त्याचा उपयोग मर्यादित होता. पुढें समरकंदच्या अरवांनीं ही कला उचलली. ९७८ सालीं कागदावर लिहिलेलें एक अरबी 'दीवानुल-आदाब' नांवाचें हस्तलिखित सुप्रसिद्ध Bodleian (Oxford) ग्रंथालयाच्या संग्रहांत आहे. ही कागद तयार करण्याची कला अरबस्थानांतून युरोपापर्यंत पोंचण्यास सुमारे तीनशें वर्षे लागलीं. इजिप्त व मोरोक्को या देशांच्या द्वारा ही कला युरोपांत गेली. स्पेन व इटली या देशांत तिचा प्रथम उदय झाला. तिकडून हळूहळू फ्रान्स, जर्मनी आणि हॉलंड येथें ती पसरली. इंग्लंडमध्ये तर तिला पोंचण्यास फार उशीर लागला. १४९२ सालीं John Tate यानें Stevenage येथें कागद तयार करण्यास आरंभ केला. पहिला इंग्रज मुद्रक Caxton याच्यानंतर झालेला ग्रंथनिर्माता Jan Wynkyn de Worde (मृत्यु १५३४) यानें आपले बरेचसे ग्रंथ या Tate नें तयार केलेल्या कागदावर छापले असून ते अद्याप उत्कृष्ट स्थितींत आहेत असें नमूद आहे.

कागदावरील आमच्याकडील हस्तलिखित १०८९ मधलें शतपथ ब्राह्मण व गुजरातेतील १२२३ मधलें हस्तलिखित याचा निर्देश मीं नुकताच केला. याखेरीज 'वंगदत्त वैद्यक' नांवाचें एक कागदावरील इ. स. १३२० सालचें हस्तलिखित भांडारकर संशोधनमंडळांत मीं पाहिलें. (Govt. MSS. Library, No. 352 of 1879-80). त्याच्याही मागील इ. स. १२७५ सालचें 'जसहरचरित' हें कागदावरील हस्तलिखित भुलेश्वर (मुंबई) येथील पन्नालाल जैन लायब्ररीमध्ये असल्याचें भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे डॉ. पी. एल्. वैद्य यांनीं मला सांगितलें. चौकशी करतां तें मूळ राजस्तानमधील एका दिगंबर जैन मंदिरांतील होतें, आणि तें तिकडे परत केल्याचें कळलें. त्यामुळें मला तें पाहावयास मिळालें नाहीं.

कागदापेक्षांहीं ताडपत्र जास्त टिकाऊ आहे यांत शंका नाही. ताडपत्रावरील कालनिर्दिष्ट हस्तलिखित जुन्यांतलें जुनें किती वर्षांपूर्वीचें सांपडतें, ही माहिती मला मिळाली नाही. कांहींही असलें तरी, ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या 'लेखकू'नें ताडपत्रावर लिहिलेली ज्ञानेश्वरीची मूळ प्रत जर संभाळून ठेविली असती, तर ती आतांपर्यंत टिकून राहण्यास मुळींच अडचण नव्हती.

ज्ञानेश्वराच्या काळांत श. १२१२ मध्ये म्हणजे इ. स. १२९० मध्ये कागद आपल्याकडे प्रचारांत आला होता कीं काय, याविषयीं जरी मीं शंका व्यक्त केली असली, तरी तो एकनाथाच्या काळांत मुबलक उपलब्ध होता, असें मानण्यास मात्र हरकत नाही. एकनाथाच्या भागवताचा रचनाकाल श. १४९५ म्हणजे इ. स. १५७३ हा आहे. झाडाच्या सालीपासून तयार केलेला कागद बंगालमध्ये तयार होत असल्याचा आणि तो हरिणाच्या कातड्यासारखा गुळगुळीत व तक्तकीत असल्याचा निर्देश इ. स. १४०६ मध्ये एका चिनी माणसानें केला आहे. १३९५ मधील एका पत्रांत कागदाचा उल्लेख असल्याचें वर नमूद केलें आहे. यावरून हा कागद आपल्याकडे त्या सुमारास तयार होऊं लागला होता, असें मानण्यास हरकत नाही.

मुसलमान व पोर्तुगीज अशांसारख्या धर्मवेड्या लोकांनीं आपल्याकडील ग्रंथसंपत्तीचा बराच नाश केला ही गोष्ट खरी; पण त्यांच्याहीपेक्षां आपल्या लोकांच्याच निष्काळजीपणामुळें ग्रंथांचा जास्त विध्वंस झाला, हें नाकवूल करण्यांत अर्थ नाही.

सुमारे पावणेसातशें वर्षांमागची ताडपत्रावरील ज्ञानेश्वरी, किंवा सुमारे चारशें वर्षांमागचें कागदावरील एकनाथी भागवत, अशासारखे हस्तलिखित ग्रंथ सोडा, परंतु शंभर-पाउणशें वर्षांमागचे मुद्रित ग्रंथही मिळण्यास आज मारामार पडते. ज्ञानेश्वर-एकनाथांप्रमाणें विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांना दैवत मानणारे लोक आहेत. त्यांच्यापासून उगम पावलेल्या केसरी, फर्ग्युसन कॉलेज, चित्रशाळा, किताबखाना अशा मातबर संस्था पुण्यांत आहेत. परंतु पुण्यांत कोणाकडेही विष्णुशास्त्र्यांच्या निबंधमालेचा मूळ सात वर्षांचा संपूर्ण संच असलेला मला शोध करूनही आढळला नाही. कांहीं वर्षांपूर्वी म. म.

दत्तोपंत पोतदार आमच्या घरीं आले असतां, त्यांना मीं माझ्याजवळचा असा संच दाखविला व पुण्यांत कोणाकडे तसा आहे काय, अशी पृच्छा केली. आपल्या संग्रहीं कांहीं फुटकळ अंक आहेत असें ते म्हणाले; पण दुसऱ्या कोणाजवळ समग्र संच असल्याचें त्यांना सांगतां आलें नाहीं. यावरून आपल्या लोकांच्या ग्रंथसंग्रहाच्या अनास्थेची कल्पना येईल.

ग्रंथसंग्रहासंबंधीं विचार करतांना, ग्रंथ कशास म्हणावें याचा विचार करावा लागतो. शिलालेख, ताम्रपट वगैरे कोरीव लेखांना 'ग्रंथ' असें नांव देत नाहींत. मग तो केवढाही मोठा असो. तंजावरच्या बृहदीश्वर देवालयांतील मराठी शिलालेख छापून पुस्तकरूपानें सांभमूर्तिराव या गृहस्थांनीं प्रसिद्ध केला आहे. त्याचीं छापील १३० पृष्ठें आहेत! ताम्रपटाचे, मग तो कोणत्याही भाषेंत असो, कित्तीही कोरीव पत्रे असले तरी त्यांना ग्रंथ म्हणत नाहींत.

ज्ञानेश्वरींत ग्रंथविषयक अनेक उल्लेख आहेत. स्वतः आपल्या या लेखनकृतीला ज्ञानेश्वर 'ग्रंथ' असेंच नांव देतात —

जेयातें कामधेनु ऐसी माये । तेयासि अप्राप्य काही आहे ।
म्हणौनि मी प्रवतों लाहें । ग्रंथीं इये ॥ ७९ ॥

—अ० १

अनेक पानें लिहून एकत्र बांधिलीं म्हणजे तो ग्रंथ. संस्कृत 'ग्रन्थ' या धातूपासून या शब्दाचा उद्भव आहे. पुस्तक या शब्दाचाही उगम 'पुस्त' (म्हणजे बांधणें) या धातूपासून आहे. पुस्तकाला संस्कृत भाषेंत 'पुस्त' असेंही नांव आहे; परंतु मराठींत हा शब्द प्रचारांत नाहीं. बाल आणि बालक यांच्याप्रमाणें पुस्त आणि पुस्तक यांचा अर्थ जवळजवळ एकच आहे.

इंग्रजींत ग्रंथ यावरून आपण 'बुक' असा शब्द वापरतो. झाडाची साल या अर्थीं आंग्लोसॅक्सन boc या शब्दापासून 'बुक' शब्द आला.

'बुक' या शब्दाची व्याख्या Frederic Harrison या प्रसिद्ध विद्वानानें दिली आहे ती अशी—

“A book consists of a number of leaves, which are fastened together by means of a cover called a binding,

and on which are written, or printed, words which convey to the readers something which the author or the writer of the book wants them to know.”

परंतु अडीच हजार वर्षांपागे म्हणजे क्रिस्तपूर्व पांचशें वर्षांपूर्वी असीरियाची राजधानी जी निनेव्ह तेथे सांपडलेल्या निरनिराळ्या आकाराच्या लिखित मातीच्या विटा त्यांनाही ‘बुकें’ असें संबोधिल्याचें तो नमूद करतो. कारण त्यांच्यापैकीं काहींवर असीरियन साम्राज्याचा इतिहास लिहिला आहे.

ब्रिटिश कौन्सिलचे ग्रंथपाल Mr. G. A. Glaister हे Glossary of Book या आपल्या ग्रंथांत (पृ. ३७) म्हणतात,

Book : for statistical purposes the British book trade assumes that a book is a publication costing six pence or more. Other countries define a book as containing a minimum number of pages, but have not agreed on a standard number. At a *Unesco* Conference in 1950 a book was defined as a non-periodical literary publication containing fortynine or more pages, not counting the covers.

Pamphlet म्हणजे चोपडें, याचा ते ‘बुकां’त म्हणजे ग्रंथांत समावेश करीत नाहींत. Pamphlet ची व्याख्या अशी देण्यांत आली आहे :—

“Pamphlet : a short piece of polemical writing intended for wide circulation, printed and issued as an unbound publication with either stapled or sewn pages, it may or may not have a paper cover.”

माझ्या एका ग्रंथालयतज्ज्ञ मित्राला विचारलें असतां, हस्तलिखित पोथी ही ‘बुक’ या सदरामध्ये समाविष्ट होत नाहीं असें त्यानें मत दिलें. तें manuscript होईल. ‘बुका’मध्ये त्याला गणतां येत नाहीं, असें तो म्हणाला.

अलीकडे ग्रंथालयचळवळीचे लोकही ‘हस्तलिखित’ पोथ्यांचा विचार करीत नाहींत. एकादी अशी पोथी मिळाल्यास कदाचित् ती फेकून न देतां अडगळ म्हणून ते ठेवीत असतील; परंतु आस्थापूर्वक त्या गोळा करीत नाहींत.

वास्तविक हस्तलिखित हें मुद्रितापेक्षांही जास्त महत्त्वाचें असतें. मुद्रित ग्रंथाच्या एकासारख्याच अन्य प्रती आणखी मिळूं शकतात. पण तसा प्रकार हस्तलिखितांच्या बाबतींत नसतो. ग्रंथ एकच असला तरी त्याच्या प्रत्येक हस्तलिखितांत निरनिराळे पाठ असतात. आणि संहितेच्या शुद्धीकरणाला म्हणजे तिचें मूळ निश्चित करण्यासाठीं त्याचा फार उपयोग होतो.

मुद्रित ग्रंथाच्या कांहीं ठराविक प्रती असतात आणि प्रयत्नानें त्या मिळूं शकतात. पण हस्तलिखित मिळणें हा योगायोगाचा प्रश्न असतो. कोठून कसलें हस्तलिखित कधीं सांपडेल याचा नेम नसतो.

हस्तलिखितांचा विचार करतांना त्यांचे दोन प्रकार आहेत, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ते हे :—मुद्रणकला अस्तित्वांत येण्यापूर्वींचीं हस्तलिखितें आणि मुद्रणकला प्रचारांत आल्यानंतरचीं हस्तलिखितें. ज्ञानेश्वरापासून मोरोपंतापर्यंतचीं सारीं हस्तलिखितें पहिल्या प्रकारचीं. पुढें एकोणिसाव्या शतकांत जें कोणी लिहिलें तें सारें मुख्यतः मुद्रणाकरितां म्हणून लिहिलें आणि तें बहुतेक सारें लिखाण मुद्रित झालें. ग्रंथकारानें आपला ग्रंथ लिहिल्यावर त्याची शुद्ध 'प्रेस कॉपी' तयार करण्यांत आली आणि मूळ ग्रंथकाराच्या हातचा ग्रंथ हस्तलिखित स्वरूपांत कोणीतरी जपून ठेवला, म्हणजे असें हें दुसऱ्या प्रकारचें हस्तलिखित. उदाहरणार्थ, लोकमान्य टिळकांचें गीतारहस्य किंवा केशवसुतांच्या कविता. पुष्कळदा ग्रंथकाराच्या हातची नसली तरी मुद्रणप्रत म्हणून वापरलेलें हस्तलिखितही कोणी जपून ठेवलें असणें शक्य आहे. पुष्कळदा ग्रंथकाराच्या हातचें हस्तलिखितच मुद्रणप्रत म्हणून वापरतात. अशा प्रकारचें हस्तलिखित जर मोठ्या माणसाचें असेल तर त्याला पुढेंमार्गे फार महत्त्व प्राप्त होणें शक्य आहे. रॉबर्ट हेरिक नांवाच्या एका इंग्रजी कवीची साधी टांचणवही (Commonplace Book) कांहीं दिवसांपूर्वीं पांच लाख रुपयांना विकत गेली, असें प्रसिद्ध झालें होतें.

साधारणतः इंग्रजी अमलानंतर मुद्रणकला सुरू झाली. आणखी पुष्कळसे नव-कवि इंग्रजी पद्धतीवर कविता करूं लागले, आणि मराठी काव्याला इंग्रजी वळण लागलें, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. परंतु कांहीं कवि

असे होते कीं, ते जुन्या वळणावरच कविता करीत. इंग्रजी राज्य इकडे सुरू झाल्यावरही जुनी संतपरंपरा चाळूच होती. जुने संतकवि ज्याप्रमाणें मुद्रित व्हावें म्हणून लिहित नसत, तसे हे एकोणिसाव्या शतकांतील साधुकवीही प्रसिद्धीच्या दृष्टीनें लिहित नसत. इतकेंच नव्हे, तर आपली कविता मुद्रित व्हावी याला त्यांचा विरोध असावा. छापखान्याच्या शाईत चरबी पडते, म्हणून पुस्तक छापलें म्हणजे ते ओवळें झालें अशी गेल्या शतकांत लोकांची समजूत होती. म्हणून आरंभीं कांहीं काळ-प्राचीन ग्रंथ मुद्रित झाले नाहींत. पुढें चरबीच्या जागीं तूप घालून शाई तयार करूं लागले व लोकांचा विरोध हळूहळू नाहींसा झाला; पण साधारण-पणें प्रकाशकाचे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, वामन अशांसारख्या जुन्या कवींचे ग्रंथ छापण्याकडे जसें लक्ष होतें, तसें समकालीन कवींच्या ग्रंथप्रकाशनाकडे नव्हतें. None is prophet in his time and place या न्यायाला अनुसरून तें स्वाभाविकही आहे. त्यामुळें जुन्या वळणाची नव्या काळांतील पुष्कळ मराठी कविता छापून निघाली नाहीं, आणि त्यापैकीं पुष्कळशी नष्ट झाली आहे. पंधरावीस वर्षांपूर्वीं 'झुरा' नांवाच्या एका आधुनिक कवीचे गेल्या शतकाच्या मध्यांत रचलेले सुमारे चारपांच हजार अंभंग मला सांपडले. हा कवि चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु आहे. अशा प्रकारचे आणखी पुष्कळ काव्यग्रंथ माझ्या नजरेस आले आहेत. 'प्राचीन पद्धतीची अर्वाचीन मराठी कविता' असा एका विद्यार्थ्याला पीएच. डी. करितां मी विषय दिलाही होता; पण अशीं श्रमाचीं कामें पीएच. डी. च्या विद्यार्थ्यांकडून होण्यासारखीं नसतात, असें मला दिसून आलें.

इंग्लंडमध्ये पहिला छापखाना विल्यम कॅक्सटन (William Caxton) यानें स्थापन केला. या छापखान्यांत छापलेलें म्हणजे इंग्लंडांत प्रसिद्ध झालेलें पहिलें पुस्तक The Dictes and sayinges of the Philosophers हें आहे. त्यावर प्रसिद्धिकाल नवंबर १८, १४७७ हा नमूद आहे. या पुस्तकाची एकच प्रत उपलब्ध असल्याचें कळतें. जुने आंग्लोसॅक्सन कांहीं लेखक सोडले तर मुद्रणपूर्वयुगांतील विशेष उल्लेखनीय लेखक म्हणजे

John Wyclif (1320 ?-1384), William Langland (१४ वें शतक), Geoffrey Chaucer (1340 ?-1400) व John Lydgate (1370?-1451 ?) हे आहेत. म्हणजे मुद्रणकला सुरू होण्यापूर्वी शंभर पाउणशें वर्षेच इंग्रजी ग्रंथनिर्मितीला सुरुवात झाली होती. चॉसरचें The Canterbury Tales, Prologue वगैरे बहुतेक लिखाण १३८४ ते १३९० या कालांतील आहे. चॉसरच्या स्वतःच्या हस्ताक्षरांत एकादें काव्य उपलब्ध आहे कीं काय तें मला माहित नाहीं. पण “The Ellesmere Chaucer” या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें त्याच्या काव्याचें १४१० सालचें मृदुचर्मावरील (vellum) हस्तलिखित अमेरिकेंतील कॅलिफोर्निया येथील Henry E. Huntington या ग्रंथसंग्रहालयांत आहे. आपल्याकडील यादवकालापासून पेशवाईअखेरपर्यंत सुमारे सहाशें वर्षांच्या कालांतील सारेंच मराठी जुनें वाङ्मय मुद्रणपूर्व कालांतील आहे; यावरून त्याचें महत्त्व कळून येईल. युरोप अमेरिका वगैरे देशांतील ग्रंथसंग्रहालयांत जीं हस्तलिखितें असतात तीं बहुतेक, ग्रीक, लॅटिन, हिब्रू, अरबी, कॉप्टीक, सामारिटन वगैरे प्राचीन भाषांचीं. अर्वाचीन भाषांचीं तिकडे थोडींच हस्तलिखितें असतील व तींही बहुतेक हिस्टॉरिकल मॅन्युस्क्रिप्टस् म्हणजे ऐतिहासिक कागदपत्र होत.

आपल्याकडे मागें हस्तलिखितांच्या शोधाचे किंवा संरक्षणाचे जे युरोपियन विद्वानांनीं प्रयत्न केले ते संस्कृत हस्तलिखितांचे होत. त्यावेळच्या युरोपियन पंडितांचें देशी भाषांकडे लक्ष नव्हतें. डॉ. लँडन, डॉ. जॉन टेलर, अर्स्किन, फ्रेअर वगैरे युरोपियन लोकांनीं कांहीं मराठी हस्तलिखितें जमविलीं तीं ब्रिटिश म्युझियम आणि इंडिया ऑफिस यांच्या संग्रहामध्ये संग्रहीत असून त्यांचे कॅटलागही प्रसिद्ध झाले आहेत.

महाराष्ट्रापेक्षां महाराष्ट्राबाहेरच मराठी हस्तलिखितें जास्त आस्थेनें संरक्षण करून ठेवलेलीं दिसून येतील. तंजावरच्या सरस्वती महालांतील मराठी हस्तलिखितांच्या कॅटलागाचे तीन भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. स्वतः मद्राससरकारनेंही आपल्या संग्रहांतील हस्तलिखितांच्या कॅटलागाचे दोन खंड प्रसिद्ध केले आहेत. केरळ युनिव्हर्सिटी लायब्ररीमध्ये मला एकशेंपस्तीस मराठी

हस्तलिखितें आढळलीं. उजैनच्या प्राच्य हस्तलिखित संग्रहांतही मराठी हस्तलिखितांचा फार मोठा संग्रह आहे. कलकत्याच्या एशियाटिक सोसायटी-मध्ये आणि काशीच्या सरकारी हस्तलिखित ग्रंथालयांमध्ये मला कांहीं मराठी हस्तलिखितें आढळलीं. इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगाल, अमेरिका वगैरे परदेशांतील निरनिराळ्या संग्रहालयांत मराठी हस्तलिखितें आढळतात.

निरनिराळ्या संग्रहांतील मराठी हस्तलिखित पोथ्यांची खानेसुमारी घ्यावी, अशा प्रकारचें आवाहन मीं महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून १९५१ सालीं केलें होतें; पण तें माझे अरण्यरुदनच ठरलें ! मराठी अनुस्वार किंवा ह्रस्वदीर्घ भेद काढून टाकणें अशा प्रकारचे व्यापार करणें जेवढें सोपें तसें हें सोपें नाहीं. H. I. Poleman नांवाच्या एका अमेरिकन गृहस्थानें 'A Census of India Manuscripts in the United States and Canada' या नांवाचें एक पुस्तक तयार केलेलें American Oriental Society नें प्रसिद्ध केलें आहे. (New Haven, Connecticut 1938). त्यांत कांहीं मराठी हस्तलिखितांची नोंद आहे.

हस्तलिखित संग्रहाचा एक मोठा प्रयत्न म्हणजे कै. शंकराव देव यांचें धुळें येथील 'श्रीसमर्थ वाग्देवतामंदिर' होय. पण त्यांच्या निधनानंतर हा संग्रह अनास्थेमुळें धूळ खात पडला आहे. त्याच्या संरक्षणाची जर लवकर व्यवस्था झाली नाहीं तर त्याची धूळच होऊन जाईल.

शंकरराव देव यांचे एक कर्तबगार पुत्र एकाएकीं निधन पावल्यामुळें शंकररावांच्या मार्गे या हस्तलिखितसंग्रहाची काय गत होईल, याची चिंता त्यांच्या कांहीं मित्रांना लागून राहिली होती. हा संग्रह सरकारनें आपल्या ताब्यांत घ्यावा, अशी कै. पु. मं. लाड यांची इच्छा होती. अशा प्रकारची सूचना, त्यावेळचे मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांना मीं करावी व आपण ती उचलून धरतो, असें ते मला एकदां म्हणाले होते. त्याच सुमारास मी धुळ्याला गेलों असतां हा प्रश्न मीं देवांपुढें ठेवला. ते म्हणाले, सरकारच्या ताब्यांत हा संग्रह देणें संस्थेच्या दृष्टींना धोक्याचें वाटेल; कारण पुढेंमागें कम्युनिस्ट सरकार सत्तारूढ झालें तर या संग्रहाचें काय होईल नेम नाहीं.

मी धुळ्याहून परत आल्यावर हें बोलणें मीं लाडांच्या कानांवर घातलें, आणि, या गोष्टीला देवांची तुम्ही आधीं मान्यता मिळवा. मग मी आपली योजना बाळासाहेब खेरांपुढें मांडतो, असें त्यांना सांगितलें.

मराठीह स्तलिखित पोथ्यांच्या संग्रहाची आणि संरक्षणाची योजना त्वरित अमलांत येणें अवश्य आहे. आदर्श मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचें तर हें महत्वाचें काम आहे.

मराठी हस्तलिखित पोथ्यांची खानेसुमारी करण्याचें काम आपल्या मराठी साहित्य संघानें हातीं घ्यावें, अशी माझी सूचना आहे. आपली मुख्य अडचण लायक कार्यकर्त्या माणसाची आहे, हें मी जाणतो. तीसचाळीस वर्षांमागें अशा प्रकारचें कार्य करण्यास उत्सुक अशीं माणसें पुष्कळ होतीं. पण त्याला लागणारा पैसा त्यावेळीं उपलब्ध नव्हता. आज अशा गोष्टींना पैसा हवा तेवढा मिळतो; पण लायक कार्यकर्ते पुढें येत नाहींत. संशोधनाची केवळ पीएच्. डी पदवी या कार्माला पुरेशी नाहीं. काम करण्याची तळमळ आणि अत्रिश्रांत श्रम करण्याची तयारी पाहिजे. पैशांकरितां काम करणारे व्यर्थ आहेत. काम करणाऱ्याला पैसा मिळणें अवश्य आहे.

व्याख्यान २ रें

ग्रंथालयांचे दोन प्रकार आहेत; वाचनालय आणि संग्रहालय. खरें पाहातां, वाचनालय झालें तरी ग्रंथांचा संग्रह केल्याशिवाय वाचनालय उभें होत नाहीं. आणि संग्रहालय म्हटलें तरी त्यांतील ग्रंथ शेवटीं वाचनाकरितांच असतात. असें जरी असलें तरी त्या दोघांचीं उद्दिष्टे कांहींशीं भिन्न आहेत.

वाचनालयाचें स्वरूप

वाचनालयांत उपलब्ध असलेल्या आर्थिक मदतीप्रमाणें वाचकांचें हित आणि गरज हीं लक्षांत घेऊन त्यांना ग्रंथांचा पुरवठा करावयाचा असतो. तेथें केवळ सर्वसाधारण लोकांची अभिरुचीच लक्षांत घेऊन चालणार नाहीं. वाचकांना नाटकें, लघुकथा आणि कादंबऱ्या आवडतात म्हणून केवळ अशाच पुस्तकांचा भरणा आपल्या वाचनालयांत करतां कामा नये. लोकांना भजीं, चिवडा, बटाटेवडे, चटण्या असे खमंग पदार्थ विशेष आवडतात म्हणून हेच पदार्थ जर जेवणाऱ्यांना वाढले, तर त्यांचें पोट त्रिघडून जाईल आणि ते आजारी पडतील ! मुख्य पौष्टिक आहार देऊन केवळ तोंडी लावण्यापुरते, रुचिपालट म्हणून, हे पदार्थ असावेत. तसें कादंबऱ्या, नाटकें,

लघुकथा वगैरे ग्रंथांचें विशिष्ट प्रमाण वाचनालयांत असावें. धर्म, इतिहास, तत्त्वज्ञान, राजकारण, समाजकारण, वैद्यक, प्रवास, शेतकी, व्यापार, उद्योग, भौतिक शास्त्रें, काव्य, साहित्य यांना प्राधान्य मिळालें पाहिजे. गलिच्छ आणि लोकाभिरुचि विघडविणाऱ्या पुस्तकांना तर अशा वाचनालयांत बंदीच असावी. अशा पुस्तकांच्या वाचकांना वाचनालय उघडून तीं उपलब्ध करून देण्याचें कारण नाहीं. अशा पुस्तकांमुळें लोकांमध्ये वाचनाची आवड उत्पन्न होते अशी एक समजूत आहे. दारूचें दुकान उघडलें म्हणजे पिण्याची चटक निर्माण होते खरी; पण ती दूध पिण्याची नव्हे !

कादंबरी-वाचनाच्या इष्टानिष्ठ परिणामांसंबंधीं रिसबूडांच्या 'विश्वासराव' या कादंबरीचें 'विविधज्ञानविस्तारां'त परीक्षण करतांना रामभाऊ गुंजीकर लिहितात,

“कल्पनेच्या पुस्तकांची गरज, गहन विषयावर मन गुंतून गेल्यामुळें ज्यावेळीं त्यास आलस्य येतें, त्यावेळीं तें घालवून त्यास पुनः चेतना देण्याकरितां आहे. किंवा जेव्हां सांसारिक अनेक अडचणींनीं किंवा दुखण्यानें मन गंभीर विषयांच्या अभ्यासास अपात्र होतें, त्यावेळेस अशा पुस्तकांचा उपयोग होतो; परंतु सर्वकाळ कल्पित गोष्टी वाचण्याची एकदा सवय लागली म्हणजे विचारशक्तीस विशेष ओढा न बसल्यामुळें इतर विषय ग्रहण करण्यास जितकें स्थैर्य व एकचित्तपणा आणावा लागतो तितका येत नाहीं.”

गुंजीकर स्वतः कादंबरीकार होते, हें येथें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

‘मराठी भाषेचे शिवाजी’ म्हणविणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे तर कादंबरीवाङ्मयावर एकजात घसरले आहेत. ‘इतिहास’ या निबंधांत ते एके ठिकाणीं म्हणतात,

“मन विघडणें हा कादंबऱ्यांपासून होणारा एक अनर्थ आहे. दुसरा अनर्थ मनाचें दौर्बल्य. कादंबऱ्यांच्या वाचनाची ज्यास एकदा चटक लागते, त्यास मग दुसरें कांहींच वाचावेंसें वाटत नाहीं. कादंबऱ्या भराभर वाचावयाच्या, व त्यांत समजण्यासहि कांहीं कठीण नसतें; यास्तव विद्या काय ती हीच असें वाचणारास वाटूं लागून, त्याहून वरचढ जे शास्त्रीय

वगैरे ग्रंथ त्यांचा त्यास त्रासच होऊं लागतो. त्यांत शिकणारानें आपली मति शिरकवावी लागते. कारण ते कठिण व गहन विषय पडले; पण तें याच्यानें होत नाहीं. अशी एकदां संवय पडून गेली म्हणजे मग ती कधींही मोडतां येत नाहीं. याप्रमाणें वाजवीपेक्षां जास्त असा हा कादंबऱ्यांचा नाद लागला असतां तो मनास अपाय करतो. तें अगदीं निस्सत्त्व होऊन कोणतेंही श्रमाचें काम त्यास शोपेनासें होतें”

युरोपामध्येंही अशा वाङ्मयाविरुद्ध हाकाटी करणारे विद्वान आहेत. कादंबऱ्या व लघुकथा यांचा तरुणांवर होणाऱ्या घातक परिणामाचें वर्णन Richard Baxter पुढीलप्रमाणें करतो,

“They are powerful baits of the devil, to keep more necessary things out of their minds and better books out of their hands and to poison the mind so much the more dangerously, as they are read with more delight and pleasure.”

शोपेनहार ह्या विख्यात पंडितानें तर अशा वाङ्मयावर झोड उठविली आहे. तो लिहितो,

“Such books rob the public of time, money and attention which ought properly belong to good literature and noble aims, and they are written with a view merely to make money and occupation. They are not merely useless, but injurious. Nine-tenth of our current literature has no other end but to inveigle a thaler or two, out of the public pocket, for which purpose author, publisher and printer are leagued together. A more pernicious, subtler and bolder piece of trickery is that by which penny-a-liners and scribblers seem to unite in destroying good taste and real culture.”

“मुंबईतील एतदेशीय लोकांकरितां धर्मार्थ पुस्तकसंग्रह” या ग्रंथालयाच्या चालकांनीं तर अशा कल्पित पुस्तकांवर बहिष्कारच घातला होता! या ग्रंथालयाच्या १८५३ सालच्या अहवालासंबंधीं लिहितांना ‘ज्ञानोदय’-कर्ता म्हणतो,

“या पुस्तकालयाचे व्यवस्थापकमंडळीच्या सभासदांनीं पुस्तकांचा संग्रह करतांना आपला मोठा सुविचार व सुरुचि प्रकट केली आहे. गाबाल ग्रंथ व भाकडकथादि पुस्तकें यांची खोगीरभरती करून त्यांनीं हें पुस्तकालय उभारलें नाहीं. ज्यांस इंग्रजीमध्ये नॉव्हेल्स म्हणतात तशा प्रकारचें कल्पित कहाण्यांचें तर एकही पुस्तक त्यांनीं ठेविलें नाहीं. परंतु ज्यापासून वाचणाऱ्यांची जिज्ञासा तृप्त होते, त्यांच्या अंगीं बहुश्रुतपणा प्राप्त होतो, त्यांचे विचार वाढतात, बुद्धि प्रकाशित होते, नीति सुधारते व सद्भक्ति मिळून मन ईश्वरपरायण होतें, अशीं पुस्तकें त्यांनीं जमविलीं आहेत.” (‘ज्ञानोदय’, मार्च १८५६, पृ. ८८).

कादंबरी म्हटली म्हणजे ती एकजात वाईट असते असें म्हणणें अन्यायाचें होईल. कादंबरी ही समाजसुधारणेला आणि विचारक्रांतीला मोठी साहाय्यक होणें शक्य आहे. Mrs. Harriet Beecher Stowe (१८११-१८९६) हिच्या Uncle Tom's Cabin या कादंबरीनें गुलामगिरीची पद्धत नष्ट करण्याच्या बाबतींत केवढें मोठें कार्य केलें हें प्रसिद्ध आहे. अशाच प्रकारें हरिभाऊ आपट्यांच्या ‘मी’ या कादंबरीनें समाजोन्नतीचें कार्य केलें आहे. परंतु अशा प्रकारच्या विचारप्रधान कादंबऱ्या आज कोणी वाचीत नाहीं. त्यांना आज उपनिषदांच्या वर्गांत घालण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला आहे ! केवळ रहस्यकथा आणि लैंगिक गुदगुदल्या करणाऱ्या शृंगारप्रधान कादंबऱ्या किंवा गोष्टी यांना मागणी असते, असें एक ग्रंथपाल म्हणाले. अश्लील व बीभत्स वाङ्मयाबद्दल जी वृत्तपत्रांत नेहमीं ओरड चालते, त्यावरून असें पुष्कळसें वाङ्मय मराठींत प्रसिद्ध होत असावें हें उधड आहे. पण त्याचबरोबर कांहीं चांगलें सात्त्विक ललित वाङ्मयही मराठींत प्रसिद्ध होत असलें पाहिजे. अशा वाङ्मयाला वाचनालयांत अवश्य स्थान मिळालें पाहिजे. कचेरींत, गिरणींत किंवा शेतांत दिवसभर काम करून घरीं येणारा कारकून, मजूर किंवा शेतकरी हे जाडे तत्त्वज्ञानाचे किंवा शास्त्रीय ग्रंथ वाचूं शकतील किंवा वाचूं इच्छतील असें नाहीं. Bachelly Institute and Reading Room या संस्थेपुढें बोलताना प्रख्यात विद्वान व मुत्सदी ग्लॅडस्टन यानें काढलेले उद्गार या बाबतींत लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. तो म्हणाला,

“It is not supposed that working men on coming home from labour, are to study Euclid and works of that character; and it is not to be desired unless in the case of very special gifts. But what is to be desired is, that some efforts should be made by men of all classes and perhaps by now more than the labouring class, to lift ourselves above the level of what is purely frivolous, and to endeavour to find our amusement in making ourselves acquainted with things of real interest.”

ठराविकच रक्कम उपलब्ध असल्यामुळे तालुका, खेडें अशा ठिकाणच्या वाचनालयांनीं पुस्तकांची निवड अत्यंत काळजीपूर्वक करणें अवश्य आहे. भलत्या, भिकार पुस्तकांकरितां पैसे खर्च केल्यास जास्त उपयुक्त पुस्तकें घेण्यास पैसे शिल्लक राहात नाहींत. आणि अशा चांगल्या पुस्तकांपासून लोकांना वंचित केल्याचें पाप आपल्या पदरीं पडतें.

ह्या विषयावर आज मी नव्यानें बोलतो आहे असें नाहीं. कुलाबा ग्रंथालय परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून मीं व्यक्त केलेले विचार वाचून मराठी ग्रंथसूचिकर्ते कै. शंकरराव दाते यांनीं मला एक अत्यंत आग्रहाची सूचना केली होती. अशा वाचनालयांना योग्य ग्रंथांची निवड करण्यास पात्र माणसें त्यांच्या चालकवर्गामध्ये असतातच असें नाहीं. तरी जिल्हा, तालुका व खेडें यांच्या पातळीवर वाचनालयांची पैसे खर्च करण्याची ऐपत लक्षांत आणून, पुस्तकांच्या याद्या तयार कराव्या, अशी त्यांची सूचना होती. केवळ वाचनालयांनाच नव्हे तर, एकाद्या माणसाला आपल्या घरांत कौटुंबिक ग्रंथसंग्रह करावयाचा झाल्यास त्यांत कोणतीं पुस्तकें असावीत त्यांचीही यादी करावी अशी त्यांची विनंती होती. अशा याद्या प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था आपण करूं, असेंही ते म्हणाले होते. जुन्या ग्रंथांची निवड करणें सोपें होतें; पण अलीकडील पुष्कळसे ग्रंथ मीं वाचले नसल्यामुळे ही जबाबदारी मला स्वीकारतां आली नाहीं.

ही निवड करतांना प्रत्येक पुस्तक वाचून त्याविषयीं आपला निर्णय आपण ठरविला पाहिजे. अमुक एक ग्रंथकार आपला मित्र आहे किंवा

मुळेंही कायदानें त्याज्य व आक्षेपार्ह ठरतें; परंतु अशा आक्षिप्त वाङ्मयालाही संग्रहालयांत स्थान असलें पाहिजे. निराळ्या कपाटांत कडीकुलुपांत ठेवावें. सामान्यतः तें तुम्हीं वाचावयास देऊं नका; पण त्याचा संग्रह हा झालाच पाहिजे.

४. एकाद्या पुस्तकाची नवी आवृत्ति उपलब्ध झाली म्हणजे त्याची जुनी आवृत्ति पुष्कळदा फेकून दिली जाते. प्रत्येक पुस्तकाची प्रत्येक आवृत्ति स्वतंत्र ग्रंथ समजून त्या सर्वांचा संग्रह केला पाहिजे. संशोधनाच्या बाबतींत जुन्या आवृत्तींचा पुष्कळ वेळां फार मोठा उपयोग होतो. आदर्श संग्रहांत पुढील आवृत्तीची प्रत असेल, आणि मागच्या आवृत्तीपैकीं एकादी नसली तर ती प्रयासानें मिळवावी. सर्व आवृत्तींचा संग्रह झाल्याखेरीज आदर्श संग्रहाला पूर्णता येणार नाही.

५. मराठी ग्रंथसंग्रहालय म्हणजे त्यांत मराठी भाषेमध्येच प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तके ठेवावीं असें नाही. तर मराठी भाषा, महाराष्ट्राचा इतिहास, संस्कृति वगैरे विषयावर इतर भाषांत असलेल्या ग्रंथांचाही समावेश झाला पाहिजे. सुमारे पंचवीस वर्षांमागे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत जाऊन, गोविंद चिमणाजी भाटे यांचें History of Modern Marathi Literature हें पुस्तक मी मागितलें. चंदु हलवायाच्या दुकानांत जाऊन मेथीची भाजी मागितल्यावर तो हलवाई जसा हंसेल तसा ग्रंथालयाचा नोकर हंसला. त्याच्या हंसण्याचा मला बोध झाला नाही. माझा गोंधळलेला चेहरा पाहून तो जास्तच हंसत मला म्हणाला, “अहो, हें मराठी ग्रंथसंग्रहालय आहे. इंग्रजी ग्रंथसंग्रहालय नाही. येथें इंग्रजी पुस्तक कसे मिळेल ?”

मला स्मरतें कीं, मी त्यावेळीं संग्रहालयाच्या पुस्तकसमितीचा सभासद होतों; किंवा नंतर झालों. मराठी भाषा, वाङ्मय, संस्कृति वगैरेसंबंधीं अन्य भाषांतील जरी पुस्तक असलें तरी त्याचा संग्रह करण्यांत यावा, अशी मी ग्रंथसमितीपुढें सूचना मांडली व ती मान्य झाली.

मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत जोशांच्या ‘मराठी भाषेच्या घटने’प्रमाणें झुल्ब्लोकच्या “La formation de la Langue Marathe” या फ्रेंच पुस्त-

आपल्या गांवचा, जातीचा किंवा पक्षाचा आहे, किंवा अमक्याच्या ग्रंथाचा या यादींत समावेश केल्यास आपला त्याच्याकडून अन्य मार्गानें फायदा होईल, ही दृष्टि नसावी. त्याचप्रमाणें, अमुक ग्रंथकार दुष्ट स्वभावाचा आहे. त्याच्या ग्रंथाचा या यादींत समावेश न झाल्यास त्याचा डंख धरून तो आपलें नुकसान करील, हीही भीति मनांत नसावी. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, पुस्तकें पाहून केवळ वस्तुनिष्ठ पद्धतीनें त्यांचा या यादींत समावेश होईल तरच त्यांना महत्त्व राहिल. असा प्रयत्न कोणीतरी अवश्य करण्यासारखा आहे. सामान्य वाचनालय कसें असावे हा वास्तविक माझा आजचा विषय नाही. आदर्श मराठी ग्रंथसंग्रहालय कसें असलें पाहिजे हें मला सांगावयाचें आहे; परंतु तुलनेकरितां वाचनालयासंबंधीं दोन शब्द सांगितल्याशिवाय माझ्या विषयाला पूर्णता येणार नाही, म्हणून अल्प विचार केला. आतां माझ्या मुख्य विषयाकडे वळतो—

आदर्श ग्रंथसंग्रहालय

१. मराठी ग्रंथसंग्रहालयामध्यें मराठींत मुद्रित झालेलें प्रत्येक पुस्तक संगृहीत झालें पाहिजे. वाचनालयाप्रमाणें येथें निवडीचा प्रश्नच उद्भवत नाही. एकादें पुस्तक कितीही मोठें—केतकरांच्या ज्ञानकोशासारखें जाडजूड असो किंवा पालीच्या कारिकेसारखें चार आठ पृष्ठांचें चोपडें असो, तें या ग्रंथालयांत संगृहीत झालें पाहिजे.

२. तसेंच एकादें पुस्तक, योगवासिष्ठ किंवा गीतारहस्य यांच्यासारखें कितीही पवित्र व गंभीर असो किंवा अनंगरंगासारखें अश्लील किंवा बीभत्स असो, त्याचा या ग्रंथालयांत संग्रह झाला पाहिजे. एकादें पुस्तक फारच गलिच्छ आणि ओंगळ आणि वाचकांची सदभिरुचि बिघडविणारें असेल तर तें निराळ्या कपाटांत कडीकुळुपांत ठेवावें; पण त्याचा संग्रह अवश्यमेव झाला पाहिजे.

३. एकादें पुस्तक त्यांतील अश्लील किंवा बीभत्स विवेचनामुळेंच केवळ बहिष्कृत ठरतें असें नाही. तर राजद्रोह, धर्मद्रोह किंवा समाजद्रोह यांच्या-

मुळेंही कायदानें त्याज्य व आक्षेपार्ह ठरतें; परंतु अशा आक्षिप्त वाङ्मयालाही संग्रहालयांत स्थान असलें पाहिजे. निराळ्या कपाटांत कडीकुलुपांत ठेवावें. सामान्यतः तें तुम्हीं वाचावयास देऊं नका; पण त्याचा संग्रह हा झालाच पाहिजे.

४. एकाद्या पुस्तकाची नवी आवृत्ति उपलब्ध झाली म्हणजे त्याची जुनी आवृत्ति पुष्कळदा फेकून दिली जाते. प्रत्येक पुस्तकाची प्रत्येक आवृत्ति स्वतंत्र ग्रंथ समजून त्या सर्वांचा संग्रह केला पाहिजे. संशोधनाच्या बाबतींत जुन्या आवृत्तींचा पुष्कळ वेळां फार मोठा उपयोग होतो. आदर्श संग्रहांत पुढील आवृत्तीची प्रत असेल, आणि मागच्या आवृत्तीपैकीं एकादी नसली तर ती प्रयासानें मिळवावी. सर्व आवृत्तींचा संग्रह झाल्याखेरीज आदर्श संग्रहाला पूर्णता येणार नाही.

५. मराठी ग्रंथसंग्रहालय म्हणजे त्यांत मराठी भाषेमध्येच प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तके ठेवावीं असें नाही. तर मराठी भाषा, महाराष्ट्राचा इतिहास, संस्कृति वगैरे विषयावर इतर भाषांत असलेल्या ग्रंथांचाही समावेश झाला पाहिजे. सुमारे पंचवीस वर्षांमागे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत जाऊन, गोविंद चिमणाजी भाटे यांचें History of Modern Marathi Literature हें पुस्तक मी मागितलें. चंदु हलवायाच्या दुकानांत जाऊन मेथीची भाजी मागितल्यावर तो हलवाई जसा हंसेल तसा ग्रंथालयाचा नोकर हंसला. त्याच्या हंसण्याचा मला बोध झाला नाही. माझा गोंधळलेला चेहरा पाहून तो जास्तच हंसत मला म्हणाला, “अहो, हें मराठी ग्रंथसंग्रहालय आहे. इंग्रजी ग्रंथसंग्रहालय नाही. येथें इंग्रजी पुस्तक कसें मिळेल ?”

मला स्मरतें कीं, मी त्यावेळीं संग्रहालयाच्या पुस्तकसमितीचा सभासद होतो; किंवा नंतर झालों. मराठी भाषा, वाङ्मय, संस्कृति वगैरेसंबंधीं अन्य भाषांतील जरी पुस्तक असलें तरी त्याचा संग्रह करण्यांत यावा, अशी मी ग्रंथसमितीपुढें सूचना मांडली व ती मान्य झाली.

मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत जोशांच्या ‘मराठी भाषेच्या घटने’ प्रमाणें झुल् ब्लोकच्या “La formation de la Langue Marathe” या फ्रेंच पुस्त-

काचा किंवा भांडारकरांच्या विल्सन फिलोलोजिकल लेक्चर्सचा संग्रह झाला पाहिजे. केळुस्करांच्या शिवाजीचरित्राप्रमाणें जदुनाथ सरकार यांच्या इंग्रजीतील शिवाजीचरित्रालाही स्थान मिळालें पाहिजे. सुरेंद्रनाथ सेन यांच्या Administration System of the Marathas या इंग्रजी पुस्तकाप्रमाणें प्रो. पांडुरंग पिसुर्लेकर यांच्या Portugueses e Maratas या पोर्तुगीज भाषेंतील ग्रंथाचे खंड आपल्या आदर्श मराठी संग्रहालयांत असले पाहिजेत. परभाषांतील मराठी भाषा, वाङ्मय, इतिहास या विषयांवरील ग्रंथांची यादी मला या ठिकाणीं द्यावयाची नाहीं. नमुन्यादाखल आठवलेले कांहीं ग्रंथ सांगितले. याचप्रमाणें रानडे, टिळक, तेलंग, भांडारकर, गोखले वगैरे महाराष्ट्रीयानांच्या इतर भाषांतील चरित्रांनाही आपल्या संग्रहालयांत जागा मिळाली पाहिजे.

६. इतर भाषांतील ग्रंथ आणखी एका दृष्टीनें या मराठी ग्रंथालयांत संगृहीत करावे लागतील. एकादा मराठी ग्रंथ इतर भाषांतून भाषांतरित किंवा अनुवादित केला असेल, तर तो मूळ अन्य भाषेंतील ग्रंथ या ग्रंथालयांत मिळवून ठेवला पाहिजे. उदाहरणार्थ, रामायण, महाभारत या संस्कृत ग्रंथांचे अनेक गद्यपद्य अनुवाद किंवा संक्षेप मराठी भाषेंत आहेत. त्याकरितां मूळ संस्कृत रामायण, महाभारत हेही ग्रंथ या ग्रंथालयांत पाहिजेत. किंवा ज्या शेक्सपियरच्या नाटकांचीं मराठींत भाषांतरें झालीं आहेत, तीं मूळ इंग्रजी नाटकेही संग्रहांत पाहिजेत.

बंगाली भाषेची 'देण'

इंग्रजी अमलानंतर आरंभीं मराठींत जे ग्रंथ झाले, त्यापैकीं पुष्कळसे भाषांतरात्मक होते. सदाशिव काशीनाथ छत्रे यांचें 'बालमित्र' हें सुप्रसिद्ध पुस्तक The Children's Friend नामक इंग्रजी पुस्तकाचें भाषांतर होतें. हें इंग्रजी पुस्तकही M. Berquin याच्या फ्रेंच पुस्तकावरून भाषांतरित केलेलें होतें. हा मूळ इंग्रजी ग्रंथ (The Children's Friend) आणि शक्य तर त्याचेंही मूळ असलेला फ्रेंच भाषेंतील ग्रंथ आपल्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत

व्याख्यान २ रें

मराठी

60302

9000

निबंध

94-C-62^{२९}

असला पाहिजे. यापैकी इंग्रजी ग्रंथ मला मिळाला; पण फ्रेंच अजून उपलब्ध झाला नाही. अशा मूळ इंग्रजी ग्रंथांकडे माझे लक्ष नेहमीच असते, पण फारच थोडे असे ग्रंथ मला मिळू शकले. हरि केशवजींनी 'सिद्धपदार्थ-विज्ञानशास्त्रविषयक संवाद' हा आपला ग्रंथ (१८३३) ज्या इंग्रजी ग्रंथावरून लिहिला तो Conversations on Natural Philosophy हा ग्रंथ (लेखिका मिसेस मार्सेट) मजजवळ आहे; पण याच ग्रंथकर्त्रीच्या दुसऱ्या Conversations on Chemistry या ज्या पुस्तकावरून हरि केशवजींनी 'रसायनशास्त्रविषयक संवाद' हा आपला ग्रंथ (१८३७) लिहिला, ते मूळ इंग्रजी पुस्तक मला पाहावयालादेखील मिळालेले नाही. शास्त्रीय मराठी परिभाषा ठरविण्याचा आरंभी कसा प्रयत्न झाला हे कळण्यास या मूळ इंग्रजी पुस्तकांचा फार उपयोग आहे. त्या काळच्या मराठी पुस्तकांच्या आरंभी कोणत्या मूळ इंग्रजी पुस्तकावरून ते तयार केले याचा निर्देश सांपडतो. तरी हीं पुस्तके प्रत्यक्ष जरी मिळालीं नाहीत, तरी तीं अन्यत्र कोठे संगृहीत आहेत, याची नोंद तरी आपणांकडे असली पाहिजे.

आरंभीचे काही मराठी शालेय आणि बालवाङ्मय बंगाली भाषेतील ग्रंथांवरून झाले आहे; ते मूळ बंगाली ग्रंथही आपण मिळवून त्यांचा संग्रह केला पाहिजे.

नव्या पाश्चात्य पद्धतीच्या शिक्षणाला सुरुवात कलकत्याला प्रथम झाली. मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी १८२० साली जन्मास आली. देशी भाषेत पाठ्यपुस्तके नेमण्याकरितां अवतीर्ण झालेल्या The Bombay Native School Book and School Society चा पहिला रिपोर्ट ऑगस्ट १८२४ मध्ये प्रसिद्ध झाला; पण त्याच्या आधीं स्थापन झालेल्या Calcutta School Book Society चा १८१७-१८१८ चा पहिला रिपोर्ट येथील मुळा फेरोज लायब्ररीमध्ये उपलब्ध आहे. त्यावरून मुंबईच्या शिक्षणाधिकाऱ्यांपुढे कलकत्याच्या लोकांचा आदर्श असे, असे म्हणतां येते.

मराठीच्या ग्रंथमुद्रणाला सुरुवातच प्रथम कलकत्याजवळ श्रीरामपूर येथे डॉ. करे या मिशनऱ्याने केली. १८०५ साली त्याने मराठी ग्रामर, आणि

मॅथ्यूचें मराठी भाषांतर छापलें; मराठी-इंग्रजी कोश १८१० सालीं मुद्रित केला. या ग्रंथांपैकीं मराठी ग्रामर माझ्या संग्रहीं व मराठी कोश मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत आहे. याच छापखान्यांत १८१४ सालीं सिंहासनवत्तिशी आणि १८१५ सालीं हितोपदेश मराठींत छापून प्रसिद्ध झालीं. यांपैकीं सिंहासनवत्तिशी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत आणि हितोपदेश माझ्या खाजगी संग्रहीं आहे. ह्या दोनही मराठी ग्रंथांचा लेखक वैद्यनाथशर्मा हा नागपूरचा डॉ. कॅरेचा पंडित होता. हे ग्रंथ मूळ संस्कृतावरून त्यानें भाषांतरित केले नसून बंगालीवरून केले असावे अशी माझी कल्पना आहे; कारण डॉ. कॅरेच्या पदरीं असलेला दुसरा त्याचा प्रमुख पंडित मृत्युंजय तर्कालंकार यानें या ग्रंथाचीं केलेलीं बंगाली भाषांतरे त्याच्यापुढें असावीं. बंगाली व मराठी ग्रंथ ताडून पाहिल्यास खरा प्रकार कळून येण्यासारखा आहे.

१८१६ सालीं याच छापखान्यांत मुद्रित झालेला 'राजा प्रतापादित्याचें चरित्र' नांवाचा एक मराठी ग्रंथ आहे. त्याचा कर्ता हाच वैद्यनाथ किंवा वैजनाथ शर्मा होता. हा मूळ बंगाली ग्रंथ 'प्रतापादित्यचरित' या नांवानें राम वसु यानें लिहिला होता. राम वसु हाही डॉ. कॅरेच्या हाताखालीं फोर्ट विल्यम कॉलेजांत पंडित होता. कलकत्याच्या एशियाटिक सोसायटीमध्ये राजा प्रतापादित्याच्या चरित्राचें मराठी हस्तलिखित मला पाहावयास मिळालें. तें बहुधा मूळ ग्रंथकाराच्या हातचें असावें. त्याच्या आरंभी पुढील मजकूर आहे:—

“याकरितां त्याहचे चरित्राची वर्णतुला वंग त्या भाषेंत यथा कथंचित आहे त्यास प्रणाली शुध्द करून महाराष्ट्र भाषेंत कानफाडोपनामक वैजनाथ शिवराम यानें कॉलेजकॉसलांत घ्यावया कारणें आणि साहेबलोकांचे प्रीती-प्राप्त निमित्त रचना केली आहे.”

बाळशास्त्री जांभेकर वगैरे आरंभींच्या काहीं मुंबईतील लोकांनीं बंगाली भाषेचा अभ्यास केला होता. 'दर्पण', 'दिग्दर्शन', 'प्रभाकर', 'चंद्रिका' हीं आरंभींचीं मराठी पत्रें किंवा मासिकें, (केवळ नांवेंच नव्हे तर पुष्कळदा स्वरूपदेखील) तत्सम नांवांचीं बंगाली नियतकालिकें पुढें ठेवून काढलेलीं

दिसतात. पहिलें मराठी वृत्तपत्र बाळशास्त्री जांभेकर यांचें 'दर्पण' हें होय. याचे आरंभीचे कांहीं अंक येथील सरकारी दफ्तरखान्यांत आहेत. ते कांहीं लोकांनीं पाहिले असतील. निदान वि. कृ. जोशी यांचा 'दर्पणसंग्रह' (१९४६) किंवा रा. ग. गं. जांभेकर यांनीं प्रसिद्ध केलेला 'बाळशास्त्री जांभेकर—जीवनवृत्त व लेखसंग्रह' या पुस्तकाचा दुसरा भाग (१९५०) पुष्कळांच्या अवलोकनांत असेल. या पुस्तकांत 'दर्पणा'चें वर्णन आहे. या 'दर्पण' (मराठी) वृत्तपत्राचे दोन कॉलम असत. डाव्या बाजूच्या कॉलमांत इंग्रजी लेख, आणि उजव्या बाजूच्या कॉलमांत त्याचें मराठी भाषांतर असे. आतां बंगाली 'दर्पणा'चें वर्णन पहा :—

“The Durpun, the Serampore weekly journal, had recently appeared with an English version in alternate columns” (The History of Serampore Mission, Vol. II. 1829). बंगाली 'दर्पण'चा पहिला अंक ३१ मे १८१८ रोजीं निघाला, तर मराठी 'दर्पणा'चा अंक ६ जानेवारी १८३२ रोजीं निघाला. बंगाली 'दर्पणा'चें संपूर्ण नांव 'समाचारदर्पण' असें होतें; पण 'समाचार' हें नांव मुंबईच्या पारशी लोकांनीं आपल्या 'मुंबई-समाचार' या पत्राकरितां उचललें (हें पहिलें गुजराती भाषेंतील वृत्तपत्र ता. १ जुलै १८२२ रोजीं सुरू झालें आणि अद्याप तें चालू आहे). म्हणून राहिलेलें 'दर्पण' हें नांव मराठीनें उचललें! बंगालमध्ये 'समाचारदर्पणा'ला 'दर्पण' असें नांव रूढ होतें, असें नुकत्याच वाचलेल्या सेरामपूर मिशनच्या इतिहासांतील उताऱ्यावरून कळून येईल. 'समाचारदर्पण' या नांवाचें एक गुजराती वृत्तपत्र मुंबईत निघत असे. त्याचीं कांहीं वर्षे मुळा फेरोज लायब्ररीमध्ये आहेत.

'भूगोल आणि खगोल इत्यादिविषयक संवाद' या नांवाचें १८३२ सालचें एक मराठी शिळाछाप पुस्तक आहे. त्याचें मूळ बंगाली-इंग्रजी पुस्तक (आ० २, १८२७) येथील धोबीतलावच्या नेटीव जनरल लायब्ररी-मध्ये पाहावयास मिळालें. डाव्या बाजूच्या पृष्ठावर इंग्रजी व उजव्या बाजूच्या पृष्ठावर बंगाली असें त्याचें स्वरूप आहे. 'भूगोल एवं ज्योतिष

इत्यादि विषयक कथोपकथा' असें या पुस्तकाचें नांव असून त्याचा मूळ इंग्रजी लेखक Pearson नांवाचा गृहस्थ होता. बंगाली भाषांतर १८२४ सालीं प्रसिद्ध झालें. याचें मराठीवरून गुजरातींतही भाषांतर झालें आहे. 'बोधकथा' आणि 'नीतिकथा' पुस्तकें इंग्रजीवरून लिहिल्याची बाळशास्त्री जांभेकरांनीं एका प्रस्तावनेंत कबुली दिली आहे. मराठीनें बंगालीचें कोणतें ऋण घेतलें या सर्वांचा इतिहास येथें देण्याचा हेतु नाही. तें काम कोणीतरी स्वतंत्रपणेंच करण्यासारखें आहे. येथें केवळ वानगीदाखल कांहीं गोष्टी सांगितल्या.

मराठीची 'देण'

७. ज्या भाषेंतील ग्रंथांवरून मराठींत भाषांतरित किंवा अनुवादित ग्रंथ झाले ते मूळ ग्रंथ जसे मिळविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे, त्याप्रमाणें मराठी भाषेंतील ज्या ग्रंथांचीं इतर भाषांत भाषांतरें झालीं ते भाषांतरित ग्रंथही आपण शोधपूर्वक जमवून त्यांचा संग्रह केला पाहिजे. ज्ञानेश्वरी, तुकारामाची गाथा, दासबोध अशा जुन्या मराठी ग्रंथांचीं इंग्रजी, गुजराती, हिंदी, बंगाली, तामीळ इत्यादि भाषांत जीं भाषांतरें झालीं असतील, तींही आपल्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत मूळ मराठी ग्रंथांशेजारीं असलीं पाहिजेत. टिळकांचें मराठी गीतारहस्य म्हटलें म्हणजे त्याच्या सर्व मराठी आवृत्त्या संगृहीत करूनच केवळ आपलें कर्तव्य संपत नाही; तर त्यांचीं इंग्रजी, गुजराती, कानडी, तामीळ, हिंदी वगैरे ज्या भाषांत भाषांतरें झालीं असतील तीं सर्व आपल्या संग्रहीं पाहिजेत.

बंगाली पुस्तकांवरून आरंभीं कांहीं मराठी पुस्तकें तयार झालीं हें आपण पाहिलें. तसाच प्रकार मराठी आणि गुजराती भाषांमध्येही झाला आहे. Calcutta School Book Society चा आदर्श पुढें ठेवून Bombay School Book and School Society नें मराठी ग्रंथरचनेचें काम चालविलें. मराठी आणि गुजराती दोनही भाषांचीं पाठ्यपुस्तकें तयार करणारी ही संस्था मुंबईत एकच होती. आधुनिक मराठी आणि गुजराती वाङ्मयाचा

पाळणा मुंबईतच हालला. एकादें मराठी पुस्तक तयार झालें म्हणजे लागलेंच त्याचें गुजरातींत भाषांतर होई. मौज ही कीं, हें मराठींतून गुजरातींत भाषांतर करणारे जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, गंगाधरशास्त्री फडके यांच्यासारखे आपले दक्षिणी पंडित असत. आरंभीं शाळांत शिकविण्यांत येणारीं गुजराती व्याकरणे क्रमवंत व फडके या दक्षिणी पंडितांनीच तयार केलेलीं होतीं. गुजराती मुद्रणाचा पाया पारशी लोकांनीं घातला. पारशांची गुजराती भाषा हिंदूंच्या गुजरातीपेक्षां पुष्कळशी भिन्न आहे. आपण जिला 'बालबोध' म्हणतो तिला गुजराती मंडळी 'शास्त्री लिपि' म्हणत, आणि आमची जशी शीघ्रलेखनाची मोडी लिपि आहे तशी त्यांच्या हिशेब, पत्रव्यवहार वगैरेच्या लिपीला ते 'महाजन लिपि' असें नांव देत. जुनी कविता वगैरे आपण 'बालबोध' किंवा देवनागरी लिपींत लिहितों आणि हिशेब, पत्रव्यवहार याकरितां मोडी योजतो. गुजराती लोकही जुन्या काळीं असेंच करीत; परंतु पारशी लोकांना 'शास्त्री लिपि'—म्हणजे आपली 'बालबोध लिपि'—हिचा परिचय नव्हता. म्हणून त्यांनी गुजराती टाइप, महाजन लिपीचे—आपल्या भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे मोडी लिपीचे—पाडले! सरकारी शाळाखात्यांतील दक्षिणी पंडितांच्या लक्षांत ही गोष्ट आल्यामुळें त्यांनीं सरकारी गुजराती शाळांकरितां जीं आरंभीं पाठ्यपुस्तके लिहिलीं तीं बालबोध टाइपांत छापिलीं आहेत. जाविसर्चीं कांहीं गणितविषयक पुस्तके मात्र महाजन लिपींत म्हणजे मोडी लिपींत आहेत. 'निशाळनी पद्धती' या नांवाचें देवनागरींत छापलेलें १८२४ सालचें गुजराती पुस्तक आहे. हें मूळ मराठी पुस्तक मोल्स्वर्थ यांनीं लिहिलें होतें. पण त्याची प्रत जगांत सध्यां कोठेंही उपलब्ध नाही. गुजराती मुद्रित पुस्तक ब्रिटिश म्युझियममध्ये आहे. त्याची मायक्रोफिल्म मिळवून तें गुजराती पुस्तक मीं इंग्रजी प्रस्तावनेसह प्रसिद्ध केलें आहे. 'विद्येचे उद्देश लाभ आणि संतोष या विषयांचे वाद' या नांवाचें १८२९ सालचें एक मराठी पुस्तक आहे. त्याची प्रत मुंबई विद्यापीठमध्ये आहे. याचें गुजराती भाषांतर मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत पाहिलें, त्याची लिपि बालबोध आहे. त्यामुळें हें पुस्तक, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्या मुद्रित यादींत (१९२६) मराठी म्हणून

निबंधाच्या वर्गांत जमा केलें आहे ! असाच आणखी एक प्रकार सांगतो. शिलायंत्र प्रथम मुंबईत १८२४-२५ सालीं आलें. ह्यांत मुद्रित झालेलें पहिलें उपलब्ध पुस्तक १८२६ सालचें 'गणितकृति अथवा गणितमार्ग' भाग २ रा, हें होय. याचें गुजराती भाषांतर देवनागरींत याच सालीं शिलायंत्रावर प्रसिद्ध झालें. याची एक प्रत येथील मुष्ट्या फेरोज लायब्ररीच्या संग्रहीं आहे. या पुस्तकाची लिपि बालबोध असल्यामुळें ह्या लायब्ररीच्या कॅटलॉगांत त्याची 'मराठीमां' अशी नोंद आहे. वास्तविक हें पुस्तक 'गुजरातीमां' आहे. अशीं 'बालमित्र' वगैरे अनेक गुजराती पुस्तकें बालबोध लिपींत किंवा गुजराती लोकांच्या भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे 'शास्त्री लिपींत' आहेत. परंतु गुजराती लोकांनीं जो एकदा महाजनलिपींत म्हणजे सध्याच्या गुजराती लिपींत छापण्याचा पायंडा पाडला, तो पुढील हिंदू गुजरात्यांना बदलतां आला नाहीं. वास्तविक महाराष्ट्रीय लोकांप्रमाणें गुजराती लोकांची साहित्याची लिपि देवनागरीच आहे. जुन्या गुजराती पाठ्यपुस्तकांत गद्य धडे गुजराती लिपींत आणि कविता बालबोध लिपींत असत. गुजरातीप्रमाणें मराठीची लिपीही मोडीच आहे असें समजून जिजिभाई छापघर या मुंबईतील पहिल्या टाइपफौंडरनें मराठी मुद्रणाकरितां मोडी टाइप तयार केले ! या टाइपांनीं 'बाँबे क्यूरियर' या पत्राच्या ता. १७ जुलै १८०२ च्या अंकांत एक जाहिरात छापली आहे. हाच टाइप डॉ. ड्रमंड याच्या १८०८ च्या एका पुस्तकाला (Illustrations of the Grammatical parts of Guzerattee, Mahratta and English Languages) वापरला आहे. डॉ. विल्यम कॅरे याची देखील, मराठीची लिपि मोडी आहे अशी कल्पना होती. म्हणून त्यानें आपलीं पुस्तकें मोडी टाइपांत छापिलीं. १८०५ सालचें मराठी ग्रामर आणि मॅथ्यू या आपल्या पुस्तकांना त्यानें देवनागरी टाइप वापरले. याचें कारण त्यानें, मोडी टाइप तयार नाहीं असें आपल्या व्याकरणाच्या आरंभीं स्पष्ट दिलें आहे. देवनागरी ही मराठी व गुजराती या भाषांची खरी लिपि असून पत्रव्यवहारांतील त्वरित लेखनाकरितां तिची मोडी ही मराठी किंवा महाजन लिपि ही गुजराती शैली आहे हें सरकारी शिक्षामंडळीच्या दक्षिणी शास्त्री-

पंडितांच्या लक्षांत आलें आणि त्यांनीं मोडीचा स्वीकार न करतां देवनागरीचा केला. पण या शिक्षामंडळीच्या खात्यांत गुजराती पंडित नव्हते. त्यांचा पहिला साहित्यिक म्हणजे रणछोडभाई गिरिधरदास (१८०३-१८७३) हा मूळचा भडोचचा राहणारा. Tucker नांवाचा एक अधू सैनिक तेथील चर्चांत काम करीत असे, त्याच्याकडे रणछोडनें इंग्रजी भाषेचें प्राथमिक ज्ञान मिळविलें. पुढें लॉर्डविशप कार यांची व त्याची भेट झाली, आणि याला थोडेंसें इंग्रजी येत आहे हें पाहून त्यांनीं मुंबईच्या शिक्षामंडळींत त्याला नोकरी लावून दिली. हा पुढें गुजराती शाळांचा इन्स्पेक्टर झाला. त्यानें मराठी भाषेचा अभ्यास केला आणि छत्रे यांचा बालमित्र, जांभेकरांचा हिंदुस्थानचा इतिहास, वगैरे मराठी ग्रंथांचीं भाषांतरें केलीं. हे बहुतेक ग्रंथ देवनागरी लिपींतच आहेत. असें असलें तरी हे आरंभीचे हिंदु-गुजराती लेखक सामान्य दजचि असल्यामुळें मातबर पारशी लोकांनीं सुरू केलेली पद्धति त्यांना फिरवितां आली नाहीं. येथील फोर्बस गुजराती सभेपुढें 'गुजराती भाषानुं आदि पर्व' या विषयावर मीं १९४८ सालीं एक गुजरातींत निबंध वाचला (हा निबंध छापून त्या संस्थेनें प्रसिद्धही केला आहे, १९४९), त्यांत ही गोष्ट सप्रमाण व सविस्तर मांडली होती. आधुनिक गुजराती भाषेचे ज्यांना जनक म्हणतां येईल, असे रणछोडभाई गिरिधरदास यांची मीं आतां माहिती दिली, त्यांचे नातु दिवाणबहादूर के. एम्. जव्हेरी हे त्यावेळीं अध्यक्षस्थानीं होते. गुजराती प्रेस, गुजराती टाइप फौंड्री वगैरे मुद्रणसंस्थांचे चालक आणि कांहीं गुजराती संपादक व साक्षर गुजराती लोकही त्यावेळीं हजर होते. त्यांनीं मराठी भाषेप्रमाणेंच गुजराती भाषेची देवनागरी ही खरी लिपि असून पारशी लोकांनीं केलेल्या ऐतिहासिक अपघातानें महाजन लिपि गुजराती मुद्रण-लिपी बनली, याची कबुली दिली. पण ही चूक दुरुस्त करण्याचें त्यांना धाडस होत नाहीं ! हे थोडें विषयांतर झालें, पण तें आवश्यकच होतें. हीं जीं गुजराती पुस्तकें आरंभीं मराठी-वरून भाषांतरित झालीं, किंवा अलीकडे जीं मराठी पुस्तकांचीं गुजराती भाषांतरें झालीं, तींदेखील आपल्या संग्रहीं पाहिजेत.

८. मराठी भाषेची 'घेण' आणि मराठी भाषेची 'देण' जशी आतां सांगितल्याप्रमाणें, मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत पाहिजे, त्याप्रमाणें आणखी एक तिसरा परभाषेंतील ग्रंथाचा प्रकार पाहिजे; तो म्हणजे मराठी—म्हणजे महाराष्ट्रीय—ग्रंथकारांनीं इतर परदेशी किंवा देशी भाषांत ग्रंथ लिहिले असतील तेही आपण संगृहीत केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, टिळकांचें गीता-रहस्यादि मराठी ग्रंथ ठेवून आपलें कर्तव्य संपत नाहीं, तर त्यांचे, *The Orion or Researches into the Antiquity of the Vedas* (1893), *The Arctic Home in the Vedas* (1903) वगैरे जे इंग्रजी भाषेंत ग्रंथ आहेत, तेही आपण मिळविले पाहिजेत. लोकहितवादीकृत 'निबंध संग्रह' वगैरे मराठी ग्रंथांबरोबरच 'आगमप्रकाश' (१८७४) आणि 'निगमप्रकाश' हे त्यांचे गुजराती ग्रंथही पाहिजेत. सातवळेकरांच्या मराठी ग्रंथांबरोबरच त्यांचे हिंदी किंवा संस्कृत ग्रंथही आपल्या संग्रहीं पाहिजेत. पिसुर्लेकरांच्या 'मराठी आणि पोर्तुगीज यांचे संबंध' या मराठी पुस्तकाबरोबर त्यांचे पोर्तुगीज भाषेंतील ग्रंथही आपल्या संग्रहालयांत पाहिजेत. अशा प्रकारें इतर पाश्चात्य किंवा पौरात्य भाषांत जर एकाद्या मराठी ग्रंथकारानें ग्रंथ केले, तर त्यांचा आपल्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत संग्रह होणें अवश्य आहे.

एकाद्या लेखकानें मराठींत एकादादुसराच ग्रंथ लिहिला, पण त्यानें परक्या भाषेंत पुष्कळ ग्रंथनिर्मिति केली असेल, तर त्याची मूळ मातृभाषा जर मराठी असली तर तो मराठी लेखक मानावा.

९. आपल्या संग्रहांत जीं पुस्तकें असतील त्यांचा ग्रंथरूपानें किंवा काड्यांच्या रूपानें कॅटलाग आपल्याजवळ असतो. पण तो वाचकांना मार्गदर्शन करणारा असावा; त्यांची दिशाभूल करणारा नसावा. मुंबईच्या दोन प्रसिद्ध ग्रंथालयांत गुजराती पुस्तकें देवनागरींत असल्यामुळें त्यांचा मराठी पुस्तकांत समावेश केल्याचें मीं नुकतेंच सांगितलें. हें तर कांहींच नाहीं. आपल्या कॅटलागांतील घोटाळे आणि गमती जर कोणी एकत्र जमा केल्या तर एक मोठा विनोदी ग्रंथ निर्माण होईल ! मात्र या लेखकाला स्वतः ग्रंथांचें व ग्रंथसंग्रहशाखाचें ज्ञान पाहिजे. सर्कशींतला जो विदूषक असतो, तो स्वतः

त्या कलेंत पटाईत असतो, तसा. 'टवाळां आवडे विनोद' म्हणून हातीं लेखणी घेणाऱ्या लेखकाला तें जमणार नाहीं. मुंबईच्या एका प्रसिद्ध ग्रंथालयांत Ruskin चा Sesame and Lilies हा ग्रंथ एकदा Botany and Zoology या वर्गांत घातला होता ! सुरतच्या काँग्रेसच्या भांडणावर रा. देवस्थळी यांनीं लिहिलेलें 'सुरतकलहशतक' हें काव्य य. रा. दाते यांच्या महाराष्ट्रवाङ्मयसूचीमध्ये (केवळ सुरत शब्दावर विसंबून राहून) शृंगाराच्या वर्गांत घातलें आहे ! याचें पुस्तक त्याच्या नांवावर आणि त्याचें पुस्तक याच्या नांवावर, असे प्रकार तर पुष्कळच आढळतात ! पंडित वैद्यनाथ यांचें सेरामपूर येथें १८१५ सालीं छापलेलें मराठी 'हितोपदेश' हें एकच पुस्तक ब्रिटिश म्यूझियम आणि इंडिया ऑफिस या संग्रहांच्या कॅटलागमध्ये एकीकडे 'पंचतंत्र' आणि दुसरीकडे 'हितोपदेश' अशा नांवानें दाखविलें गेलें आहे. त्यामुळें आमचे स्नेही 'मराठी ग्रंथसूची'चे कर्ते कै. शंकरराव दाते यांची, हीं पंचतंत्र आणि हितोपदेश अशीं दोन पुस्तकें असावीं अशी कल्पना झाली, आणि तशी त्यांनीं आपल्या सूचींत नोंद केली. माझ्या खासगी संग्रहीं या 'हितोपदेशा'ची प्रत असल्यामुळें ही चूक माझ्या लक्षांत आली. कॅटलागांतील गफलतीचें एक ताजें उदाहरण देतां. 'भारतीय ज्योतिष-शास्त्राचा इतिहास' या ग्रंथांत शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं पहिलें छापील पंचांग इ. स. १८३१ सालचें, असें विधान केलेलें आहे. माझ्या संग्रहीं १८३१ सालचें एक छापील पंचांग आहे व त्याच्या पूर्वीचें १८२९ सालचेंही आहे. यावरून दीक्षित यांचें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून नाहीं असें स्वाभाविकच ठरतें.

जावजी दादाजी यांनीं आपला छापखाना १८६९ सालीं घातला असें विनायक कोंडदेव ओक यांनीं जावजींच्या चरित्रांत लिहून ठेवलें आहे. तो छापखाना विठ्ठल सखाराम अग्निहोत्री यांचें पंचांग छापण्याकरितां स्थापन केला असेंही त्यांनीं म्हटलें आहे. रा. पु. बा. कुळकर्णी यांनीं अलीकडे जावजींचें एक मोठें चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांना मीं वारंवार विनविलें कीं, जावजींच्या छापखान्यांत मुद्रित झालेलें उपलब्ध जुन्यांतलें

जुनें पंचांग कोणतें व पुस्तक कोणतें याचा शोध करा. नाशिकपंढरपूरचे तीर्थोपाध्ये यांच्याकडे तुम्हांला जावजी दादाजींच्या जुन्यांतल्या जुन्या पंचांगाचा शोध लागेल आणि दात्यांची ग्रंथसूचि जर काळजीपूर्वक अवलोकन केली, तर निर्णयसागर छापखान्यांतलें त्यांना सांपडलेलें पहिलें मराठी पुस्तक कोणतें हें तरी कळून येईल. ब्रिटिश म्युझियम किंवा इंडिया ऑफिस यांच्या छपील पुस्तकांच्या कॅटलागांतही याचा पत्ता लागण्यासारखा आहे. पण त्यांनीं तसें केलेलें दिसत नाहीं.

अलीकडे गुजरात व्हर्न्याक्युलर सोसायटीच्या लायब्ररींतील पुस्तकांची यादी सहज चाळीत बसलों असतां, 'संस्कृत-मराठी' या सदराखालीं 'धर्मसिंधु', प्रकाशक जावजी दादाजी, प्रकाशन काल १८६७, अशी नोंद आढळली. म्हणजे या नोंदीवरून जावजींचा छापखाना १८६७, मध्ये अस्तित्वांत होता, असें सिद्ध होतें. पहिल्या छपील पंचांगाचा काल १८२९ सालचें पंचांग मला सांपडल्यामुळें जसा दोन वर्षे मागें गेला, तसा जावजींच्या छापखान्याच्या स्थापनेचा काल दोन वर्षे मागें जातो कीं काय, असें मला वाटलें ! जास्त शोधाअंतीं कळलें कीं, १८७४ च्या आवृत्तींत मुखपृष्ठाच्या अगदीं खालीं ('सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें रजिष्टर करून हक्क ठेवला आहे') असा कंसांत जो शेरा दिला आहे, त्यांतील १८६७ हा प्रकाशनकाल असें गुज. व्ह. सो. च्या कॅटलागाचा कर्ता समजला ! मुखपृष्ठावर 'शके १७९६' आणि 'संवत् १९३१' स्पष्ट दिले असतां ते त्याला दिसलेच नाहींत ! असे आमचे कॅटलॉग करणारे लोक असतात ! असो.

१०. एकादें पुस्तक गहाळ झालें हें कळतांच कॅटलागमधून त्याचें नांव लगेच कमी करावें. तसें न केल्यास हें पुस्तक आपल्या संग्रहीं आहे असें समजून, नवी प्रत सहज मिळण्यासारखी असतां, त्याची उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न होणार नाहीं. आपल्या संग्रहीं जीं पुस्तके आहेत त्यांच्या स्थितीप्रमाणें त्यांना ए-बी-सी किंवा १-२-३ असे शेरे देऊन ठेवावे. पुस्तक अगदीं जीर्ण झालेलें, कांहीं पानें नसलेलें, कसरीनें कोरलेलें, फार काय, पण ज्याला fly-leaf म्हणतात तो आसपासचा एकादा कोरा कागदही जरी

व्याख्यान २ रें

60372

9660

निबंध

94-5-6e

त्यांत नसला तरी तें पुस्तक सव्यंग (defective) मानलें पाहिजे. यांपैकीं कोणतेंही व्यंग नसलेल्या निर्दोष पुस्तकापुढें “ A ” किंवा ‘उत्तम’ असा शेर लिहावा. एकादें पुस्तक उत्कृष्ट स्थितींत जरी नसलें तरी त्यांत इतर दोष नसल्यास त्याला “ B ” किंवा दुसरा नंबर द्यावा; आणि जें पुस्तक वरील कोणत्याही एका किंवा अनेक दोषांमुळें डागळलें असेल व काढून टाकण्याच्या लायकीचें असेल त्याला “ C ” किंवा तिसरा नंबर द्यावा. एक गोष्ट मात्र लक्षांत ठेवावी कीं, एकाद्या पुस्तकाची प्रत कितीही सदोष असली, किंवा त्या पुस्तकाचें केवळ एक पानच शिष्टक असलें, तरी दुसरी चांगली व संपूर्ण प्रत मिळेपर्यंत तें फेंकून देऊं नये. पुष्कळदा दोन सव्यंग किंवा त्रुटित प्रतींची एक निर्दोष किंवा पूर्ण प्रत होऊं शकते.

११. आपल्या संग्रहांत असलेल्या ग्रंथांच्या यादीप्रमाणें, आपल्या संग्रहीं नसलेल्या पुस्तकांची यादीही आपल्या जवळ तयार असली पाहिजे. संग्रहालयाच्या गरजेच्या दृष्टीनें विचार करतां, अशा पुस्तकांचीच यादी जास्त महत्त्वाची आहे. आपल्याजवळ कोणतीं पुस्तके नाहींत हें जर आपणांस नक्की ठाऊक नसलें, तर तीं मिळवून आपल्या संग्रहालयाला पूर्णता करी आणतां येईल ?

संग्रहीं असलेल्या पुस्तकांचे जसे तीन वर्ग मीं मागें सांगितले, त्याप्रमाणें संग्रहीं नसलेल्या या पुस्तकांचेही तीन वर्ग पाडतां येतील. ते असे :—

(१) बाजारांत विकत मिळणारीं पुस्तके. तीं कोठें मिळतील याचे पत्ते आपणांजवळ असावे.

(२) बाजारांत विकत न मिळणारीं म्हणजे out of print पुस्तके. अशा पुस्तकांचें उपलब्धिस्थल म्हणजे त्यांच्या प्रती सध्या कोठें आहेत त्याची नोंद आपल्याजवळ असावी.

विकत मिळणारीं पुस्तके सहज विकत घेतां येतील. जवळ पैसे असले म्हणजे हें काम फारसें कठीण नाहीं. पण बाजारांत विकत न मिळणारीं पुस्तके मिळविणें प्रयासाचें असतें. त्याचे कांहीं मार्ग—

(१) निरनिराळ्या सेकंडहँड बुकसेलरांकडे आपली मागणी नोंदवून

ठेवावी किंवा फूटपाथवरील पुस्तकांकडे लक्ष ठेवावें किंवा वृत्तपत्रांमध्ये अशीं पुस्तकें हवीं असल्याची जाहिरात द्यावी; म्हणजे एकाद्याकडे तें पुस्तक असल्यास तो आपणास कळवील; आणि असें पुस्तक आपणास विकत किंवा देणगीदाखलही मिळणें अशक्य नाहीं.

(२) तें पुस्तक जेथें असेल तेथें जाऊन किंवा तिकडून तें आणून त्याची हातानें किंवा टाइपरायटरनें नकल करून घेणें.

पण ह्या जुन्या मार्गाची आतां गरज राहिलेली नाहीं. नकल करतांना त्यामुळें चुका राहण्याचाही संभव असतो. आतां अनेक नवे मार्ग उपलब्ध झाले आहेत. ते म्हणजे—

(३) त्याची (१) मायक्रोफिल्म (सूक्ष्मपट) नकल करून घेणें किंवा (२) फोटोस्टाट (छायाप्रत) काढून घेणें, (३) मायक्रोकॉर्ड नकल करणें. मायक्रोफिल्म नकल जरी स्वस्त पडत असली तरी ती वाचायला सूक्ष्मपट-वाचन यंत्र (Microfilm Reader) लागतें. शिवाय Microfilm कांहीं काळानें फिकी पडण्याचा, म्हणजे fade होण्याचा संभव असतो. म्हणून जर त्याची फोटोस्टाट करून घेतली, तर मूळ पुस्तकापेक्षांही उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें ती चांगली ठरते. कारण जुन्या मूळ पुस्तकांचा कागद ठिसूळ झाल्यामुळें जरा कोठें किंचित निष्कालजीपणा झाल्यास, त्यांच्या पानांचे तुकडे पडण्याचा संभव असतो. पण फोटोस्टाटला ती भीती असत नाहीं. म्हणून एकाद्या पुस्तकाची जरी आपणाकडे मूळ प्रत असली, पण ती अत्यंत जीर्ण झाली असली, तर त्याची फोटोस्टाट करून घ्यावी आणि ती वाचकाला द्यावी; मूळ पुस्तक देऊं नये. म्हणजे तें जास्त दिवस टिकून राहील.

‘फोटोस्टाट’ आणि ‘मायक्रोफिल्म’ किंवा मायक्रोकॉर्ड यांची सोय उपलब्ध झाल्यापासून कोणत्याही ग्रंथसंग्रहालयाला पूर्णत्व आणणें शक्य झालें आहे. अंदाजपत्रकांत ग्रंथखरेदीकरितां एकंदर जी रक्कम असेल त्याच्या एक चतुर्थांश तरी पैसे जुन्या दुर्मिळ पुस्तकांच्या फोटोस्टाट किंवा मायक्रोफिल्म मिळविण्याकरितां नियोजित करावे. खास अनुदानही या कामाकरितां

वेळोवेळीं सरकारकडून मिळवावें. युरोपांत Bibliotecas (संग्रहालयां) प्रमाणें Filmotecas (सूक्ष्मपट संग्रहालये) ही असतात.

१९५२ सालीं पोर्तुगालचे वसाहतमंत्री Com. Sarmento Rodrigues यांनीं आपल्या वसाहतीसंबंधीं जेवढीं म्हणून महत्त्वाचीं ऐतिहासिक साधनें असतील, त्यांच्या मायक्रोफिल्म काढाव्या असा हुकूम सोडला. हीं साधनें म्हणजे कांहीं ठराविक महत्त्वाचे ऐतिहासिक कागद, दुर्मिळ ग्रंथ, नकाशे, वगैरे. या कामीं A. Da Silva Rego या प्रसिद्ध संशोधकाची नेमणूक झाली. या कामाला सुरुवात होऊन या मायक्रोफिल्मचे वर्णनात्मक कॅटलाग Boletim da Filmoteca Ultramarina Portuguesa या नांवानें प्रसिद्ध होत असत. माझ्याकडे त्याचे खंड भेटीदाखल येत. निरनिराळ्या पोर्तुगीज वसाहती आणि ब्रिटिश म्युझियम, व्हॅटिकन वगैरे संग्रहालयांत पोर्तुगीज वसाहतीविषयक कागदपत्र, आणि दुर्मिळ ग्रंथ वगैरे ऐतिहासिक साधनें असतील, त्यांच्या मायक्रोफिल्म घेऊन त्या प्रत्येकाची वर्णनात्मक माहिती या खंडांत देण्यांत येत असे. या कामाला सुरुवात १९५४ सालीं झाली, आणि १९५६ पर्यंत तीन वर्षांत एकंदर या कॅटलागचे सात खंड बाहेर पडले. पुढें ते प्रसिद्ध होण्याचें बंद झालें, कीं माझ्याकडे येण्याचें बंद झालें, तें मला माहित नाहीं. माझ्याकडे जेव्हां जेव्हां या कॅटलागचे खंड येत, त्या त्या वेळीं मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें मायक्रोफिल्म रूपानें गोळा करण्याचा अशा प्रकारचा प्रयत्न आपल्याकडे कां होऊं नये, असें मला वाटे. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचीं साधनें खुद्द महाराष्ट्रापेक्षां महाराष्ट्राबाहेरच जास्त आहेत असें मला वाटतें. मराठी हस्तलिखित पोथ्या तर हिंदुस्थानांत महाराष्ट्राबाहेरच मला जास्त आढळल्या. इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, इटाली, पोर्तुगाल वगैरे परदेशांत, आणि बंगाल, बनारस, मद्रास, म्हैसूर, मध्यप्रदेश वगैरे परप्रान्तांत, महाराष्ट्रासंबंधींचे ऐतिहासिक कागदपत्र किंवा मराठी दुर्मिळ मुद्रित ग्रंथ किंवा हस्तलिखित ग्रंथ कोणते आहेत, त्यांची पाहाणी प्रथम होणें जरूर आहे. नंतर त्यांपैकीं जास्त महत्त्वाचीं साधनें कोणतीं याचा विचार करून त्यांच्या मायक्रोफिल्म किंवा फोटोस्टाट नकला करून

आणावयाच्या. अलीकडे पुष्कळ लोक परदेशांत जातात, परंतु त्यांना ही दृष्टि नसते. कांहीं लोकांना तर परकीय राज्यकर्ते आपला देश दाखवून आणतात; पण ते दाखवतील तितकेंच आपल्या लोकांनीं पहावयाचें असावें. परत आल्यावर त्या राष्ट्राची स्तुती गावी, असा पुष्कळदा प्रकार घडतो. 'खावी ज्याची पोळी, त्याची वाजवावी टाळी,' हें स्वाभाविकच आहे. "तुम्हांला परदेशांत जावयाचें आहे काय ? असा योग सहज जुळवून आणतां येईल," असें एक अधिकारी गृहस्थ मला म्हणाले. "मला परदेशांत मजेकरितां किंवा मिरवण्याकरितां जावयाचें नाहीं. संशोधनाकरितां जाईन; पण कोणी मला त्याकरितां पाठविणार नाहीं. शिवाय त्याकरितां मीं कोणाकडेही तोंड वेंगाडणार नाहीं," असें मीं त्यांना उत्तर दिलें.

पोर्तुगाल, इटाली, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी या ठिकाणींहीं अशीं पुष्कळ 'साधनें' आहेत. पोर्तुगालचीं मराठी वाङ्मयविषयक कांहीं साधनें लिस्बन युनिव्हर्सिटीचे प्राध्यापक, माझे स्नेही डॉ. मारियान सालदाञ्ज यांच्या मार्फत मीं मिळविलीं. प्रो. पिसुर्लेकर यांनीं पुष्कळच ऐतिहासिक साधनें तिकडे जाऊन आणिलीं आहेत. आतां जरी त्या देशाचे दरवाजे आपणांस बंद झाले आहेत, तरी रोम, इंग्लंड, फ्रान्स इकडचीं साधनें आपणांस प्रयत्न करून मिळवितां येण्यासारखीं आहेत. कांहीं भाषाविषयक ग्रंथांच्या मायक्रोफिल्म मीं तिकडून मिळविल्या; पण स्वतः तिकडे जाऊन शोध करून आणणें केव्हांही जास्त फलदायक असतें. दुसऱ्याच्या डोळ्यांनीं पाहण्यापेक्षां स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहणें जास्त समाधानकारक. 'ग्रंथ' (म्हणजे Book) याची व्याख्या काय, याचा विचार मीं माझ्या पहिल्या व्याख्यानांत केलाच आहे. 'ग्रंथ' या व्याख्येंत समाविष्ट होणारीं पुस्तकेंच संगृहीत करावयाचीं; इतर नाहीं, हा अविचारीपणा ठरेल. ग्रंथांबरोबर त्यांचीं मातापितरें, भावंडे, मुलें या सर्वांना ग्रंथसंग्रहालयांत स्थान मिळालें पाहिजे.

ग्रंथ म्हणजे ज्ञानाचे कुंभ हें पहिल्या व्याख्यानांत सांगितलेंच आहे. ज्या ज्या गोष्टीपासून आपणास कांहीं शिकतां येण्यासारखें आहे, ती प्रत्येक लिखित किंवा मुद्रित वस्तु या ठिकाणीं संगृहीत व्हावी.

क्रमांक... 60322
संख्या... 9660

निबंध
१५-८-६६

व्याख्यान ३ रें

१. शास्त्रीय दृष्टीने पाहतां वृत्तपत्रे आणि मासिके हीं 'ग्रंथ' (book) या सदराखालीं येत नाहींत. त्यांना Journals म्हणतात. पण वृत्तपत्रांचे आणि मासिकांचे मागील वर्षांचे अंक बांधले म्हणजे आमच्या दृष्टीने त्यांचे मोठे ग्रंथ बनतात. आमच्या संग्रहालयामध्ये मासिकांचीं मागील वर्षे जितक्या काळजीनें जपून ठेवलीं पाहिजेत, तितक्या काळजीनें ठेवलीं जात नाहींत. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या 'निबंधमाले' इतकें गाजलेलें दुसरें मराठी मासिक नसेल; पण महाराष्ट्रांतील कोणत्याही संग्रहालयांत 'निबंधमाला' मूळ स्वरूपांत असलेली शोध करूनही मला आढळली नाहीं. सुदैवानें 'विविधज्ञानविस्तारा'चीं मागील वर्षे दोन चार ठिकाणीं आढळतात. कै. शंकर गणेश दाते यांनीं मराठी मासिकांची सूचि करण्याचें काम हातीं घेतलें होतें. दुर्दैवानें त्यांच्या अकालीं निधनानें तें बंद पडलें. आतां मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयानें हें काम पुढें चालू करून त्यांच्या मुद्रणाला सुरुवातही झाली आहे. ही सूचि छापून प्रसिद्ध झाली म्हणजे त्यांतील त्रुटी पाहून मासिकांच्या रक्षणाच्या बाबतींत आपण केवढा निष्काळजीपणा केला आहे याच्यावर प्रकाश पडेल.

मराठी वृत्तपत्रांच्या संरक्षणाच्या बाबतींत तर आम्हीं मोठे गुन्हेगार आहोंत. कोठेंही त्याच्या मागील फाइली काळजीपूर्वक जतन करून ठेवलेल्या आढळत नाहींत.

मराठी भाषेंतील पहिलें मासिक जें 'दर्पण' त्याचीं आरंभीचीं एक दोन वर्षे महाराष्ट्र सरकारच्या दफ्तरखान्यांत अत्यंत जीर्ण स्थितींत आहेत. पूर्णपणें मराठी असें दुसरें वृत्तपत्र 'प्रभाकर' हें होय. याच्या पहिल्या वर्षाचें एक त्रुटित, बांधलेलें वर्ष मुंबई मराठी ग्रंथसंहालयांत आहे, तर चवथ्या व पांचव्या वर्षाचे कांहीं अंक पुण्याच्या महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेंत आहेत. 'ज्ञानप्रकाश'चीं १८५० ते १८६० वर्षांचीं वर्षे पुणें विद्यापीठांत आणि हींच पुण्याच्या 'सकाळ' पत्राच्या ग्रंथालयांतही आहेत. आर्यभूषण प्रेसला आग लागली, त्यावेळीं 'ज्ञानप्रकाश'चा पूर्ण संच जळून भस्मसात् झाला. सुदैवानें 'केसरी' कचेरींत 'केसरी' पत्राचीं मागील सर्व वर्षे असल्याचें कळतें. 'इंदुप्रकाश' पत्राचे १८८३-९५ या कालांतील कांहीं अंक बाँबे एशियाटिक सोसायटीमध्ये आहेत. हरिभाऊ आपट्यांच्या 'करमणूक' पत्राचा संच दोन-तीन वर्षे सोडून आमच्या एका मित्राकडे होता, तोच संच आतां मुंबई विद्यापीठांत जमा झाला आहे. इतरत्रही आतां कांहीं ठिकाणीं 'करमणूक'चीं मागील वर्षे असल्याचें कळतें. 'विविधवृत्त' पत्र बंद पडल्यावर त्या कचेरींतील सर्व बांधलेलीं वर्षे त्याच्या मालकांकडून मिळवून मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांत मीं ठेवलीं आहेत.

'भाला' पत्राचे अंक पुणें विद्यापीठांत गेल्याचें कळतें. 'सुबोध-पत्रिका,' 'सुधारक', 'स्वराज्य', 'संदेश' वगैरे पत्रांचे कांहीं अंक निरनिराळ्या वैयक्तिक संग्रहांत असतील. ते सर्व जितके मिळतील तितके गोळा करून एकत्र ठेवण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे.

'बाँम्बे क्युरियर', 'बाँम्बे गॅझेट', 'बाँम्बे टाइम्स' वगैरे इंग्रजी वृत्तपत्रांचे अंक मुंबई येथील रिकॉर्ड ऑफिस आणि एशियाटिक सोसायटी यांच्या संग्रहीं आहेत. रिकॉर्ड ऑफिसांत मराठी वृत्तपत्रांचीं मागील वर्षेही होतीं; पण त्यांतील पुष्कळशीं स्वातंत्र्यपूर्वकालांत काढून टाकण्यांत आलीं !

या प्रकारासंबंधीं मीं तीव्र नापसंती व्यक्त केली असतां, तेथील अधिकारी (हे देशी आणि ब्राह्मण होते!) मला म्हणाले, “तुमच्या मराठी वृत्तपत्रांचा आम्हांला (—म्हणजे इंग्रजांना) उपयोग काय ?”

जुन्या काळीं मुंबईत जीं इंग्रजी वृत्तपत्रें प्रसिद्ध होत, त्यांमध्ये देशी लोकांच्या चळवळींचा किंवा हिताचा विचार फारसा नसे. तीं राज्यकर्त्या लोकांकरितां असत. म्हणूनच मुंबई इलाख्यांतील नेटिव जनरल लायब्रव्ज्यांच्या चळवळीचे जनक, कॅप्टन पी. टी. फ्रेंच यांना, ते सेवानिवृत्त होऊन मायदेशीं परत जातांना २९ नवंबर १८५१ रोजीं, मुंबई येथील स्टुडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीमध्ये ज्यावेळीं मानपत्र देण्यांत आलें त्यावेळीं उत्तरादाखल भाषण करतांना ते शेवटीं म्हणाले,

“Another point to which I would beg your attention, is the great want of a Newspaper in English, to advocate the just rights of your country and its people. The Gentlemen conducting the English Press in Bombay will, I am sure, allow, that they frequently know little of the subject they write on, when discussing Indian topics.. you will ere long have such paper, I hope and believe.”

अशा प्रकारचें नेटिव लोकांकरितां पत्र नजिकच्या काळांत निर्घालें नाहीं; पण १८६४ सालापासून एक इंग्रजी—साप्ताहिक श्री. विश्वनाथ नारायण मंडलिक प्रसिद्ध करूं लागले. १ जुलै १८६६ पासून त्यांत मराठी विभाग सुरू झाला. या पत्राचीं १८६८ पासूनचीं कांहीं (४—५) वर्षे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत आहेत. १८६८ ते १८८९ हीं वर्षे येथील एशियाटिक सोसायटीमध्ये आहेत आणि अलीकडे १८६४ ते १९०० पर्यंतचीं वर्षे फर्ग्युसन कॉलेजांतील मंडलिक विभागामध्ये असलेलीं मला आढळलीं.

मंडलिक विभागामध्ये असलेल्या ह्या व इतर इंग्रजी वृत्तपत्रांच्या फाइली आणि दुर्मिळ ग्रंथ यांचा कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना कांहींच उपयोग नाहीं. त्यामुळे या संशोधनसाधनांकडे चालकांचें स्वाभाविक दुर्लक्ष होतें

आणि त्यामुळे त्यांना धोका असतो. पुणे विद्यापीठाने जयकर लायब्ररीमध्ये एअर-कंडिशनड जागा करून त्या ठिकाणी अशा प्रकारची साधने आपल्या कक्षेखालील कॉलेजांत, इतर संस्थांत, किंवा खासगी संग्रहालयांत, जी असतील ती ठेवण्याची व्यवस्था करावी हे इष्ट आहे.

हे वृत्तपत्रांच्या जुन्या फाइलीसंबंधी झाले. अलीकडील वृत्तपत्रांचेही रक्षण करण्याची कोठे पद्धतशीर सोय असलेली दिसत नाही. कांहीं दैनिकांच्या साप्ताहिक आवृत्त्यांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे आणि रक्षणीय असे साहित्य प्रसिद्ध होते. पांच-दहा वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेला आपला किंवा दुसरा कोणाचा एकादा लेख पाहावयाचा झाला तर तो पाहावयास आज मिळत नाही.

कांहीं वर्षांपूर्वी रा. पु. बा. कुळकर्णी यांच्या संपादकत्वाखाली 'प्रकाश' नावाचे एक मराठी साप्ताहिक सुरू झाले होते. त्याचे चालक रा. स. का. पाटील होते. त्यांच्या इच्छेवरून प्रो. धर्मानंद कोसंबी आपल्या 'निवेदन' नामक आत्मचरित्राचा उत्तरार्ध त्यांत क्रमशः प्रसिद्ध करित असत. पुढे हे वृत्तपत्र बंद पडले. प्रो. कोसंबी यांना आपल्या चरित्राचा उत्तरार्ध स्वतंत्र ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध करावयाचा होता. पण त्यामधील दोन प्रकरणे प्रसिद्ध झालेले 'प्रकाश' पत्राचे मागील दोन अंक त्यांना कोठेच न मिळाल्यामुळे त्यांच्या चरित्राचा उत्तरार्ध प्रसिद्ध होऊ शकला नाही !

सध्या चालू असलेल्या वृत्तपत्रांचे संपादक आपल्या उपयोगाकरिता मागील वर्षे बांधून घेऊन ठेवित असतील. त्यांनी स्वतःच्या उपयोगाकरिता पुस्तक बांधून घेतांना त्याबरोबर आणखी दोन प्रती बांधून घ्याव्या. अशी एक कोठेतरी जागा असली पाहिजे की, ज्या ठिकाणी ही निरनिराळ्या वृत्तपत्रांची बांधलेली मागील वर्षे एकत्र ठेवता यावी. इतकेच नव्हे तर, येथील 'लोकसत्ता', 'नवशक्ति', 'नवा काळ', 'महाराष्ट्र टाइम्स' अशा पत्रांना मागच्या मूळपासूनच्या फाइली ठेवण्यास स्वतःची जागा नसते. योग्य सोय असेल तर ते मागच्या चार-पांच वर्षांच्या फाइली जवळ ठेवून त्यापूर्वीच्या सर्व अशा ठिकाणी संग्रह करण्यास देतील, अशी माझी कल्पना आहे.

कधींकाळीं त्यांना संदर्भाकरितां त्याचा उपयोग करावयाचा झाला, तर या टिकाणीं येऊन ते पाहूं शकतील.

वृत्तपत्राचा कागद सामान्यतः टिकाऊ नसतो. प्रत्येक अंकाच्या पांच प्रती टिकाऊ उंची कागदावर रक्षणार्थ म्हणून काढणें शक्य आहे. उणीव आहे ती अशा दृष्टीची !

महाराष्ट्राचें राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय निर्माण करावयाचें झालें तर तेथें अशा प्रकारें वृत्तपत्रें रक्षण करण्याची सोय अवश्य असली पाहिजे. ब्रिटिश म्युझियममध्ये जुन्या वृत्तपत्रांचीं बांधलेलीं पुस्तकें पन्नास हजारांवर आहेत !

२. मराठी ग्रंथ आतांपर्यंत रोमन, देवनागरी, मोडी, कानडी, मल्याळी वगैरे लिपींत लिहिले किंवा मुद्रित केले जात; परंतु आतां एक नवी लिपि निर्माण झाली आहे. ती म्हणजे ध्वनिलिपि होय. असें ध्वनिमुद्रित वाङ्मयही आपल्या संग्रहालयांत असलें पाहिजे. बांगड्या, तबकड्या, फिती (tapes) यांच्या ध्वनिमुद्रिकांचा स्वतंत्र विभाग असावा. जुन्या गायकांचीं व कवींचीं गाणीं, वक्त्यांचीं व्याख्यानें, वेदपठणें, त्यांच्या स्वतःच्या आवाजांत संगृहीत व्हावीं. प्रसिद्ध नाटकांचे बोलपटही संगृहीत करावे. 'सौभद्र', 'मानापमान' किंवा 'संशयकल्लोळ' अशा नाटकांचा चित्रपट कोणी घेतला आहे कीं नाहीं, तें मला माहित नाहीं. अशीं नाटकें नेहमीं होतात. त्यांचा रंगीत व संगीत चित्रपट घेण्याचें फार खर्चाचें नसेल. प्रसिद्ध नाटकांच्या हयातींत अशा चित्रपटांना विशेष महत्त्व असणार नाहीं; पण पुढील पिढीला असे चित्रपट फार आवडतील. भाऊराव कोल्हटकर यांनीं भूमिका घेतलेलें 'सौभद्र' किंवा गणपतराव जोशी यांनीं भूमिका केलेलें 'हॅम्लेट' या नाटकाचे चित्रपट उपलब्ध असते तर आजच्या नव्या पिढीला किती मौज वाटली असती ! रानडे, तेलंग, गोखले, टिळक, शिवरामपंत परांजपे यांच्या भाषणांच्या टेप रेकार्ड असत्या तर आमच्या लोकांना किती संतोष झाला असता !

३. जुन्या-नव्या साहित्यसेवकांच्या हातचे लिखित ग्रंथ, त्यांच्या स्वाक्षण्या, त्यांचीं पत्रें, यांचा संग्रह करणें हेंही एक महत्त्वाचें काम आहे. मोरोपंत सोडले तर कोणत्याही जुन्या मराठी कवीच्या हातचें लिखित आज मिळत

नाहीं; परंतु सुप्रसिद्ध मराठी इंग्रज कवि फादर स्टिफन्स यांच्या हातचीं दोन पत्रें रोम येथील प्रसिद्ध जेजुइट संशोधक फादर ब्रिहकी यांनीं माझ्या विनंती-वरून मायक्रोफिल्म करून मला पाठविलीं. यांपैकीं एक १६०१ चें व दुसरें १६०७ चें आहे. स्टिफन्सनें मराठी ग्रंथांच्या रोमन लिपींत केलेल्या नकलाही पोर्तुगालमध्ये आहेत. युरोपांत प्रसिद्ध कवींच्या हस्तलिखिताला हजारों आणि लाखों रुपये लोक मोजतात. रॉबर्ट हेरिक ह्याच्या हातची टांचणवही कांहीं वर्षांपूर्वीं पांच लाख रुपयांना विकली गेली. आपल्याकडे ज्ञानेश्वर, एकनाथ किंवा तुकाराम, रामदास सोडा; परंतु अलीकडील विष्णुशास्त्री चिपळूणकर किंवा रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचीं हस्ताक्षरें पाहावयास सांपडत नाहींत. तरी गेल्या शतकांतील आणि चालू शतकांतील दिवंगत साहित्यसेवकांचीं स्वतःचीं हस्तलिखितें मिळवून तीं अशा ग्रंथसंग्रहालयांत ठेविलीं पाहिजेत.

४. केवळ हस्तलिखितेंच नव्हत, जुन्या नव्या मराठी साहित्यसेवकांचीं स्मृतिचिन्हेंही आपल्या संग्रहालयांत पाहिजेत. कलकत्याच्या बंगाली साहित्य परिषदेंत गेलों असतां तिऱ्हाडे राममोहनराय याची पगडी, काठी, अशा निर-निराळ्या साहित्यसेवकांच्या स्मृतिचिन्हांचा संग्रह केलेला मला आढळला.

ज्ञानेश्वराचा टाळ, तुकारामाचा तंबोरा, रामदासाची कुबडी अशा वस्तु आपल्या संग्रहीं नसाव्यात, ही खेदाची गोष्ट आहे. मोरोपंतांचें कलमदान, पाठ खाजवण्याचा पितळी हात अशीं कांहीं स्मृतिचिन्हें मुंबई विद्यापीठाच्या संग्रहीं त्यांच्या हातच्या ग्रंथांबरोबर ठेविलीं आहेत.

भाऊ दाजी, लोकहितवादी, टिळक, आगरकर, केशवसुत, तेलंग, रानडे, भांडारकर, पंडित, केळकर, शिवरामपंत परांजपे, फुले, हरिभाऊ आपटे, गडकरी, देवल, किलोस्कर अशा मराठी साहित्यिकांचीं स्मृतिचिन्हें प्रयत्न केल्यास आजही जमवितां येण्यासारखीं आहेत.

या गोष्टींनाही आपल्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत स्थान असावें.

५. जुन्या कवींच्या तसविरी आणि नव्या साहित्यसेवकांचीं छायाचित्रें, मिळतील तितकीं जमवून त्यांचा संग्रह केला पाहिजे. कांहीं जुने फोटो 'फेड' झालेले दिसतात. ते मोठे करून पुनः भरले पाहिजेत. अशा साहित्य-

सेवकांचीं मातापितरें, गृहिणी व मुलें, घरें, यांचींही छायाचित्रें मिळाल्यास त्यांचाही संग्रह करावा.

६. अशा मराठी ग्रंथसंग्रहालयाला जोडून एक फोटोग्राफिक विभाग असावा. कोणाही संशोधकाला एकादें दुर्मिळ पुस्तक किंवा हस्तलिखित लागलें तर त्याची फोटोस्टाट किंवा मायक्रोफिल्म त्याला अल्पखर्चांत मिळण्याची सोय तेथें असावी. इतकेंच नव्हे तर जीं मुद्रित पुस्तकें किंवा हस्तलिखितें अत्यंत जीर्ण किंवा अस्पष्ट होत चाललीं असतील, त्यांच्या फोटोस्टाट करून ठेवाव्या.

या संग्रहाला जोडून स्वतःचें एक दुरुस्ती (repair) व बांधणी (book-binding) खातें असावें. एकाद्या पुस्तकाचें पान जरा फाटलें किंवा मागची पट्टी किंचित सैल झाली, तर ताबडतोब ती दुरुस्त करण्यांत यावी. पुस्तक अगदींच जीर्ण झालें आणि त्याच्या पानांचे तुकडे पडण्याचीं लक्षणें दिसूं लागलीं म्हणजे त्याच्या प्रत्येक पानाला दोनही बाजूला पारदर्शक कागद किंवा कपडा लावला म्हणजे त्या पुस्तकाचें आयुष्य आणखी पुष्कळ वर्षे वाढणें शक्य असतें. मद्रास सरकारच्या हस्तलिखित ग्रंथालयांत मी कांहीं वर्षांपूर्वी गेलों होतों. त्यावेळीं कांहीं हस्तलिखितांना दोनही किंवा एका बाजूला एका प्रकारचा पारदर्शक रेशमासारखा पातळ कपडा लावण्याचें काम तेथें चालू असलें मी पाहिलें. या दुरुस्तीच्या कामावर एक स्वतंत्र अधिकारी असावा. दुरुस्ती कोणत्या पुस्तकाची करणें आवश्यक आहे तें पाहून लगेच त्याची दुरुस्ती करून घेणें हेंच केवळ त्याचें काम असावें.

अशासारखें एकादें मोठें ग्रंथसंग्रहालय उभारणें ही चुटकीसरशी होणारी गोष्ट नाही. यासंबंधीं जॉन हिलबर्टन यानें काढलेले उद्गार मला नेहमींच आठवतात. तो म्हणतो,

“A great Library cannot be constructed—it is the growth of ages. You may buy books any time with money, but you cannot make a library like one that has been a century or two a-growing, though you had the whole national debt to do it with.”

मोठ्या दुःखाची गोष्ट म्हणजे आपल्याइकडे ग्रंथसंग्राहक व्यक्ति नाहीत. याचें कारण ज्यांच्याजवळ पैसे आहेत ते ग्रंथांचे शत्रु असतात, आणि ज्यांना ग्रंथांचें प्रेम आहे त्यांच्याजवळ हा संग्रह करण्यास द्रव्य नाही ! आपल्याकडील राजेलोकांनीं आणि श्रीमंत सावकारांनीं ग्रंथशाळा निर्मिल्या नाहीत, तर 'नाटकशाळा' जवळ बाळगिल्या !

याला अपवाद म्हणून तंजावरच्या सर्फोजी राजे भोसल्यांचें नांव सांगतां येईल; पण याचें श्रेय ख्रिस्ती मिशनरी फ्रेडरिक स्वार्ट्झ याला दिलें पाहिजे. सर्फोजी हा तंजावरचे राजे तुळसाजी याचा दत्तक पुत्र होता. स्वार्ट्झ हा सर्फोजीचा पालक होता. स्वार्ट्झला मराठी भाषा येत होती. त्यानें सर्फोजीला इंग्रजी शिकविलें व वाचनाची गोडी लावली. स्वार्ट्झ १७९८ सालीं वारला. पण सर्फोजीला त्यानें लावलेली ग्रंथांची आवड कायम राहिली. पुढें लॉर्ड वेल्स्लीनें संस्थानचा कारभार त्याच्याकडून काढून त्याला पेन्शन देऊन नामधारी राजा बनविलें. त्यावेळीं आपला सर्व काल सर्फोजी विद्याव्यासंगांत आणि ग्रंथसंग्रह करण्यांत घालवूं लागला. त्यानें जमविलेल्या हस्तलिखित व मुद्रित, निरनिराळ्या भाषांतील हजारो ग्रंथांचा संग्रह आपणास आज तंजावर येथें पहावयास सांपडतो. त्याचे कॅटलागही छापून प्रसिद्ध झाले आहेत.

सरफोजीने केलेली दुसरी विशेष गोष्ट म्हणजे १८०५ सालीं त्यानें तंजावर येथें मराठी छापखाना उभारला. या छापखान्यांत १८०६ सालीं 'बालबोध मुक्तावलि' या नांवानें इसापनीतीचें सचित्र मराठी भाषांतर आणि १८०९ सालीं एकनाथाच्या भावार्थ रामायणाचें युद्धकांड, अशीं दोन पुस्तकें मुद्रित झालेलीं उपलब्ध आहेत. माझ्या संग्रहीं याच छापखान्यांत इ. स. १८१२ मध्ये छापलेली माघाच्या संस्कृत शिशुपालवधाची प्रत आहे.

चालू शतकांत बडोद्याचे सयाजीराव किंवा औंधचे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि अशासारख्या संस्थानिकांनीं ग्रंथसंग्रह करण्याची आस्था दाखविली; पण त्यांच्यानंतर ती बंद पडली. शिवाय हे ग्रंथप्रेमी असले तरी ग्रंथसंग्राहक (Book-collectors) नव्हते. युरोपांतील कोणत्याही मोठ्या ग्रंथसंग्रहालयाचा इतिहास पाहिला तर असें दिसून येईल कीं,

कोणीतरी एकाद्या व्यक्तीनें आधीं जमविलेल्या मोठ्या ग्रंथसंग्रहाच्या पायावर त्यांनीं आपल्या ग्रंथालयाची उभारणी केली. एकदां गौत्री सुरू झाल्यावर तिला इतर झरे आणि नाले मिळतात आणि तिला पुढें प्रचंड स्वरूप प्राप्त होते, तसें एकाद्या ग्रंथसंग्रहालाही त्यांत पुढें नवीन नवीन मिळविलेल्या वैयक्तिक संग्रहांची भर पडून तें विशाल ग्रंथसंग्रहालय बनतें. एक एक पुस्तक वेगळें वेगळें मिळवून आजचीं मोठीं ग्रंथसंग्रहालये उभारलीं गेलीं नाहींत.

सुप्रसिद्ध ब्रिटिश म्युझियमची उभारणी Sir Hans Sloane (१६६०-१७५३) या व्यक्तीनें जमविलेल्या पन्नास हजार ग्रंथांच्या पायावर झाली. फ्रान्स येथील सुप्रसिद्ध La Bibliotheque Nationale (राष्ट्रीय ग्रंथालय) यांतील ग्रंथांची जमवाजमव तेथील राजघराण्यांतील पुरुषांनीं चौदाव्या शतकापासून म्हणजे मुद्रणकला अस्तित्वांत येण्यापूर्वीं हळुहळू केली, त्याच्यामुळे तें उभें झालें. त्यापुढें जसजसे ग्रंथ मुद्रित होऊं लागले तसतसे त्यांची भर या संग्रहांत पडत गेली. ब्रिटिश म्युझियम अलीकडे अठराव्या शतकाच्या मध्यांत म्हणजे १७५५ सालच्या जानेवारींत लोकांना खुला करण्यांत आला. त्याची निर्मिती अलीकडची असल्यामुळे साऱ्या ब्रिटिश साम्राज्याची संपत्ति पाठीशीं असूनही ग्रंथसंपत्तींत ब्रिटिश म्युझियमला पॅरिसच्या 'बिब्लिओतेक नासियोनाल' ची बरोबरी करतां आलेली नाहीं. मुंबई येथील एशियाटिक सोसायटी असें जिला आज नाम प्राप्त झालें आहे, तिच्या ग्रंथालयाचा मूलाधार (nucleus), the Literary Society या संस्थेच्या ग्रंथसंग्रहालाचा असाच एका डॉक्टरी पेशाच्या माणसानें जमविलेला वैयक्तिक ग्रंथसंग्रह होता. या सोसायटीच्या ता. २५ फेब्रुवारी १८०५ रोजीं भरलेल्या बैठकींत हा संग्रह विकत घेण्याचा ठराव झाला, आणि त्याप्रमाणें हे ग्रंथ ह्या संस्थेनें मिळविले. पुढें त्यांत विकत घेतलेले आणि देणगीदाखल मिळालेले अशा आणखी अनेक ग्रंथांची भर पडली. या संग्रहालांत युरोपियन आणि संस्कृत, पर्शियन वगैरे प्राचीने भाषांतील ग्रंथांचा संग्रह होई. देशी भाषांकडे चालकाचें मुळींच लक्ष नसे. चुकून

एकाददुसरा मराठी किंवा गुजराती ग्रंथ या संग्रहालयांत जमा झाला तर होई. मुळींच नाहीं असें मात्र नाहीं.

१८६७ च्या पंचविसाव्या अंकाप्रमाणें पुस्तकाच्या तीन प्रती प्रकाशकाकडून सरकारकडे जात, त्यांपैकीं एक प्रत डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शनकडे जाई. तो तिचा त्रैमासिक याद्या व वार्षिक आढावा याकरितां उपयोग करून मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या रजिष्ट्रारकडे पाठवी. ही कॉपीराईट पुस्तकांची एक प्रत मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या संग्रहीं राहावी अशी व्यवस्था ठरली होती; पण १८९० सालीं हीं पुस्तके ठेवण्याचें मुंबई युनिव्हर्सिटीनें नाकारलें! त्यावेळीं सरकारनें, तुम्हीं तरी हीं पुस्तके घ्याल काय अशी रॉयल एशियाटिक सोसायटीला पृच्छा केली. तिला ता० ८ आक्टोबर १८९० च्या पत्रानें सोसायटीच्या सेक्रेटरीनें आपणास ह्या पुस्तकांचा संग्रह करणें शक्य नाहीं, असा जबाब दिला. याचा अर्थ हा कीं, तें 'संग्रहालय' नव्हतें, तर 'वाचनालय' होतें. शिवाय तें इंग्रजांकरितां होतें. देशी लोकांकरितां नव्हतें. पुढें देशी विद्वानांना त्यांत प्रवेश मिळूं लागला; पण सत्ता युरोपियन लोकांची होती. देशी प्रकाशनांची त्यांना गरज नव्हती. 'विधिध्यानविस्तार' सारख्या संशोधनात्मक मासिकाचीं वर्षे तिकडे अद्याप सांपडणार नाहींत! पुढें ज्या नेटिव जनरल लायब्रर्या ठिकठिकाणीं स्थापन झाल्या तीं केवळ वाचनालये होती; संग्रहालये नव्हतीं. या लायब्रर्यांचा इतिहास, पुणें नेटिव जनरल लायब्ररीच्या शताब्दिमहोत्सवाच्या प्रसंगीं दुर्मिळ ग्रंथांच्या प्रदर्शनाचें उद्घाटन करतांना मीं तपशीलवार सांगितला आहे.

पुढें ठाणें मराठी ग्रंथसंग्रहालय आणि मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय हीं एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीला जन्मास आलीं. त्यांनाच केवळ 'संग्रहालय' असें नांव देतां येईल. या संस्थांच्या चालकांना आयता कोणी जमविलेला वैयक्तिक ग्रंथसंग्रह मिळाला नसावा. घरोघरीं फिरून त्यांनीं ग्रंथ गोळा केले असावेत, आणि 'थेंबें थेंबें तळें सांचे' या म्हणीप्रमाणें हीं संग्रहालये उभीं झालेलीं दिसतात.

काहीं विशिष्ट दृष्टि ठेवून ग्रंथ जमा करणारे ग्रंथसंग्राहक, ज्यांना

इंग्रजींत 'बुक-कलेक्टर' म्हणतात असे, आपणामध्ये नाहीत. एका मराठीच्या प्रसिद्ध प्राध्यापकाला, मोल्स्वर्थचा कोश त्याच्याकडे आहे काय, अशी कांहीं वर्षांमागे सहज पृच्छा केली असतां ते म्हणाले,

“मी पुस्तक सहसा कधीं विकत घेत नसतो; पण एक गृहस्थ आले आणि पुस्तक घेण्याबद्दल आग्रहच केला म्हणून घ्यावे लागले.”

इतक्या कष्टानें यांनीं पुस्तक विकत घेतलें म्हणजे शंभरदीडशें रुपये तरी त्यांनीं खर्चिले असतील, असें मला वाटलें; पण केवळ वीस रुपये या कोशाला त्यांना पडले, असें त्यांनीं मला सांगितलें !

“अहो, तुम्ही दिलेल्या पैशाच्या दुप्पट पैसे मी देतो. तो कोश तुम्ही मला द्या,” मीं त्यांना म्हटलें. माझ्याजवळ त्याच्या दोन प्रती होत्या, पण एकाद्या गरजू मित्राची सोय करावी, असा माझा हेतु होता.

“एकदा घेतला; आतां असूं द्या,” पैशांचा मोह आवरून ते बोलले ! आपल्या अशा वृत्तीमुळे वैयक्तिक ग्रंथसंग्रह कसे निर्माण व्हावे ?

बोर्ड ऑफ स्टडीजचे सभासद असल्यामुळे युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासक्रमांत पाठ्यपुस्तके म्हणून लावण्याकरितां गरजू प्रकाशक जीं पुस्तके पाठवितात, तेवढाच कांहीं प्राध्यापकांचा ग्रंथसंग्रह असावा !

आपल्या प्रोफेसरांपैकीं जे कोणी स्वतःकरितां पुस्तके विकत घेतील, त्यांच्या किंमतीपैकीं अर्धी रक्कम अनुदानादाखल देण्याची कांहीं कॉलेजांची व विद्यापीठांची प्रथा आहे. पण या सुलतीचाही फायदा कांहीं प्राध्यापक घेण्यास तयार नसतात !

जुनीं दुर्मिळ पुस्तके कोणत्या दरानें विकत घ्यावीं, अशी पुष्कळ मित्र मला पृच्छा करतात. अशा पुस्तकांच्या दराचें विशिष्ट तत्त्व ठरलेलें नाहीं. विकत देणाऱ्याचा लोभ आणि विकत घेणाऱ्याची ऐपत व गरज यांच्यावर त्याचा दर अवलंबून असतो. परदेशांत जास्तजास्त मौल्यवान ठरलेल्या तीनचार पुस्तकांच्या किंमती सांगतो.

१. गटेनबर्गचे बायबल—हे जर्मनींत छापलेले पुस्तक युरोपांत मुद्रित झालेले पहिले पुस्तक मानतात. अलीकडे याच्या एका प्रतीची किंमत

२६ लाख रुपये आल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. याची मूळ प्रसिद्धीच्या वेळीं किंमत काय होती मला ठाऊक नाहीं.

२. शेक्सपियरचा फर्स्ट फोलियो—हें पुस्तक प्रथम १६२३ सालीं इंग्लंडांत प्रसिद्ध झालें. त्याची एका प्रतीची आरंभीची किंमत एक गिनी होती. १७९२ सालीं त्याची तीस पौंड किंमत आली. १८१८ सालीं तें १२१ पौंडांना विकलें गेलें. चालू शतकाच्या आरंभीं त्याचा भाव वीस हजार डॉलर झाला. पुढें या पुस्तकाच्या प्रतीला एकच नव्हे तर सात वेळां, पन्नास हजार डॉलर किंमत आली. पुढें हा भाव बासष्ट हजार डॉलरवर गेला. जास्त जास्तच या पुस्तकाची किंमत पंचायशीं हजार डॉलरपर्यंत वाढल्याचें नमूद आहे.

३. अमेरिकेंत प्रसिद्ध झालेलें पहिलें पुस्तक “वे साम बुक” हें आहे तें १६४० सालीं मुद्रित झालें. याची एक प्रत १९४७ सालीं ३७,७५० पौंडांना विकली गेली.

दुर्मिळ पुस्तक किती किंमतीला विकत घ्यावें यासंबंधीं एक व्यावहारिक तत्व आमच्या एका मित्रानें सुचविलें. तें असें—

समजा, बरोबर शंभर वर्षांमागे म्हणजे १८६७ सालीं ‘क्ष’ गृहस्थानें परशुरामपंत गोडबोले यांचा ‘केकादर्श’ (मयूर कविकृत केकावलीची टीका) हें पुस्तक मुंबईच्या इंदुप्रकाश प्रेसमधून विकत घेतलें. या पुस्तकाची किंमत त्यावेळीं एक रुपया होती.

दुसऱ्या, ‘ज्ञ’ गृहस्थानें आपल्या जवळचा रुपया इतर आपल्या पैशांबरोबर पुस्तक विकत घेण्यांत खर्च न करतां व्याजीं लावला. तर पुढें या रुपयाची चक्रवाढ व्याजानें जी रक्कम आज होईल ती त्या पुस्तकाची आजची किंमत म्हणतां येईल. कारण ‘क्ष’नें पुस्तक त्यावेळीं खरेदी न करतां जर आपला रुपया असाच व्याजीं लावला असता, तर त्याच्याही जवळ एवढी रक्कम जमली असती आणि या किंमतीला तें पुस्तक आज घेणें खरोखर महाग नाहीं !! शेंकडा ४, ५ आणि ६ टक्क्यांनीं एका रुपयाची चक्रवाढ व्याजानें दर दहा वर्षांनीं किती रक्कम होते पहा :—

साल	४ टक्केप्रमाणें	५ टक्केप्रमाणें	६ टक्केप्रमाणें
१८७८	रु. १-४८ पैसे	१-६२	१-७९
१८८८	२-१९	२-६५	३-२०
१८९८	३-२४	४-३२	५-७४
१९०८	४-८०	७-०३	१०-२८
१९१८	७-१०	११-४६	१८-४२
१९२८	१०-५१	१८-६७	३२-९८
१९३८	१५-५७	३०-४२	५९-०७
१९४८	२५-०४	४९-५६	१०५-७९
१९५८	३४-११	८०-७३	१८९-४६
१९६८	५०-५०	१३१-५०	३३९-३०

आपल्याकडे आज कोणी एवढी भारी किंमत मागत नाहीं. म्हणजे ती देणाराच कोणी नाहीं ! देणारा भेटेल तर हजार रुपयेसुद्धां मागतील !!

संग्रहालय म्हटलें कीं तिकडील पुस्तकें घरीं वाचण्याकरितां नेण्यास धावयाचीं नसतात.

“पुस्तकं वनिता वित्तं परहस्तगतं गतम् ।
कदाचित् पुनरायातं नष्टं भ्रष्टं च खण्डितम् ॥”

या श्लोकांत पुस्तक बाहेर नेण्यांत काय धोके आहेत हें आमच्या अनुभवी पूर्वजांनीं सांगून ठेवलेलें आहे.

पुस्तकें हीं वाचण्याकरितां असतात, आणि त्यांचा जास्तींत जास्त उपयोग लोकांना मिळावा हें खरें आहे; परंतु भावी पिढ्यांच्या उपयोगाकरितां तीं राहिलीं पाहिजेत, हें विसरतां येत नाहीं. संग्रहालयाच्या चालकांनीं आजच्या वाचकांपेक्षां भावी वाचकांची सोय जास्त पाहिली पाहिजे. आजचे वाचक या ना त्या ठिकाणीं त्यांचा शोध करतील; पण दोन-चारशें वर्षांपुढच्या वाचकांना आज आपण काळजी घेतली नाहीं तर, तीं कोठेंही न मिळण्याचा संभव आहे.

ब्रिटिश म्युझियममध्ये प्रवेश मिळविण्याकरिता अर्ज करून डायरेक्टरची आधीं परवानगी घ्यावी लागते. अर्जदाराचें वय सामान्यपणें एकवीस वर्षांपेक्षां जास्त असावें लागतें, आणि इतर कोणत्याही ग्रंथालयामध्ये पुस्तक उपलब्ध नाहीं म्हणून ब्रिटिश म्युझियमकडे धांव घ्यावी लागली, असें सिद्ध करून घावें लागतें.

हायस्कूल-कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासाच्या ग्रंथांचा पुरवठा करणें हें संग्रहालयाचें काम नव्हे. त्यांची सोय त्या त्या विद्यालयांनीं किंवा फार तर विश्वविद्यालयांनं करावी. ग्रंथांचें संरक्षण व उपयोग यांपैकीं जास्त महत्त्वाचें कोणतें, असा प्रश्न विश्वविद्यालयांना नेहमीं पडतो.

अमेरिकेंतील Illinois युनिव्हर्सिटीचे Kenneth J. Brough आपल्या “Scholar’s Workshop” या ग्रंथांत लिहितात,

“The university library has two basic functions : it must preserve recorded knowledge, and it must make this knowledge available for use. The two functions inevitably result in conflict. The measures necessary to assure complete protection of library materials, would preclude any use of them whatever. Absolute freedom in the use of materials, on the other hand, would soon bring about the loss or destruction of many of them. Moreover, if an institution should devote a disproportionate share of its resources to the acquisition and preservation of books, provisions for their effective use would suffer; and the converse is equally true. Because of the conflict between these two basic functions, preservation and use, any discussion of the purposes of the university library must revolve in large part around the degree of emphasis given to each.”

हें मी ग्रंथसंग्रहालयासंबंधीं सांगत नसून युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररी-संबंधीं सांगत आहे. माझा एक अलीकडचा अनुभव सांगतो—

मुंबई युनिव्हर्सिटीने थोड्या महिन्यापूर्वीं मोरोपंतांच्या महाभारताचें प्रकाशन केलें. त्यावेळीं तेथें मोरोपंतांच्या ग्रंथांचें प्रदर्शन उघडलें होतें.

त्यांत मांडण्याकरितां युनिव्हर्सिटी-लायब्ररीमध्ये असलेल्या पुस्तकांची यादी मजकडे पाठवा, म्हणजे तिच्यांत नसलेलीं पुस्तके माझ्याजवळचीं पाठवितों असें मीं ग्रंथपालांना सांगितलें. पांगारकरांचें 'मोरोपंत चरित्र व काव्यविवेचन' हें पुस्तक कार्डकॅटलॉगमध्ये पाहून त्यांनीं युनिव्हर्सिटींत असलेल्या व मजकडे पाठविलेल्या मोरोपंतविषयक पुस्तकांच्या यादींत घातलें. प्रदर्शनांत पुस्तके मांडतांना त्याच्या आरंभीचीं पृष्ठें जाऊन तें 'अनादि' झाल्याचें लक्षांत आलें ! अशीं सदोष पुस्तके पाहिल्यावर लगेच त्यांचीं नोंद कॅटलागांत झाली पाहिजे, असें गेल्या माझ्या भाषणांत सांगितलें त्याचें महत्त्व कळून येईल. मोरोपंताचे ग्रंथ नेहमीं अभ्यासक्रमांत नेमले जातात आणि स्वाभाविकपणें अशीं पुस्तके जास्त वापरलीं जाऊन हळूहळू नष्ट होतात. अशा पुस्तकांच्या प्रती मिळविल्या पाहिजेत. केवळ ग्रंथालयांतच बसून वाचावयास दिलेल्या पुस्तकांची ही स्थिति, मग घरीं नेण्यास दिलेल्या पुस्तकांची काय अवस्था होईल हें सांगावयास नको !

येथील मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या संस्थापकांनीं आपल्या संस्थेच्या संग्रहालय व वाचनालय अशा दोन शाखा केल्या होत्या. संग्रहालयाकरितां पुस्तकाची एक प्रत विकत घेतली जाई आणि वाचनालयाकरितां वाचकांच्या अपेक्षित मागणीप्रमाणें पुस्तकाच्या प्रती घेत. कांहीं वेळां एकाद्या गंभीर विषयांच्या पुस्तकाची प्रत वाचनालय शाखेकरितां मुळींच विकत घेतली जात नसे. जुन्या कांहीं धार्मिक, ऐतिहासिक किंवा शास्त्रीय विषयावरील पुस्तकांची केवळ संग्रहालय शाखेंत एकच प्रत असे. अशा प्रकारच्या पुस्तकाची एकाद्या वाचकाला घरीं वाचावयास नेण्याची गरज लागली आणि तो कोणी बडा माणूस असला म्हणजे विद्यालया संग्रहालयांतील नोकरावर किंवा चिटणिसांवर दडपण आणी, आणि मनुष्यस्वभावास अनुसरून दोन दिवसांनीं लगेच परत करण्याच्या बोलीवर पुस्तके नियमाविरुद्ध घरीं नेण्यास दिलीं जात. कांहीं वेळां असा वाचक इतका खप्पी, कोडगा किंवा निष्काळजी असे कीं, दोन दिवसांकरितां म्हणून नेलेलें पुस्तक दोन आठवडे, दोन महिने किंवा दोन वर्षेही झालीं तरी परत संग्रहालयांत येत नसे ! पुस्तक बाहेर

नेण्यास न देणें यांत तें गहाळ होईल हीच केवळ भीति नसते, तर एकाद्या वाचकाला त्याची गरज लागली म्हणजे कोणत्याही वेळीं तें त्याला मिळावें, हाही पण एक हेतु असतो. बाहेर नेलेलें पुस्तक मागितलें म्हणजे तें “जागेवर नाही” किंवा “गहाळ झालें” असें उत्तर मिळे! अशी पुस्तके गहाळ कशीं होतात, असें एकदा खडसावून मीं नोकराला विचारलें असतां, त्यानें खरा प्रकार सांगितला. भिडेस किंवा दडपणास बळी पडून ‘दोन दिवसांत परत करतो’, अशी हमी दिल्यावरून पुस्तके घरीं नेण्यास दिलीं जातात; पण अनेकदा मागितलीं असतां हे लोक तीं परत करीत नाहीत. नियमाविरुद्ध दिलीं असल्यामुळे आम्हांस त्याबद्दल तक्रार किंवा बभ्राही करतां येत नाही, असें म्हणून त्यानें मला अशा बाहेर गेलेल्या पुस्तकांचें आणि तीं नेलेल्या महाभागांचें टिपणही दाखविलें! मीं हा सारा प्रकार त्यावेळचे ग्रंथसंग्रहालयाचे कार्याध्यक्ष प्रा. गजेंद्रगडकर यांच्या नजरेस आणला आणि विशिष्ट परिस्थितींत अपवाद म्हणून पुस्तके बाहेर देण्यास हरकत नसावी, असा नियम करावा असें सुचविलें. म्हणजे तीं नेल्याची सही तरी आपल्या संग्रहीं राहिल. त्याप्रमाणें तसा नियम झाला. पण एकदा अशी पळवाट ठेविली म्हणजे ती राजमार्ग बनते! या गोष्टीला सुमारे पस्तीस वर्षे झालीं असावीं.

पुस्तके बाहेर देण्याच्या ठिलेपणामुळे निरनिराळ्या ग्रंथसंग्रहालयांचें फार नुकसान झाल्याचें त्या त्या संस्थांच्या इतिहासांत नमूद आहे. एकच उदाहरण देतो—

पोपच्या व्हॅटिकन लायब्ररींत प्रथम संशोधकांना मनमुराद उपयोग करण्यास मुभा असे. स्वतः ग्रंथालयांत पुस्तके वाचावयास मिळत, इतकेच नव्हे, तर हस्तलिखितें देखील घरीं नेण्यास देत. या सवलतीचा वाचक दुरुपयोग करूं लागले. Margaret Burton हा ग्रंथकार जगांतील प्रसिद्ध ग्रंथालयांच्या इतिहासांत लिहितो,

“This privilege, however, being abused Innocent VIII. (August 27, 1487), had to threaten with excommunication all who did not return borrowed volumes within 40 days, and finally, Sixtus V, at the transference of the

Library to the new building, issued a formal interdiction of all borrowing for the future, which he caused to be engraved on marble and placed at the entrance of the new building !”

ब्रिटिश म्युझियमचें पुस्तक केवढ्याही मोठ्या माणसाकडून-प्रत्यक्ष पंतप्रधानाकडूनही मागणी आली तरी-दिलें जाणार नाहीं. कायद्याविरुद्ध कोणाकडून तशी मागणी होणारही नाहीं. ज्या वेळीं एकादें पुस्तक पुरावा म्हणून कोर्टांत सादर करावयाचें असतें, त्या वेळीं म्युझियमचा अधिकारी स्वतः तें घेऊन तिकडे जातो त्याणि काम होईपर्यंत तेथें बसतो, आणि काम झाल्यावर लगेच तें त्याच्या मूळ जागेवर आणून ठेवतो. म्युझियमच्याच ताब्यांत तें राहिलें असा याचा अर्थ होतो.

वाचकाला एकाद्या पुस्तकाचा उपयोग न होऊं देणें म्हणजेच त्या पुस्तकाचें रक्षण होय, असें कांहीं ग्रंथाधिकाऱ्यांचें वर्तन असतें. वाचकाला उपयोग करण्याच्या बाबतींत शक्य तेवढीं विधे आणणें हेंच ते आपलें कर्तव्य समजतात ! अशा वळचणींतल्या कुत्र्याच्या वृत्तीचे अनेक अधिकारी मी पाहिले आहेत. संशोधकाला पुस्तकाचा उपयोग करायला मिळावा; पण त्यामुळे पुस्तकाला धोका निर्माण होऊं नये, या गोष्टीकडे अधिकाऱ्यांचें लक्ष असलें पाहिजे.

पुस्तक बाहेर नेण्यास दिलें नाहीं, ग्रंथालयांत तेवढें दिलें. इतक्यानें पुस्तकांचा धोका टळतो असें नाहीं. जुन्या काळीं पुस्तके बाहेर नेतां येऊं नयेत म्हणून त्यांना कुत्र्याप्रमाणें सांखळ्यांनीं बांधून ठेवीत ! पण अलीकडे 'रेझरव्लेड' अवतीर्ण झाल्यापासून पुस्तकांना नवें संकट निर्माण झालें आहे. पुस्तकाचीं मधलींच पानें कापून नेलीं तर त्याला सांखळीनें बांधून उपयोग काय ? पुस्तके तांब्यांच्या किंवा पोलादाच्या पत्र्यांचीं करतां येत नाहींत ! अशीं कापाकाप केलेलीं (mutilated) पुस्तके सार्वजनिक ग्रंथालयांत मी अनेक पाहिलीं आहेत.

ब्रिटिश म्युझियममध्ये ज्यावेळीं एकादें पुस्तक जागच्या जागीं वाचावयास दिलें जातें, त्यावेळीं वाचकाच्या दिमतीला म्हणून एक अधिकारी

असतो. वास्तविक त्याचें काम वाचकाला मदत करण्यावरोबर पुस्तकाचा गैरवापर होणार नाही, याकडेही नजर ठेवण्याकरितां असतें, असें नियमांत स्पष्ट ध्वनित केलें आहे. कांहीं माणसांना पुस्तक कसें वापरावें हें कळत नाही. जुनें पुस्तक तर अगदीं नुकत्याच जन्मलेल्या बालकाला जसें संभाळावें, तसें काळजीनें हाताळावें लागतें. कांहीं वाचक तर ग्रंथालयाच्या पुस्तकावर खुशाल शाईनें खुणा करतात किंवा शेरे लिहितात. त्यामुळे पुस्तकाची खराबी होते याची त्यांना पर्वाच नसते.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयामधील अण्णा बाबाजी लठ्ठे यांनीं लिहिलेल्या कोल्हापूरच्या छत्रपति शाहूमहाराजाच्या चरित्राची एक प्रत मागें मी पाहिली होती. त्यांवर सारा ब्राह्मणब्राह्मणेतर वाद शाईनें हस्तलिखित मांडला होता ! कोणी ब्राह्मणानें विरोधी शेरे दिले होते आणि त्यांना उत्तरे दुसऱ्या ब्राह्मणेतर वाचकानें दिलीं होतीं ! स्वतः पुस्तक विकत घेऊन त्यावर वाटेल तसे अनुकूल-प्रतिकूल शेरे किंवा ताशेरे लिहिण्यास हरकत नाही; पण ग्रंथालयांतील पुस्तकांत असा लेखी परिसंवाद व वादविवाद नको !

ग्रंथसंग्रहाची उत्कृष्ट उभारणी होण्यास ग्रंथसंग्रहालयाचा ग्रंथपाल असा असला पाहिजे कीं, त्याला स्वतःला ग्रंथांची बारीकसारीक माहिती पाहिजे, त्यांचे मूल्य ठरविण्याची अक्कल पाहिजे आणि किफायतशीरपणें ते मिळविण्याची त्याच्यांत हिकमत पाहिजे. ग्रंथालयशास्त्राच्या त्याच्या कोरड्या पदव्यांचा कांहीं उपयोग असत नाही. तो स्वतः पुस्तकांचा हौशी वाचक आणि वाचकांचा आपणांस सेवक समजणारा असला पाहिजे. स्वतःच्या मुलांना घरीं उपाशीं टाकून गांवभर बालसंगोपनावर व्याख्यानें देत फिरणाऱ्या महिलामंडळाच्या एकाद्या भगिनीप्रमाणें, आपल्या ग्रंथालयांतील पुस्तकांकडे दुर्लक्ष करून सभासंमेलनांमध्ये ग्रंथशास्त्रावर व्याख्यानें देणारा आणि वृत्तपत्रामध्ये केवळ लेख लिहिणारा उत्कृष्ट ग्रंथपाल होऊ शकत नाही. मराठी ग्रंथसूचिकार शंकरराव दाते यांना कोणतीही पदवी नव्हती. असें असून त्यांनीं जें मराठींत कार्य केलें आहे तसें कार्य कोणत्याही इतर देशी भाषेंत झालेलें नाही. पीएच. डी. किंवा डी. लिट्. या पदव्या धारण करणारा जसा उत्कृष्ट संशोधक

असतोच असें नाहीं, त्याप्रमाणें लायब्ररी सायन्सच्या पदव्या असलेला उत्कृष्ट ग्रंथपाल असूं शकेलच असें नाहीं. हें मत मीं पुष्कळ वर्षांपूर्वीं व्यक्त केलें होतें. कालिफोर्निया युनिव्हर्सिटीचे ग्रंथपाल Lawrence Clark Powell यांनींही अलीकडे असेंच मत मांडलें आहे. ते लिहितात,

“ A library education should be therefore basically the study of collecting and preserving books and related materials and of serving people with them. 'Research in librarianship has its place, but let us not believe, as some do, that granting a greenhorn a Ph. D. or a D. L. S. automatically makes him a good librarian. Not even a B. L. S. does this. The education and the discipline of higher degree-taking have their uses, certainly; but it is the *quality* and the *character* of library educators themselves that is more important than all else.” (*A Passion for Books*, London 1959).

प्राध्यापकापेक्षां ग्रंथपाल जास्त महत्त्वाचा, उपयुक्त आणि थोर आहे; कांहीं वर्षे प्राध्यापकाचें काम केल्यावरच विद्यानाला ग्रंथपालाचें पद मिळावें. प्राध्यापक हा विद्यार्थ्यांचा प्राध्यापक आहे, तर खरा ग्रंथपाल हा प्राध्यापकांचाही प्राध्यापक आहे !

कांहीं वेळां ग्रंथपालाचा दर्जा संस्थेच्या चिटणिसाच्या पर्सनल असिस्टंट सारखा असतो. कांहीं ग्रंथपालांची स्थिति पाहिली म्हणजे गोव्यांतील जुन्या मराठी मास्तराची मला आठवण होते. गोव्यांत सरकारी मराठी शाळा नव्हत्या. शहरांत सार्वजनिक खाजगी शाळा असत; पण लहान खेड्यांत आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकरितां धनिक लोक घरांत मास्तर ठेवीत. या मास्तराला नारळाच्या बागेत व सुपारीच्या बागेत नारळ व सुपारी पाडण्याच्या वेळीं जावें लागे. घरमालकिणीला बाजारांतील एकादी वस्तु लागली म्हणजे ती आणून देणें भाग पडे. घरधन्याला गुडगुडीच्या चिलमींत विस्तव घालून देणें हेंही काम त्याच्याकडे असे ! हे सर्व उद्योग करून त्याला बाकी वेळ मिळाला म्हणजे तो मुलांना घेऊन बसे ! तसे हे ग्रंथपाल इतर हालचाली आणि चळवळी ज्यावेळीं नसतील, त्यावेळीं पुस्तकांकडे लक्ष देणार ! कांहीं

ठिकाणीं ग्रंथपालाचे स्वतःचे खासगी उद्योग इतके अपार असतात कीं, ग्रंथालयांत तो केवळ विश्रांतीकरितांच येतो किंवा खासगी काम ग्रंथालयांत करीत बसतो ! अशा बेताल ग्रंथपालाच्या हातून ग्रंथालयाला ऊर्जितावस्था कशी प्राप्त होईल ? ग्रंथपालाला पुरेसा पगार मिळावा. उदरभरणाकरितां त्याला इतर उद्योग करण्याचा प्रसंग येऊं नये. दिवसाचे चोवीस तास ग्रंथपालाचें लक्ष आणि चित्त, ग्रंथालयाला पूर्णावस्था कशी प्राप्त होईल, आपल्या ग्रंथालयांत असलेल्या उणिवा कशा भरून निघतील यावरच केंद्रित झालें असलें पाहिजे. ग्रंथसंग्रहालय निर्माण करणें हें कालावधीचें काम असलें आणि आज जरी ब्रिटिश म्युझियम, पॅरिसचें विव्लिओतेक नासियोनाल किंवा व्हॅटिकन लायब्ररी अशासारखीं प्रचंड संग्रहालये अनेक शतकांनीं निर्माण झालीं असलीं तरी, आम्हांस कालाच्या उदरांत चारपांचशें वर्षे मागे जाऊन त्या नमुन्याचें मराठी राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय स्थापन करतां येणें शक्य नाहीं. Better late than never या म्हणीप्रमाणें आतां जर आपण असें ग्रंथालय, आहेत ते सध्याचे निरनिराळे ग्रंथसंग्रह एकत्र करून स्थापन केलें तर कांहीं शतकांनीं तें मोठें ग्रंथसंग्रहालय बनेल. पन्नाससाठ वर्षांच्या अल्प कालावधींत एकादें ग्रंथालय, जवळ इच्छा आणि पैसा असला तर, कसें निर्माण करतां येतें याचें उदाहरण म्हणून कालिफोर्निया (अमेरिका) येथील Huntington Library कडे वोट दाखवितां येईल. हें ग्रंथसंग्रहालय चालू शतकाच्या आरंभीं म्हणजे १९११ सालीं स्थापन झालें, आणि आज त्याला दुर्मिळ ग्रंथांच्या बाबतींत जगांतील मोठ्या लायब्रर्यांशीं स्पर्धा करण्याइतकें प्रचंड स्वरूप प्राप्त झालें आहे. Henry Edwards Huntington ह्या एकट्या माणसाच्या दीर्घ उद्योगाचें व अफाट संपत्तीचें हें फळ आहे. १९१० सालीं तो रेल्वेमार्गाच्या धंद्यांतून निवृत्त झाला आणि ग्रंथांचा संग्रह करण्याचा त्यानें सपाटा चालविला. मिळतील ते ग्रंथसंग्रह भराभर विकत घेतले. आपले दूत ठिकाठिकाणीं पुस्तकें विकत घेऊन गोळा करण्याकरितां पाठविले. १९२७ सालीं ज्यावेळीं तो वारला त्यावेळीं या लायब्ररींतील मुद्रित ग्रंथांची संख्या सुमारे एक लक्ष पंचाहत्तर हजार होती. या शिवाय हस्तलिखित ग्रंथ, कागदपत्र वगैरे

निराळेच. हे जे ग्रंथ सांगितले ते दुर्मिळ ग्रंथ. प्रत्येक लहानमोठ्या ग्रंथाचा संग्रह करणारें हें राष्ट्रीय ग्रंथालय नाहीं. या ग्रंथालयाला जोडून संशोधन विभागही आहे. संशोधकांना शिष्यवृत्त्या दिल्या जातात.

या ग्रंथसंग्रहालयाला जोडून एक फोटो विभाग आहे. त्यामध्ये जी हस्तलिखितें फिकीं पडण्याच्या (fading) मार्गावर आहेत किंवा जे जीर्ण ग्रंथ नष्ट होण्याची भीति आहे त्यांच्या फोटोस्टाट नकला केल्या जातात. तसेंच बाहेरच्या विद्वानांच्या मागणीवरूनही अशा ग्रंथांच्या फोटोस्टाट करून त्यांना पाठविल्या जातात.

१९३३-३४ या वर्षांत एकंदर २७,१२८ ग्रंथांच्या फोटोस्टाट केल्या; त्यांपैकीं ६,४८३ लोकांच्या मागणीवरून होत्या.

१९३४-३५ या सालांत २९,८९२ ग्रंथांच्या फोटोस्टाट केल्या; त्यांपैकीं ८,४८० बाहेरच्या मागणीवरून होत्या.

यावरून अगदीं अलीकडे स्थापन झालेल्या या संग्रहालयाच्या विस्ताराची व उपयुक्ततेची कल्पना येईल.

स्वातंत्र्यपूर्वकालांत हिंदुस्थान हें जित राष्ट्र असल्यामुळे भारतांत राष्ट्रीय ग्रंथालय स्थापन होणें शक्य नव्हतें. म्हणून परक्या राजकर्त्यांनीं कलकत्याला इंपीरियल लायब्ररी स्थापन केली. तिलाच आतां स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नॅशनल लायब्ररी असें नांव देण्यांत आलें आहे. हिंदुस्थानांत आतां भाषावार प्रांतरचना झालेली असल्यानें प्रत्येक भाषेचें निराळें राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय स्थापन होणें अवश्य आहे. मराठी भाषेची स्थिति पूर्वी 'सिंडेरेला'सारखी होती. आज ती राज्य-भाषा होत आहे, किंवा झाली आहे. मराठी ग्रंथसंग्रहालय स्थापन करण्याचे खाजगी प्रयत्न आतांपर्यंत अनेक ठिकाणीं झालेले आहेत; पण राष्ट्रीय मराठी ग्रंथसंग्रहालय स्थापन करणें महाराष्ट्र सरकारलाच केवळ शक्य आहे. आदर्श मराठी ग्रंथसंग्रहालय कसें असावे याचें जें मीं आतांपर्यंत वर्णन केलें, तसें स्वरूप आपल्या संस्थांना देण्याचा खाजगी मराठी ग्रंथसंग्रहालयांनींही शक्त्यनुसार प्रयत्न करावा.

मराठी ग्रंथसंग्रहालय म्हटलें म्हणजे तेथें कोणते ग्रंथ अत्यावश्यक

आहेत, हें मी सांगितलें. याचा अर्थ असा नव्हे कीं इतर भाषांतील कोश, ज्ञानकोश, वगैरे ग्रंथ तिकडे नसावेत. उपलब्ध होतील ते सर्व भाषांतील निरनिराळ्या विषयांवरचे मिळवावेत. मी तर असें म्हणून कीं, येथील एशियाटिक सोसायटीलाच महाराष्ट्राच्या नॅशनल लायब्ररीचें स्वरूप द्यावें. 'श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरा' सारखे जे उपेक्षित आणि नष्ट होण्याची भीति असलेले हस्तलिखित किंवा मुद्रित ग्रंथांचे संग्रह असतील, तेही मिळवून या ठिकाणीं आणून सुरक्षित ठेवावे. पाण्यापासून आणि आगीपासून धोका नाही, अशी स्वतंत्र इमारत योग्य ठिकाणीं त्याकरितां बांधावी. याकरितां खर्च केलेला पैसा चैन किंवा उधळपट्टी म्हणतां येणार नाहीं.

असा ग्रंथसंग्रह ज्याच्यापार्शीं नाहीं, त्याला सुधारलेलें राष्ट्र म्हणवून घेण्याचा जगांत हक्क नाहीं.

अशा राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालयाचें स्वरूप व उद्दिष्ट काय यासंबंधीं ब्रिटिश म्युझियमच्या जनरल कॅटलागचे मुख्य संपादक काय म्हणतात पहा:—

“The mission of the national library is the simplest : its character is determined for it by the enactment which in most civilised states constitutes it the general receptacle of the national literature, good, bad, indifferent and imposes the corresponding obligation of rendering itself the eptiome of foreign literatures, as far as its means allow. Every such library is the mirror of its time and perhaps even its services to contemporaries are of less real account than those which it performs for posterity in preserving the image of the past. This is the apology of the librarian's anxiety to collect what the uninitiated regard as trash. Yesterday's news-sheet, waste paper to-day, will be precious after a century, and invaluable after a millenium. The same principle justifies the heavy expenditure which is frequently necessary to incur in procuring what is truly illustrative of the history of the life of a nation, even when it comes in the costly shape of a bibliographical rarity.”

हा जो उतारा आतां वाचून दाखविला, त्यावरून राष्ट्रच्या संसारांत आदर्श किंवा राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालयाला केवढें स्थान व किती मान आहे, तें कळून येईल.

युरोप, अमेरिका वगैरे सुधारलेल्या देशांत जसे 'बुक-कलेक्टर्स' असतात, तसे आपल्या देशांत नाहीत हें खरें असलें तरी, आपल्यामध्ये ग्रंथप्रेमी गृहस्थ मुळींच नाहीत असें मात्र नाही. तिकडच्यासारखे लाख-अर्वालाख किंवा त्यापेक्षांही जास्त ग्रंथांचा संग्रह करणारे लोक आपणाकडे नाहीत; पण हजारपांचशें किंवा दोनचार हजार ग्रंथ ज्यांनीं जमविले आहेत, अशा कांहीं व्यक्ति सांपडतील. अशा व्यक्तीला जर आपला ग्रंथसंग्रह एकाद्या संस्थेला निर्धास्तपणें अर्पण करावयाचा झाला, तर आज जागा नाही.

कांहीं वर्षांमागे एका ग्रंथप्रेमी थोर गृहस्थांचा संग्रह एका मोठ्या संस्थेला देणगीदाखल देण्यांत आला. या संग्रहांतिल कांहीं पुस्तकें जुन्या बाजारांत विक्रावयास आलेलीं मीं स्वतः पाहिलीं आहेत. आज जरी एकाद्या संस्थेंत कर्तबगार कार्यकर्ता दिसला, तरी पुढें त्याची जागा कोण घेईल याचा नेम नसतो.

नवें राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय उभारावयाचें झालें, तर असे वैयक्तिक किंवा सार्वजनिक संग्रह कसे पैदा होतील यावर पाळत ठेविली पाहिजे. विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांचा संग्रह फर्ग्युसन कॉलेजला त्यांनीं दिला. न्या. तेलंग यांचा संग्रह बनारस युनिव्हर्सिटीला मिळाला. डॉ. भांडारकरांचा ग्रंथसंग्रह भांडारकर रिसर्च इंस्टिट्यूटमध्ये जमा झाला. गोपाळराव देशमुखांच्या ग्रंथसंग्रहाची काय दशा झाली, हें मीं त्यांच्या 'निबंधसंग्रहा'च्या प्रस्तावनेंत कथन केलें आहे. डॉ. भाऊ दाजींच्या ग्रंथसंग्रहासंबंधीं 'नेटिव ओपियन'कार लिहितात, "यांची संस्कृत व इतर पुस्तकांची लायब्ररी इतकी मोठी आहे कीं, असा पुस्तकसंग्रह मुंबई इलाक्यांत अथवा हिंदुस्थानांतही थोड्यांजवळ असेल. मुंबईत भाऊ दाजी यांच्या लायब्ररीपेक्षां फक्त रॉयल एशियाटिक सोसायटीची लायब्ररी मोठी असेल."

भाऊ दाजींचा हस्तलिखित पोथ्यांचा संग्रह एशियाटिक सोसायटीला मिळाला. बाकी ग्रंथांचें काय झालें तें कळत नाहीं.

माणसानें आपल्या हयातींतच आपल्या ग्रंथसंग्रहाची व्यवस्था लावावी. असें केलें नाहीं तर त्याच्या ग्रंथांची काय गत होते, यासंबंधीं माझा एक अनुभव सांगतो. मुंबईतील एक श्रीमान, दानशूर व ग्रंथप्रेमी गृहस्थ निधन पावले. त्यांचा ग्रंथसंग्रह एकाद्या संस्थेला द्यावा, अशा प्रकारची सूचना मीं त्यांच्या थोरल्या मुलाला केली. ते म्हणाले कीं, इष्टेटीच्या वांटण्या झाल्या त्यांत बहुतेक संग्रह त्यांच्या इतर बंधूंकडे गेला आहे.

काहीं दिवसांनीं माझे एक स्नेही मजकडे येऊन त्यांनीं मला अशी बातमी दिली कीं, एका माणसानें हातगाडीवर घालून बरेच ग्रंथ आणले आणि त्यांपैकीं काहीं एका जुन्या पुस्तकविक्रेत्यानें विकत घेतले. मी धांवतच त्या पुस्तकांच्या दुकानीं गेलों. पाहातो तों आतां सांगितलेल्या श्रीमंत गृहस्थाच्या संग्रहांतील ग्रंथ ! हा प्रकार पाहून मला फार दुःख झालें.

महाराष्ट्राचें राष्ट्रीय ग्रंथसंग्रहालय उभारण्याची योजना पुढें येत असल्यास तिला मी अनेक प्रकारें साहाय्य करूं शकेन, एवढेंच येथें सांगून मी माझे भाषण संपवितों. जास्त खोलांत जाण्याचें आज कारण नाहीं.

मराठी ग्रंथसंग्रहशास्त्राची तोंडओळख^१

आपल्या अंगांतील किंवा हवेंतील उष्णतामान पाहाण्याकरितां जसें थर्मामिटर हें उष्णतामापक यंत्र असतें, तसें एकाद्या राष्ट्रचें शाहाणपण पाहावयाचें असल्यास त्या राष्ट्रांतील ग्रंथसंग्रह हेंच खरें ज्ञानमापक यंत्र होय. रा. व. गोपाळराव हरि देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी यांनीं हीच गोष्ट निराळ्या शब्दांत फार उत्कृष्ट रीतीनें मांडलेली आहे. ते आपल्या एका निबंधांत म्हणतात, “हरएक राष्ट्राची ज्ञानाची गणती त्या राष्ट्रांतील ग्रंथांचे सामोग्रीवरून करतां येते. जसें इंग्रजी भाषेंत अनंत ग्रंथ आहेत, त्याप्रमाणें इंग्रजांचें शाहाणपणही आहे. संस्कृत भाषेंत ग्रंथ आहेत, त्याप्रमाणें हिंदु लोकांचें शाहाणपण आहे. फारसी भाषेंत ग्रंथ आहेत, त्याप्रमाणें इराणचे लोक शाहाणे आहेत. व त्याचप्रमाणें, मराठी भाषेंत जितके ग्रंथ आहेत तितकेच मराठे शाहाणे आहेत. तेव्हां ग्रंथसमुदाय वाढविणें हें लोकांचें शाहाणपण वाढविणें असें

१. ता. १९ ऑक्टोबर १९४५ रोजीं मुंबई येथें दुर्मिळ ग्रंथप्रदर्शनाच्या उद्घाटनाच्या प्रसंगीं मीं केलेलें भाषण. हें प्रदर्शन मुंबई नेटिव जनरल लायब्ररीच्या शताब्दीच्या वर्षीं मुख्य मंत्री श्री. बा. गं. खेर यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या ग्रंथालय-परिषदेच्या वेळीं उघडलें होतें.

आहे. आणि भाषेत ज्ञानवृद्धिकर ग्रंथ असावे, हेंच भाषेस व राष्ट्रास भूषण आहे....आपले भाषेत याहून अधिक चांगले ग्रंथ जां जां होतील तों तों आपणां महापूजनांस श्रेष्ठपणा येईल.”^१ यावरून राष्ट्राच्या मोठेपणांत ग्रंथांना केवढें मानाचें स्थान आहे, व आपण हा जो ग्रंथसंग्रह, व ग्रंथसंरक्षण करण्याचा उद्योग चालविला आहे त्याचें महत्त्व केवढें आहे, तें स्पष्ट होईल.

मुद्रणकलेचा पहिला प्रवेश

मुद्रणकला अस्तित्वांत आल्यापासून ग्रंथांचे स्वाभाविकच दोन विभाग पडले. हस्तलिखित व मुद्रित. इसवी सनाच्या १८०० पूर्वीचें आपलें सारें ग्रंथभांडार हस्तलिखित होतें, व त्याच्यानंतरच्या वाङ्मयावर मुद्रणाचा संस्कार होऊन तें लोकांपुढें येत आहे. पंधराव्या शतकाच्या मध्यांत युरोपांत मुद्रणकलेचा शोध लागला खरा, पण हिंदुस्थानांत तिचा प्रवेश होईपर्यंत आणखी एक शतक लोटलें. मुद्रणकलेचा पहिला प्रवेश हिंदुस्थानांत १५५६ सालीं झाला. कारण याच वर्षी सप्टेंबरच्या ६ तारखेस गोवें येथें जुवांव द वुस्तामांति नांवाचा एक मुद्रक पोर्तुगालहून छापखान्यासह येऊन पोचला. आणि तेथें सेंट पॉलच्या कॉलेजांत त्यानें हा छापखाना थाटला. प्रथम या छापखान्यांत जे ग्रंथ छापले गेले, ते सारे लॅटिन किंवा पोर्तुगीज भाषेत होते. परंतु पुढें दुसरा एक छापखाना दक्षिणेकडील सासर्णीतील रायतूर (Rachol) या गांवीं असलेल्या सेंट इग्नेशसच्या कॉलेजमध्ये स्थापन झाला. हिंदुस्थानच्या भूमीवर पाय ठेवणारा जो पहिला इंग्रज फादर थॉमस स्टिफन्स त्यानें रचिलेले सुप्रसिद्ध मराठी ख्रिस्तपुराण या मुद्रणालयामध्ये १६१६ सालीं छापलें गेलें. या ग्रंथाची भाषा मराठी असली तरी लिपि रोमन होती. रोमन लिपीमध्ये आणखी कांहीं मराठी ग्रंथ या छापखान्यांत छापले जाऊं लागले व पुढें कांहीं वर्षांनीं सेंट पॉलच्या मुद्रणालयामध्येही मुद्रित झालेले कांहीं मराठी ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यांपैकीं

१. लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह, १८६६, पृ. ७३०.

‘वनवाल्याचो मळो’ (कृषीवलाचा बाग) नामक गोमंतकी मराठींतील प्रवचनसंग्रहाच्या मुखपृष्ठावर मजकूर आढळतो तो असा:—

याच्यांत

वनवाल्याचो मळो जो जेजूच्या सांगात्या पाद्री मिंगेल द आल्मैदान वामण भाषेंत घडुनु लिहुनु उदेगिलो (तो) पवित्र इंक्विझिसांव आणि ओर्दिनाच्याच्या निरोपान गोयां सां पावलाच्या कोलेजींत सोळासीं अठ्ठावन्नाव्या वरुसा लिहितमंडपीं’ ठांसिला.

शिवाजी व छापखाना (?) भिमजी पारेख

१९४२ मध्ये जी पांचवी All India Library Conference भरली, त्यावेळीं आजच्यासारखेंच ग्रंथप्रदर्शन भरविण्यांत आलें होतें. त्या प्रदर्शनाचें उद्घाटन करतांना माजी गृहमंत्री व सुविख्यात गुजराती साहित्यसेवक श्री. कन्हय्यालाल मुनशी यांनीं जें विद्वत्तापूर्ण भाषण केलें, त्यांत शिवाजी महाराजांनीं एक छापखाना घातला होता, परंतु चालवितां न आल्यामुळें १६७४ सालीं भिमजी पारेख याला त्यांनीं तो विकला असें म्हटलें आहे. या ग्रंथालयपरिषदेच्या रिपोर्टांत प्रसिद्ध झालेल्या, मुद्रणशास्त्रावरील एक साक्षेपी लेखक व मुद्रणकलेचे तज्ज्ञ रा. सुंदरराव वैद्य यांच्या लेखांतही अशाच प्रकारचें विधान आहे. मीं वाचलेल्या पोर्तुगीज, इंग्रजी, फ्रेंच किंवा मराठी ग्रंथांत किंवा शिवकालीन पत्रव्यवहारांत हा शोध मला आढळला नाहीं. या विधानाच्या मुळाशीं काहींतरी गैरसमजूत असावी अशी माझी कल्पना आहे. सुरतहून कंपनीला पाठविलेल्या ता. ९ जानेवारी १६७० च्या एका वखारीच्या पत्रांत भिमजी पारेख हा प्राचीन ब्राह्मणी ग्रंथ छापूं पाहात आहे, तरी त्याच्या-करितां एक कार्यक्षम मुद्रक पाठवा व त्याला तो दरसाल पन्नास पौंड देण्यास राजी आहे, असा मजकूर सांपडतो. पुढें ता. ३ एप्रिल १६७४ च्या लंडनहून सुरतला पाठविलेल्या पत्रावरून या कामीं मि. हेन्री हिल्स नांवाच्या मुद्रकाची योजना झाल्याचें दिसतें. ता. ८ मार्च १६७५ च्या लंडनहून सुरतला

१. Printing Press ला ‘लिहितमंडप’ असें मिळालेलें हें पहिलें देशी नामधेय होय.

आलेल्या पत्रांत 'भिमजीचा छापखाना ठीक चालल्याचें एकू इच्छितों व तेणेंकरून आमच्या धर्माचा प्रसार होऊन मुलुखाप्रमाणें आत्मेही आपणाला मिळतील,' अशी आशा व्यक्त केली आहे. या पत्राला उत्तर ता. २२ जानेवारी १६७६ रोजीं सुरतेहून पाठविलेल्या पत्रांत मिळतें. त्याचा सारांश असा :—भिमजीच्या अपेक्षेप्रमाणें त्याला अद्याप यश मिळालेलें नाहीं; परंतु इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें बनिया अक्षरें तयार करण्याची त्याची अविश्रांत खटपट चालू आहे. आमच्या मुद्रकाला तर छापण्याशिवाय इतर धंदा माहित नाहीं. भिमजीच्या माणसांनीं बनिया अक्षरांनीं (Banian characters) छापलेले कांहीं कागद आम्हीं पाहिले आहेत. ते सुवाच्य आहेत; परंतु याला जास्त अनुभवाची गरज आहे. तरी खिळे तयार करणार फौंडर पाठवा. ता. १५ मार्च १६७७ च्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पत्रांत छापखाना यशस्वी व्हावा, अशी आपली इच्छा आहे आणि मिळाला तर फौंडर पाठवूं असाही मजकूर आढळतो. परंतु शिवाजीचा छापखाना होता, याला मात्र कोठेंच आधार मला सांपडला नाहीं. या पत्रव्यवहारामध्ये शिवाजीचाही निर्देश आहे, आणि इतक्यावरूनच शिवाजीचा व छापखान्याचा बादरायण संबंध जोडला गेला असावा, अशी मला शंका येते. शिवाजीनें छापखाना स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला होता, असा सबळ पुरावा पुढें आल्यास त्याबद्दल माझ्याइतका अभिमान कुणालाही वाटणार नाहीं; परंतु भावनेच्या भरांत इतिहासाला पुराणाचें स्वरूप प्राप्त होणार नाहीं, याबद्दल जपावें तितकें थोडेंच आहे.

डॅनिश मिशनरी-सरफोजीचा छापखाना

हिंदुस्थानांत मुद्रणालय स्थापण्याचा तिसरा प्रयत्न डॅनिश मिशन-यांचा. ता. ९ जुलै १७०६ रोजीं Bartholomew Ziegenbalg व Henry Plutochau असे दोन मिशनरी हिंदुस्थानांत आले व ट्रांक्वेबार (तंजावरजवळ) येथें आपलें कार्य त्यांनीं सुरू केलें. प्रथम त्यांना मोठ्या संक्रटांना तोंड द्यावें लागलें व पुढें हळुहळू त्यांना यश येऊन कानाबाडी

मराठी ग्रंथसंग्रहाच्या तोंडओळख

नांवाच्या एका प्रसिद्ध तामीळ कवीला त्यांनीं ख्रिस्तीधर्माची दीक्षा दिली. या पहिल्या प्रॉटेस्टंट मिशनऱ्यांच्या मदतीला म्हणून त्यांच्या युरोपांतील धर्मवांधवांनीं Jonas Finche नांवाचा मुद्रक छापखान्यासह पाठविला; परंतु तो वाटेंत केप ऑफ गुड होप येथें तापानें मरण पावला व दुसऱ्या वर्षीं छापखाना तेवढा हिंदुस्थानांत आला; पण तो कसा चालवावा हें कोणास माहीत नव्हतें. इतक्यांत ईस्ट इंडिया कंपनींतील एका लष्करी शिपायाला ही कला थोडीशी अवगत होती, त्याच्या साहाय्यानें या छापखान्याची उभारणी झाली व कांहीं धार्मिक पुस्तकें रोमन लिपींत तेथें प्रसिद्ध झालीं; परंतु हीं पुस्तकें मराठी भाषेंत नव्हतीं. या मुद्रणाचा नमुना मीं अवलोकन केलेला नाहीं. पण याच मिशनांतील एक धर्मोपदेशक Frederick Schwartz याच्या प्रोत्साहनानें तंजावरचे सुविद्य मराठा राजे सरफोजी यांनीं आपल्या राजधानींत एक छापखाना स्थापिला व त्यांत १८०६ सालीं छापिलेलें एकशेंदहा इसापनीतिकथांचें एक सचित्र मराठी पुस्तक ब्रिटिश म्युझियममध्ये आहे. इसापनीतीचें हें भाषांतर सरफोजीचे मुख्य प्रधान सखण्णा पंडित यांनीं केलें होतें. याच छापखान्यांत मुद्रित झालेले, माघ काव्य, कारिकावलि व मुक्तावलि हे संस्कृत ग्रंथ तंजावरच्या सरस्वतीमहाल ग्रंथसंग्रहालयामध्ये आहेत. (The Journal of the Tanjore Saraswati Mahal Library, Vol. I. No. 2, 1939-40, p. 17). बहुधा याच छापखान्यांत इ. स. १८०९ मध्ये मुद्रित केलेल्या एकनाथाच्या भावार्थरामायणाच्या युद्धकांडाच्या कांहीं प्रती याच ग्रंथसंग्रहांत आहेत. त्याच्या ४६९ पृष्ठावर मजकूर आढळतो तो असा—

श्रीमत्तंजानगर्या विलसितनवविद्याकलानिध्यभिख्या शाला तस्यां नयोद्भाव
(४९१०) गत कलिशरत्कालसाये (१७३१) शके च ॥

शालीवाहस्य शुक्ले सचित्रि सतुले भावरामायणे युद्ध-
कांडैकाकारटीकामतनुत ऋषिकुप्याख्य भट्टोर्णयन्त्रे ॥ १ ॥

छापखान्याला अर्णयन्त्र असें हें दुसरें अभिधान होय. अर्ण म्हणजे अक्षर. (उदा० 'पंचार्णो मनुरीरितः')

नागरी मुद्रणाचें मूलस्थान-विल्किन्स

आजच्या आपल्या मुद्रणाला उगमस्थानीं असलेला या क्षेत्रांतला महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणजे Sir Charles Wilkins याचा होय. यानें स्वतः बंगाली लिपीचे टाइप तयार केले होते व या टाइपांनीं Mr. Nathaniel Halhed याचें बंगाली ग्रामर १७७८ त छापण्यांत आलें. पुढें १७९५ सालीं विल्किन्सनें देवनागरीही टाइप केले. आणि त्या टाइपांनीं आपलें संस्कृत भाषेचें व्याकरण छापण्यास त्यानें हात घातला; परंतु दुर्दैवानें त्याच्या कार्यालयाला एकाएकीं आग लागून टाइप बिघडून गेला. टाइपांच्या बऱ्याचशा मेट्रिसा व पंच या आगींतून बचावले ते घेऊन तो इंग्लंडांत गेला, व त्यांच्या साहाय्यानें पुनः टाइप पाडून त्यानें १८०८ सालीं आपलें संस्कृत भाषेचें ग्रामर मुद्रित केलें. हेच विल्किन्सचे टाइप मुंबईच्या कुरियर प्रेसनें आणले व त्यांच्या साहाय्यानें मुंबईतील आरंभीचीं, १८२३ सालची विदुरनीति, १८२४ सालची सिंहासनवत्तिशी, केनेडीचे मराठी-इंग्रजी व इंग्रजी-मराठी कोश, वगैरे पुस्तकें छापलीं गेलीं आहेत.

विल्किन्सनें आपले टाइप तयार करतांना ज्या कारागिरांची मदत घेतली होती, त्यांना ही टाइप ओतण्याची कला अवगत झाली होती; परंतु विल्किन्स इंग्लंडांत गेल्यावर त्यांच्याकडून हें काम करून घेणारा कोणी योजक न राहिल्यामुळे ही कला नष्ट होण्याच्या बेतांत होती. इतक्यांत, १७९३ सालीं हिंदुस्थानांत आलेला मिशनरी डॉ. विल्यम कॅरे हा शुभवर्तमानाची देशी भाषांतरें छापण्याच्या विचारांत होता. त्यानें आपलें ठाणें श्रीरामपूर या डॅनिश लोकांच्या वसाहतींत मांडलें होतें. त्याची व विल्किन्सचे जे हे लोहार, पंचानन व मनोहर, यांची गांठ पडली. त्यांच्या साहाय्यानें डॉ. कॅरे यानें बंगाली, नागरी; मोडी मराठी, उर्दू, गुजराती, कानडी वगैरे अनेक लिपींचे टाइप तयार केले. श्रीरामपूरच्या छापखान्यांत, मराठी ग्रामर (१८०५), मराठी-इंग्रजी कोश (१८१०), सिंहासनवत्तिशी (१८१४), हितोपदेश (१८१५), वगैरे मराठी पुस्तकें छापून निघालीं. यांपैकीं कांहीं आपणांस आजच्या प्रदर्शनांत पाहावयास मिळतील.

मोडी व गुजराती

आज आपले मराठी ग्रंथ आपण बालबोध नागरींत छापतो; परंतु कॅरेचे हे ग्रंथ मोडी लिपींत आहेत असें आपणांस दिसून येईल. बंगाली किंवा गुजराती भाषेची जशी नागरीपेक्षां निराळी अशी लिपि आहे तशी मोडी ही मराठी भाषेची स्वतंत्र लिपि होय, अशी त्या काळीं परदेशी लोकांची समजूत होती. कुरियर पत्रामध्ये ज्या मराठी जाहिराती त्या काळीं छापल्या जात, त्या मोडी लिपीमध्ये असत. Illustrations of the Grammatical parts of Guzerathi, Mahratta and English Languages या १८०८ सालीं छापलेल्या डॉ. रॉबर्ट ड्रमंडच्या पुस्तकाला मराठीकरितां मोडीच टाईप वापरलेला आपणांस दिसेल. आम्हीं महाराष्ट्रीय लोक जुन्या ग्रंथाकरितां किंवा सध्यां मुद्रणाकरितां बालबोध नागरी लिपि वापरतो व पत्रव्यवहाराकरितां मोडीचा उपयोग करतो. गुजराती लोक पूर्वी प्राचीन ग्रंथाकरितां आमच्याप्रमाणेच मुख्यतः नागरी लिपीचा उपयोग करीत व व्यापारी किंवा इतर पत्रव्यवहाराकरितां सध्याची गुजराती लिपि वापरीत. यांनाच ते अनुक्रमेण शास्त्री लिपि व महाजन लिपि असें नांव देत. वखारीच्या पत्रव्यवहारामध्ये Banian characters असा जिचा निर्देश असल्याचें मीं मघांशीं सांगितलें, ती ही महाजन लिपि होय. आम्हीं महाराष्ट्रीयानीं मुद्रणाकरितां बालबोध नागरी लिपीचा अवलंब केला; परंतु गुजराथ्यांनीं मुद्रणाकरितां महाजन किंवा Bania लिपीच कवटाळली. याचें कारण असें कीं, या क्षेत्रांत ज्यांनीं प्रथम पाऊल टाकलें तो भिमजी पारेखसारखा गुजराती बनिया होता किंवा फर्दुनजी मर्झवान हा पारशी होता. गुजराती ब्राह्मण फार उशिरां या प्रांतांत शिरले. आधुनिक मराठीचे जनक असे आपल्याकडे छत्रे, घगवे, जांभेकर, क्रमवंत, फडके वगैरे ब्राह्मण लोक होते, तर आधुनिक गुजराती भाषेचे जनक रणछोड गिरधर हे मोढ जातीचे वाणी होते. नागरी लिपि बाजूला राहून एकदा बनिया लिपीचा गुजराती मुद्रणाकरितां प्रघात पडल्यानंतर मागाहून आलेल्या गुजराती ब्राह्मणांना ही पद्धति फिरवितां आली नाहीं. दुसरी एक गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे ती ही कीं, गुजराती व मोडी या लिपींचा

अगदीं निकट संबंध आहे. गुजराती लिपीचेंच आपली मोडी हें सुधारलेलें किंवा उत्क्रांत व पूर्ण स्वरूप आहे असें मला वाटूं लागलें आहे. हेमाडपंतांनीं मोडी लिपि लंकेहून आणिली ही शुद्ध दंतकथा होय. हेमाडपंतांच्या वेळच्या किंवा त्याच्यानंतर शंभर दीडशें वर्षांतील एकही मोडी लिपींतील लेख आढळलेला नाही. इ, ज, ख वगैरे मोडी व गुजराती अक्षरें सारखींच आहेत. इतकेंच नव्हे, तर ज्याप्रमाणें प्रथम ओळ काढून आपण मोडी लिहितों, तशीच गुजराती लिपि लिहिण्याचा पूर्वी प्रघात होता. त्याला ते “माथा वांधेला” असें म्हणतात. मुद्रणसुलभतेकरितां पुढें या ओळीला गुजराती लोकांनीं फांटा दिलेला दिसतो; परंतु शिलाप्रेसवर छापलेलीं जुनीं गुजराती पुस्तकें पाहिलीं, तर तीं ओळींसह म्हणजे शीर्षबद्ध असलेलीं दिसून येतात. इतकेंच नव्हे तर ही लिपि गुजराती आहे कीं मोडी आहे, हें चटकन ओखळणें देखील कठीण होतें. यासंबंधीं जास्त विचार करून मी माझे निश्चित मत विस्तारपूर्वक पुढें मांडणार आहे.

खिळाछाप, शिलाछाप व ठोकळाछाप

सुद्ध्या टाइपांनीं किंवा खिळ्यांनीं छापण्याच्या मुद्रणाला Typography किंवा खिळेछाप म्हणतात. याचा अल्प इतिहास आतांपर्यंत निवेदन केला. याशिवाय शिलाछाप किंवा Lithography असें जिला म्हणतात ती निराळी मुद्रणपद्धति आहे. आरंभीचीं मराठी व गुजराती बरीचशीं पुस्तकें शिलाछापी आहेत. त्यामुळें पुष्कळांचा समज असा आहे कीं, प्रथम शिलाछाप सुरू झाला व त्याचेंच सुधारलेलें स्वरूप म्हणजे खिळाछाप आहे. खरा प्रकार असा आहे कीं, Lithography चा शोध अलीकडे १७९६ सालीं Stenefelder याला फोटोग्राफीचें संशोधन करतांना लागला. शिलाछापाला टाइपांची गरज नसल्यामुळें कोणतीही लिपि किंवा चित्रेही त्यावर छापतां येतात म्हणून ही मुद्रणपद्धति आरंभीं फार लोकप्रिय झाली. शिवाय ती स्वस्तही होती. तिसरी मुद्रणपद्धति म्हणजे Xylography. Block Printing असेंही तिला म्हणतात. अशा ठोकळाछाप पद्धतीनें नाना

फाडणत्रिसांनीं गीता छापण्याचा उद्योग आरंभिला होता व तो उद्योग पुढे १८०५ चे सुमारास मिरज संस्थानचे अधिपति गंगाधर गोविंद पटवर्धन यांनीं शेवटास नेला. ही गीता ज्यावरून छापिली, ते ठोकळे मिरज संस्थानांत आहेत. या गीतेच्या एका पृष्ठाचा फोटो रा. सुंदरराव वैद्य यांनीं मार्गे 'नवयुग' मासिकांत प्रसिद्ध केला होता. (नवयुग, जून १९१६, पृ. ६२८).

सुटे खिळे (movable types) हे धातूचे ओतलेले असतात; परंतु हे धातूचे टाइप युरोपांत सार्वत्रिक उपयोगांत येण्यापूर्वी लांकडाचे टाइप कोरून कांहीं ग्रंथ तेथें मुद्रित झाल्याचें नमूद आहे. आपल्याकडे अशा प्रकारचा प्रयत्न झाला होता कीं काय, हें सांगवत नाहीं. Mr. H. T. Colebrooke याचें संस्कृत भाषेचें ग्रामर कलकत्ता येथें १८०५ सालीं छापलेलें उपलब्ध आहे. (B. B. R. A. S.) त्यांतील नागरी अक्षरें धातूचीं ओतल्यासारखीं दिसत नाहींत, व तीं जाड व ओबडधोबड आहेत. त्यामुळें हे टाइप लांकडावर कोरलेले आहेत कीं काय, अशी एक शंका येते. हा ग्रंथ कलकत्ता येथें ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रेसमध्ये छापला होता. तज्ज्ञांनीं याचा जास्त शोध करावा.

मुद्रणाला कर्मठांचा विरोध

मुद्रणाच्या योगेंकरून हिंदु लोकांच्या ख्रिस्तीकरणाला मदत होईल, अशा प्रकारची बुद्धि इंग्रजांच्या वखारीच्या पत्रव्यवहारांत सांपडते. हिंदुस्थानांत मुद्रणकलेचा प्रसार प्रथम ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनींच केला. तेव्हां आपले कर्मठ हिंदु लोक मुद्रणकलेकडे साशंकपणेंच पाहूं लागले, हें स्वाभाविक आहे. श्री. गोविंद नारायण माडगांवकर हे आपल्या मुंबईवर्णनांत लिहितात, "आमचे कित्येक भोळे व नैष्ठिक ब्राह्मण छापलेल्या कागदांस स्पर्श करण्यास भीत असत. आणि अद्याप [म्हणजे १८६३ सालीं] मुंबईत व बाहेर गांवीं छापिलेला कागदास शिवत नाहींत व छापलेलें पुस्तक वाचीत नाहींत, असे पुष्कळ सांपडतील." आधुनिक शिकलेले लोकही या सोबळेपणापासून अगदींच अलिप्त होते असें नाहीं. दादोबा पांडुरंग यांनीं लघुकौमुदीचें

मराठी भाषांतर केलें होतें. त्याचें हस्तलिखित अभिप्रायाकरितां प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांकडे पाठविलें असतां, “त्यांतलीं पाणिनीचीं अष्टाध्यायींतलीं सूत्रें हीं वेदोक्त आहेत, तीं तूर्त छापून अशीं ओवळीं केलीं असतां लोकांस आवडणार नाहींत, असा आपला अभिप्राय दर्शविला,” असें दादोबांनीं आत्मचरित्रांत लिहिलें आहे. रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक आंध्रगोल केल्यावर छापील ग्रंथाला शिवत नसत, असें त्यांचे चरित्रकार रा. हवलदार लिहितात. मुद्रणाच्या शाईमध्ये कांहीं अमंगळ व वर्ज्य पदार्थ असतात, असें त्यावेळच्या लोकांचें म्हणणें होतें. म्हणून कोण्या एका प्रकाशकानें ‘तुपाचें गुरुचरित्र’ (म्हणजे चरबीऐवजीं तूप घालून केलेल्या शाईनें छापलेलें) अशी वृत्तपत्रांत जाहिरात दिली होती! गणपत कृष्णाजी सारख्या आपल्या लोकांनीं आपले स्वतंत्र छापखाने घातले आणि त्यामुळे मुद्रणाविरुद्ध लोकांचे प्रतिकूल ग्रह हळूहळू नष्ट झाले; परंतु छापील ग्रंथांच्या प्रसाराबरोबर आपल्या प्राचीन ग्रंथांच्या हस्तलिखितांच्या संरक्षणाकडे आपलें अक्षम्य दुर्लक्ष होत आहे, हेंही कबूल केलें पाहिजे. आज मुद्रित स्वरूपांत उपलब्ध असलेलीं बहुतेक प्राचीन काव्ये अशुद्ध छापलेलीं असून त्यांच्या शास्त्रीय पद्धतीनें संशोधित प्रती तयार करण्याचे वेळीं या हस्तलिखितांचें आपणांस महत्त्व कळून येतें. याकरितां अशा हस्तलिखितांचा कसोशीनें संग्रह व संरक्षण झालें पाहिजे.

ग्रंथालयचळवळ : उगम, विकास व विरोध

आपल्या ग्रंथालयपरिषदेचें हें मुंबई शहरांतील अधिवेशन यंदां १९४५ त भरत आहे व मुंबईमध्ये पहिली नेटिव जनरल लायब्ररी शंभर वर्षांमागे १८४५ तच स्थापन झाली आहे. म्हणजे यंदां आपण त्या मुंबईतील ग्रंथालयचळवळीची शताब्दीच साजरी करीत आहोंत, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. या चळवळीचा मूलारंभ तेविसाव्या नेटिव इन्फन्ट्रीचे कॅप्टन पी. टी. फ्रेंच यानें १८३८ सालीं अहमदनगर येथें केला. पुढें हेच गृहस्थ १८४९ सालीं बडोद्याला ॲक्टिंग रेसिडेंट म्हणून गेले. तेथेंही त्यांनीं या चळवळीचें बीजारोपण केलें. १८४५ सालीं मुंबईमध्ये जी नेटिव जनरल

लायब्ररी स्थापन झाली, तिच्या मुळशीं याच गृहस्थाची स्फूर्ति होती असें दिसते.

‘पुण्यांत लायब्ररीची स्थापना’ या मथळ्याखालीं लोकहितवादी ता. २६ मार्च १८४८ च्या ‘प्रभाकर’ पत्रांत लिहितात, “गव्हर्नर साहेब यांनीं हिंदू लोकांचें अज्ञान दूर होण्याचा उपाय पुण्यांतच केला आहे असें नाहीं; परंतु नगरास केला आहे, व इतर ठिकाणीं जागोजागचे रेसिडेंट वगैरे अधिकारी यांस तसेंच करण्याविषयीं हुकूम पाठविले आहेत. गव्हर्नर साहेबांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी कपतान फ्रेंच यांनीं तसेंच करण्याची प्रवृत्ति चालू करविली, त्याबद्दल त्यांचेही फार उपकार समजले पाहिजेत.” इंग्रजी राज्य ज्यावेळीं येथें स्थापन झालें, त्यावेळीं हडेलहप्पी समजल्या जाणाऱ्या लष्करांतील शिपाई गड्यांनीं आपल्या लोकांच्या शैक्षणिक, वाङ्मयीन व बौद्धिक उत्कर्षाला पुष्कळ हातभार लावला होता हें कर्नल व्हॅन्स केनेडी, मेजर कॅडी, कॅप्टन मोल्स्वर्थ वगैरे प्रसिद्ध मराठी कोशकारांच्या उदाहरणांवरून दिसून येईल. मुंबई सरकारचें नेटिव लायब्रर्यांकडे लक्ष वेधण्यास कॅप्टन फ्रेंच याचे प्रयत्न कारण झाले व या चळवळीचा सरकारनें पुरस्कार केला. अशा प्रकारें अहमदनगरप्रमाणेंच पुणे, बेळगांव, सुरत, अहमदाबाद वगैरे ठिकाणीं नेटिव जनरल लायब्रर्या स्थापन झाल्या. आपल्याकडे मुद्रणकला नुकतीच अस्तित्वांत आल्यामुळे देशी भाषांतील ग्रंथांची संख्याही पण त्यावेळीं मर्यादितच होती. या संबंधीं बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या १८५०-५१ च्या रिपोर्टांत शेरा सांपडतो तो असा,

“In the present state of Native literature and with the present scanty stock of Standard Native works, we do not expect any great degree of benefit to arise immediately; but in principle, at all events, such libraries seem calculated to diffuse in the course of time much of the general knowledge of Europe among the masses of Indian society. They are at the same time calculated to create a market for translators and publishers, and to excite a taste for literature.” (P. 72)

१८५० सालीं या निरनिराळ्या नेटिव लायब्रर्यांकडून सरकारने त्यांच्या परिस्थितीसंबंधीं रिपोर्ट मागविले होते. त्यांच्यावरून या ग्रंथालया-मध्ये पुस्तकें किती होती व तीं कोणकोणत्या भाषेंतील होतीं याची माहिती मिळूं शकते. उदाहरणार्थ, पुण्याच्या नेटिव लायब्ररीचे सेक्रेटरी, रा. गोपाळराव हरि देशमुख यांनीं सरकारी पृच्छेला जें उत्तर पाठविलें आहे त्यामध्ये पुणें नेटिव लायब्ररीमध्ये एकंदर १८४७ पुस्तकें असून त्यांपैकीं १६१२ इंग्रजी, १८५ मराठी व संस्कृत, आणि ५० हिंदुस्थानी, अरबी व पर्शियन होतीं, असें दिसून येतें. अहमदाबाद येथील गुजराथ व्हर्नाक्युलर सोसायटी-कडून जी माहिती आली आहे तिच्यावरून, या संस्थेच्या संग्रहीं इंग्रजी २५०, गुजराती १२४, मराठी ४४, पर्शियन ६, हिंदुस्थानी १, संस्कृत हस्तलिखितें २, प्राकृत हस्तलिखितें २६, अशीं एकंदर ४५३ पुस्तकें होतीं असें आपणांस कळतें. त्यावेळीं प्रसिद्ध झालेल्या मराठी किंवा संस्कृत ग्रंथांची संख्या फार नव्हती हें लक्षांत घेऊनही, त्यावेळीं जीं संस्कृत किंवा मराठी पुस्तकें मुद्रित झालीं होतीं तीं सगळीं या लायब्रर्यांमध्ये संगृहीत झालेलीं होतीं, असें दिसत नाहीं. रा. दात्यांची मराठी ग्रंथसूचि पाहिली तर १८५० पर्यंत केवळ मराठीच पुस्तकें दोनशेंवर मुद्रित झालेलीं दिसतात. शिवाय दात्यांना उपलब्ध न झालेलीं कांहीं पुस्तकें आहेत तीं वेगळींच. यावरून मराठीमध्ये किंवा संस्कृतमध्ये मुद्रित झालेलें प्रत्येक पुस्तक आपल्याजवळ असावें अशी संग्राहक दृष्टि त्या लोकांची होती, असें वाटत नाहीं. बडोदें व अहमदनगर येथील नेटिव लायब्रर्यांनीं आपल्या संग्रहीं असलेल्या पुस्तकांच्या याद्याच १८५१ सालीं सरकारकडे पाठविल्या होत्या; परंतु मुंबईसरकारचा दप्तरखाना धुंडाळूनही त्या मला सांपडल्या नाहींत. मला अशी शंका आहे कीं, कांहीं धार्मिक पुस्तकें छापवयाला जसा लोकांचा विरोध होता, तसा अशीं मुद्रित झालेलीं पुस्तकें सार्वजनिक ग्रंथालयांत ठेवण्यालाही तो असावा. हीं ग्रंथालये जरी नेटिवांकरितां म्हणून होतीं तरी त्यांच्या व्यवस्थापकमंडळांत युरोपियन लोकही असत. १८४५ मध्ये मुंबईत जी नेटिव जनरल लायब्ररी स्थापन झाली, तिच्या कार्यकारीमंडळाचीं नांवेच मी आपणांस सांगतां:—

अनुसूची... ६०३७२

मराठी ग्रंथसंग्रहशास्त्राची तोंडओळख... १६६०

७९ निबंध
१५-६-६६

अध्यक्ष : John Mullaly

७ युरोपियन सभासद : 1. M. F. Turman, 2. G. McKeon, 3. J. Mathieson, 4 A. R. Dickson, 5. J. King, 6. A L. Murdock, 7. M. Groundwater.

७ हिंदी सभासद : १. राघोबा जनार्दन, २. पांडुरंग भाऊ, ३. नारायण अमृतराव, ४. D. P. Rodrigues, ५. पुंडलिक शंकर वर्दे, ६. ब्रम्हनजी फर्दूनजी, ७ श्रीकृष्ण सदाशिवजी.

हीं ग्रंथालये म्हणजे राज्यकर्त्यांच्या नादीं लागलेल्या बाटग्या लोकांचा 'अव्यापारेषु व्यापार' असा सनातनी लोकांचा समज असावा. ग्रंथालयाविरुद्ध प्रतिकूल ग्रह अगदीं १८६७ पर्यंत कसा होता याला पुरावा आहे. गोविंद बाबाजी जोशी नांवाच्या एका चळवळ्या गृहस्थांनीं आपली रोजनिशी १८९६ सालीं छापलेली प्रसिद्ध आहे. त्यांत वसई २९-६-१८६७ ची नोंद सांपडते ती अशी:—

“वसई सोडल्यावर मी माहीम येथें गेलों....माहीम येथील सार्वजनिक कामाचे पुढारी रा. रा. धोंडूअण्णा दांडेकर यांजबरोबर तेथें पुस्तकालय स्थापन व्हावें याजबाबत जें भाषण झालें त्याचा गोषवारा खालीं देतो. ते म्हणाले कीं, “लायब्ररी स्थापण्यांत काय अर्थ आहे? पुस्तकालय असलें म्हणजे तेथें आपल्या धर्माचीं परमपूज्य पुस्तकें ठेवितील. मग तीं हवीं त्याच्या हातीं जातील. तेथें गांवांतील चटोर पोरें बसून अद्वातद्वा वडबड करतील. पान-तंबाकू विड्या ओढीत बसतील. याकरितां आम्हांस लायब्ररी नको....मीं पुनः विनंति केली कीं, पोथ्या, पुराणें कोणत्याही लायब्ररींत धर्मसंबंधाचे बाबतीचीं नसतात. पण सांप्रत देशांत काय चळवळ चालली आहे, कोणता कायदा सरकार करीत आहे, त्यापासून रयतेस कोणकोणत्या नडी आहेत, इत्यादि गोष्टींची वर्तमानपत्रांत चर्चा होते. नवीन नवीन पुस्तकें विद्वान लोक तयार करतात, त्याचा संग्रह करण्यास हें स्थळ फार उपयोगी पडतें. कोणी प्रतिष्ठित गृहस्थ गांवांत आला तर सर्वांनीं त्याची भेट घेण्यास, त्याच्याशीं सार्वजनिक संबधानें बोलण्यास लायब्ररी हें फार उपयोगाचें स्थान आहे.

दररोज सायंकाळीं आपण देवदर्शनास जातो तेवेळेस, तेथेही अर्धा तास गेल्यानं वर्तमानपत्रांत नवीन काय काय खबरा आहेत; व्यापारी लोकांस दररोजच्या पत्रांत जिनसाचे भाव, सोन्यानाण्याचे दर छापून येतात त्यायोगें पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा आहे. प्रवाशांचीं चरित्रें, मोठमोठाल्या विद्वानांचीं भाषणें, राजकीय चळवळीचे फेरफार, अनेक ग्रंथांवर वर्तमानपत्रांचे अभिप्राय इ. इ. अनेक विषयांचें ज्ञान पुस्तकालयाचे स्थापनेपासून होतें. तर आपल्यास सभा करून गांवांत पुस्तकालय स्थापण्याची इच्छा नसेल तर गांवांत तीन चार पत्रें येतात तीं लोकांस एक ठिकाणीं मिळतील अशी तरी कांहीं व्यवस्था करावी. परंतु तेथी त्यांस मान्य झालें नाहीं. ईश्वर इच्छा!”

आतां वाचून दाखविलेल्या उताऱ्यावरून त्याकाळच्या लोकांच्या ग्रंथालयासंबंधीं कल्पना व अनुकूल किंवा प्रतिकूल ग्रह यांची आपणांस थोडीशी माहिती होईल.

Incunabula

शंभर वर्षांमागे भूतकाळाच्या उदरांत बुडी मारतां आल्यास आपणास त्याकाळचें मराठी ग्रंथसंग्रहालय कसें दिसलें असतें, त्याची थोडीबहुत कल्पना आजचें प्रदर्शन पाहून आपणास होईल. कारण या प्रदर्शनांत १८४५ पर्यंत मुद्रित झालेलीं पुस्तकें ठेवण्यांत आलेलीं आहेत. मराठी मुद्रणाचा हा पाळणाच असें म्हणावयास हरकत नाहीं. युरोपामध्यें या आद्यमुद्रितांना Incunabula असें म्हणतात. Cunae म्हणजे लॅटीन भाषेंत पाळणा. त्यावरूनच Incunabula हा शब्द सिद्ध झाला आहे. संस्कृत भाषेमध्ये पाळण्याला दोला म्हणतात. तेव्हां Incunabula चें “दोलामुद्रित” असें मराठी नामकरण करतां येईल. युरोपांत पंधराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास मुद्रणकला अस्तित्वांत आली. अर्थात इ. स. १५०० पूर्वीं जीं पुस्तकें मुद्रित झालीं तीं सगळीं Incunabula किंवा दोलामुद्रितें या सदराखालीं यावीं, असें पाश्चात्यांनीं ठरवून टाकलें आहे. अशा युरोपांतील जुन्या-नव्या निरनिराळ्या भाषांतील एकंदर दोलामुद्रितांची संख्या २००००

भरेल, असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे. Hain यानें आपल्या Repertorium Bibliographicum या ग्रंथांत अशा पंधराव्या शतकांत मुद्रित झालेल्या १६,२९९ ग्रंथांची यादी दिली आहे व त्यांमध्ये Dr. Copinger यानें नंतर पुष्कळच भर घातली आहे. पंधराव्या शतकांत प्रत्येक ग्रंथाच्या तीनशेंपेक्षां जास्त प्रती क्वचितच छपीत असें म्हणतात. हीं दोलामुद्रितें मिळविण्याकरितां युरोपांतील कैक ग्रंथप्रेमी संग्राहकांनीं गेल्या चारसाडेचार शतकांत दिवसरात्र खपून हजारों पौंड खर्च केले आहेत. त्यांनीं जमविलेलीं हीं पुस्तकें युरोपांतील निरनिराळ्या, ब्रिटिश म्युझियमसारख्या प्रख्यात ग्रंथसंग्रहालयांत अढळ स्थान मिळवून बसलीं आहेत. त्यामुळें अशा प्रकारचे आणखी दोलामुद्रित ग्रंथ आज उपलब्ध होणें शशशृंगाइतकेंच अशक्य झालें आहे.

मराठी दोलामुद्रितें

सोळाव्या शतकाच्या आरंभीं ख्रिस्तपुराणासारखा मराठी ग्रंथ जरी गोमंतकांत मुद्रित झाला, तरीपण तो रोमन लिपीमध्ये असल्यामुळें मराठी मुद्रणाचा खरा जन्म एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला झाला, असें मानलें पाहिजे. १५०० ही जशी युरोपामध्ये Incunabula ठरविण्याची मर्यादा ठरली आहे, त्याप्रमाणें आपल्याकडील दोलामुद्रितांची मर्यादा १८५० हें साल ठरवावी हेंच मलाही योग्य वाटतें.^१ अशा प्रकारच्या १८५० च्या मागच्या मराठी मुद्रितांची संख्या एकाच पुस्तकाच्या अनेक आवृत्त्या वगळल्यास तीनशें साडेतीनशेंपेक्षां जास्त भरेल असें वाटत नाहीं. आतांपासूनच जर आम्हीं कसोशीनें प्रयत्न केले, तर निरनिराळ्या खासगी संग्रहांत दडी मारून बसलेल्या या वाङ्मयाचा शोध व बचाव करतां येण्यासारखा आहे. “ठोका म्हणजे उघडेल व शोधा म्हणजे सांपडेल,” हा ख्रिस्ताचा उपदेश आपण येथें अवश्य लक्षांत ठेवला पाहिजे. युरोपामध्ये कोणतेंही महत्त्वाचें पुस्तक सहसा नष्ट होत नाहीं. तेथें पुस्तकविक्रीची व लिलावाची पद्धति

१. ही कालमर्यादा आतां १८६७ ठरविली असून ती सर्वमान्य झाली आहे.

इतकी कार्यक्षम आहे कीं, प्रत्येक पुस्तकाचें योग्य मूल्यमापन होऊन तें शेवटीं सुरक्षित स्थळींच जाऊन पडतें. आपल्या इकडे सगळाच अडाणी कारभार ! इकडे एकाद्या ग्रंथप्रेमी माणसाच्या संग्रहीं दुर्मिळ पुस्तक असल्यास त्याच्या निधनानंतर त्याच्या वंशजांस त्याचें महत्त्व ठाऊक नसल्यामुळें त्याची योग्य काळजी घेतली जात नाही, व एक तर तें कसरीच्या किंवा वालवीच्या भक्ष्यस्थानीं पडतें किंवा जरीपुराणवाल्याच्या हातांत जाऊन पिंजरीच्या किंवा चिवड्याच्या पुड्या बांधण्यांत त्याचा उपयोग होतो ! सेकंडहँड पुस्तकांच्या दुकानांची आपल्याकडे अलीकडे चलती आहे; परंतु शाळाकॉलेजांचीं पाठ्यपुस्तकें किंवा फार तर चालू नाटकें व कादंबऱ्या यांच्या पलीकडे त्यांची दृष्टि नसते. मागणी नाही म्हणून हे लोक दुर्मिळ पुस्तकांचा संग्रह व पुरवठा करीत नाहीत एवढेंच काहीं नाही; ज्या लोकांच्या हातांत हा धंदा आहे त्यांपैकीं पुष्कळांची त्यांचें महत्त्व जाणण्याची बौद्धिक ताकद नसते.

युरोपांत किंवा अमेरिकेंत जे ब्रिटिश म्युझियमसारखे प्रचंड ग्रंथसंग्रह आहेत, त्यांचा जर इतिहास पाहिला, तर अनेक ग्रंथसंग्राहकांच्या अविरत परिश्रमांचें कैक वर्षांचें हें अंतिम फल आहे, असें दिसून येतें. अनेक ओहोळ व नद्या मिळून जसा सागर होतो, त्याप्रमाणें अनेक वैयक्तिक ग्रंथसंग्रह मिळून हीं सार्वजनिक विराट संग्रहालये बनलीं आहेत. आपल्याकडे ग्रंथसंग्रह करण्याची शास्त्रीय दृष्टि तर जवळजवळ नाहीच असें म्हणावयास हरकत नाही. लोक शक्य तोंवर पुस्तकें विकत घेत नाहीत, आणि घेतलीं तरी त्यांचा व्यवस्थित संग्रह करीत नाहीत. दुर्मिळ जुनीं पुस्तकें गोळा करण्याचा नाद तर लाखांत एकालाही नसतो. पुस्तकें ठेवायला जागाच नाही, अशी त्यांची नेहमी तक्रार असते. ज्यांच्या अंतःकरणांत ग्रंथांना जागा आहे त्यांच्या घरांत ती मिळाली पाहिजेत. जॉन मोर्ले आपल्या *On the Study of Literature* या निबंधांत म्हणतो, "Pattison (Mark) said that nobody who respected himself could have less than 1000 volumes. He pointed out that you can stack 1000 octavo volumes in a book-case that shall be 13 feet by 10 feet, and six inches deep, and that everybody has that small amount of space at disposal".

इंग्लंड वगैरे देशांत जे Bibliophiles म्हणजे पुस्तकप्रेमी होऊन गेले त्यांनीं गेल्या साडेचारशें वर्षांत ग्रंथ गोळा करण्याचें जें कार्य केलें, त्याच्या हकीकती ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध आहेत. त्या वाचून या लोकांच्या आवडीचें, चिकाटीचें व त्यागबुद्धीचें कौतुक वाटतें. इंग्लंडांत पुरुषांप्रमाणें बायकांमध्येही ग्रंथ जमविण्याचा नाद आहे. अशापैकीं जुन्यांतली जुन्या बाई Miss Richardson Curre (१७८३-१८६१) या होत. याच सुमारास Mr. Richard Heber हा एक मोठा ग्रंथसंग्राहक होता. De Ricci नांवाचा लेखक लिहितो, "Richard Heber at one time contemplated marrying her: was he more interested in the lady, or in her books?" आमच्याकडील प्रेमवीर एकाद्या तरुणीच्या बँकबुका-शिवाय तिचीं इतर बुकें पाहून तिच्याशीं विवाह करण्यास तयार होतील हें शक्य नाहीं! युरोपांत जे ग्रंथसंग्राहक आहेत त्यांत सामान्य हौशी लोकांप्रमाणें सरदार व राजघराण्याचे पुरुषही आहेत. त्यापैकीं पुष्कळांनीं याकरितां हजारों पौंड खर्च केलेले आढळून येतात. आपल्याकडे त्यांच्याप्रमाणें ग्रंथसंग्रह होत नाहीं याचें कारण त्यांच्याप्रमाणें आपल्याकडे पैसे नाहींत हें नसून, त्यांना असलेली हौस आपल्यामध्ये नाहीं हेंच होय. तिकडील पुस्तकांच्या मूल्याची आपणास कल्पना येण्याकरितां दोनतीन अलिकडील उदाहरणें देतो. कारण शर्यतीच्या घोड्याकरितां लाखांनीं रुपये खर्च होत असल्याचें जसें आपण ऐकतो तसें ग्रंथांच्या धंद्यांतही लोक खर्च करणारे आहेत, या गोष्टी आपल्या सहसा कानावर पडत नाहींत.

(१) Henry Yates Thomson यानें आपल्या ग्रंथांपैकीं कांहीं पुस्तकें लिलावानें त्रिकावयाला काढलीं व १९१९ ते १९२१ या वर्षांत त्यांचे तीन सेल झाले. यापैकीं पंचाहत्तर हस्तलिखितें व पंचवीस मुद्रितें (Vellum वर म्हणजे मृदु कातड्यावर छापलेलीं) दीडलाख पौंडांना विकली गेलीं व नंतर त्यानें विक्री थांबविली.

(२) Richard Bennet नांवाचा मॅचेस्टर येथील एक ग्रंथसंग्राहक केवळ दोलामुद्रितें व हस्तलिखितेंच गोळा करित असे. याच्या संग्रहातील

५५९ दोलामुद्रितें व १०७ सचित्र कातडी हस्तलिखितें J. Pierpont Morgan नांवाच्या न्यूयॉर्क येथील हौशी ग्रंथप्रेमी गृहस्थानें १४०,००० पौडांना विकत घेतलीं.

(३) ता. २९ जुलै १९२९ रोजीं Sotheby यानें “Luttrell Psalter” व “Bedford Horae” या दोन सुप्रसिद्ध इंग्लिश हस्तलिखितांचा लिलांव लावला. यापैकीं पहिलें ब्रिटिश म्युझियमच्या ट्रस्टींनीं ३१,५०० पौडांना विकत घेतलें व दुसरें Mr. Pierpont Morgan यानें ३३,००० पौंड देऊन हस्तगत केलें.

आम्ही गरीब, पण आमचीं हस्तलिखितें व पुस्तकें तरी आमच्याकडून भारी किंमत कुठें मागतात ? जागरूक राहिलों तर चार-आठ आण्यांत दोलामुद्रितें व दोन-चार रुपयांत हस्तलिखितें आपल्याकडे पुष्कळ मिळूं शकतात. फुटपाथवरच्या धुळींतून, चोरबाजारच्या चिखलांतून व निष्काळजी लोकांच्या घरांतील कसर व वाळवी यांच्या तोंडांतून आपला उद्धार व रक्षण करा, अशीं तीं सारखीं आक्रंदत असतात. त्यांची हांक कानानें श्रवण करावयाची नसून उघड्या डोळ्यानें ऐकावयाची असते. पण तिच्याकडे लक्ष देतो कोण ?

आज आमच्या पारतंत्र्यांतील दुःस्थितीमुळें पोटच्या पोरांचा देखील आम्हांला कंटाळा आहे व त्यामुळें स्वतंत्र देशांतील हे विद्येचे छंद आपणांस सुचत व रुचत नाहींत, हें खरेंच आहे. पण ज्यावेळीं आपल्याला स्वातंत्र्य मिळून आपला देश धनधान्यसंपन्न होईल व विद्या हेंच एकमेव आपलें व्यसन होईल, त्यावेळीं आज दोन आण्यांला मिळणारीं दोलामुद्रितें दोनशें रुपयांना मिळणार नाहींत, आणि दोन रुपयांच्या हस्तलिखिताला दोन हजार रुपये पडतील.

ग्रंथसंग्रह कसा करावा

आज उघडण्यांत येणाऱ्या प्रदर्शनांत ठेवलेलीं पुस्तकें दोलामुद्रितें या सदराखालीं येणारीं असल्यामुळें त्यांच्या संबंधींच मी आतांपर्यंत विशेष

बोललो. दोलामुद्रितें ही एक ग्रंथसंग्रह करण्याची कालविशिष्ट दृष्टि झाली; परंतु ग्रंथसंग्राहकाला आणखी अनेक दृष्टींनीं आपल्या आवडीप्रमाणें संग्रह करतां येईल. त्यापैकीं होतकरू संग्राहकांच्या मार्गदर्शनाकरितां कांहीं दृष्टिकोण सांगतो :

हस्तलिखितें—यांत प्राचीन व अर्वाचीन असे भेद आहेत. १९ व्या शतकाच्या पूर्वीचीं काव्ये व बखरी व इतर कागदपत्र यांना प्राचीन असे म्हणतां येईल. यांपैकीं स्वतः कवींच्या हातची अशीं हस्तलिखितें विरळाच सांपडतात; पण स्वतः कवींचीं नसलीं तरी कवींच्या काळाला जवळ अशीं हस्तलिखितें मिळालीं तरी त्यांनाही फार महत्त्व आहे. मुद्रणकला अस्तित्वांत आल्यानंतर स्वतः लेखकाच्या हातच्या लिखितांना महत्त्व राहिलें आहे. उदाहरणार्थ, गीतारहस्याचें टिळकांच्या हातचें मूळ हस्तलिखित कोणत्याही ग्रंथसंग्रहालयाला बहुमोल असा ठेवाच वाटेल. त्यांत आधुनिक प्रसिद्ध लेखकाचें एकादें हस्तलिखित जर अप्रकाशित असेल तर त्याचें महत्त्व विशेष आहे, हें निराळें सांगायचें कारण नाही. दादोबा पांडुरंग यांच्या “माबाईच्या ओव्या” हें अशांपैकीं एक हस्तलिखित आहे.

व्यक्तिविशिष्टसंग्रह—म्हणजे एकाद्या ग्रंथकाराचे सर्व मुद्रित ग्रंथ किंवा लेख गोळा करणें. यांत स्वतः ग्रंथकाराच्या कृतींप्रमाणें त्याच्यासंबंधीं लिहिलेले ग्रंथ किंवा मासिकें किंवा वृत्तपत्रें यांमध्ये प्रसिद्ध झालेले लेख यांचाही समावेश करतां येईल. व्यक्तिविशिष्ट ग्रंथ गोळा करतांना एकाच ग्रंथाच्या निरनिराळ्या प्रकाशकांनीं काढलेल्या प्रती किंवा एकाच प्रकाशकानें काढलेल्या निरनिराळ्या आवृत्त्या यांचा संग्रह झाला पाहिजे. अशा दृष्टीनें ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम, सोहिरोबा वगैरे प्राचीन, किंवा छत्रे, जांभेकर, हरि केशवजी, तर्खडकर, माडगांवकर, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, फुले, गुंजीकर, चिपळुणकर, हरिभाऊ आपटे, गडकरी वगैरे अर्वाचीन साहित्यसेवकांचें साहित्य जमा झालें पाहिजे. हें काम त्या त्या लेखकांच्या वंशजांनींच मुख्यतः केलें पाहिजे. महाराष्ट्रांतील ज्ञातिसंस्थांनाही अशा दृष्टीनें आपआपल्या ज्ञातींतील साहित्यभक्तांचा ग्रंथसंग्रह जमा करतां येईल. किंवा

एकाद्या व्यक्तीचें स्मारक म्हणून जर संस्था असेल तर त्या संस्थेच्या संग्रहीं त्या लेखकाचें व त्या लेखकासंबंधीचें सर्व वाङ्मय संगृहीत होणें अवश्य आहे. अशा प्रकारचें एकाद्या महाराष्ट्रीयीयाचें मुंबईतील स्मारक माझ्या दृष्टीपुढें नाहीं; परंतु एल्फिन्स्टन किंवा विल्सन यांचीं स्मारके म्हणून जीं दोन कॉलेजे मुंबईत आहेत, त्यांत या थोर व्यक्तींचे सर्व ग्रंथ संगृहीत करण्याची दृष्टि मला दिसली नाहीं. युरोपांतील चॉसर सोसायटीसारख्या संस्थांप्रमाणें आपल्या इकडे आपल्या जुन्याजुन्या साहित्यसेवकांचीं अभ्यासमंडळें स्थापन होऊन तेथें त्यांच्या वाङ्मयाचा संग्रह झाला पाहिजे.

विषयविशिष्टसंग्रह—म्हणजे काव्य, इतिहास, कादंबरी, रसायनशास्त्र वगैरे विषयांपैकीं एकाद्या विषयावरील आपल्या आवडीप्रमाणें आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेले सगळे ग्रंथ मिळविणें. व्यक्तिविशिष्ट किंवा विषयविशिष्ट ग्रंथ जमवितांना त्यापैकीं एकादा जर परभाषेतून भाषांतरित किंवा रूपांतरित असेल तर तो मूळ परभाषेतील ग्रंथही शक्य तर हस्तगत करावा, किंवा आपल्या मराठी ग्रंथांचीं भाषांतरे इतर भाषांत झालीं असतील तर तींही संगृहीत करावीं.

मुद्रणालयविशिष्टसंग्रह—युरोपांत जुन्या प्रसिद्ध छापखान्यांत छापलेले एकंदर ग्रंथ गोळा करण्याची ग्रंथसंग्राहकांची अहमहमिका लागलेली असते. अशा ग्रंथांना Aldines, Caxtons, Elzevirs, अशीं तिकडे त्यांच्या मुद्रकांवरून नांवें मिळालीं आहेत. कॅरे, गणपत कृष्णाजी, आर. प्रेरा, क्युरियर, अशांसारख्या जुन्या छापखान्यांतील जास्तींत जास्त मुद्रितें आपल्याकडे आहेत, असें सांगण्यास आम्हांला भूषण वाटलें पाहिजे. निर्णयसागरसारख्या विद्यमान मुद्रागारांतील एकूणएक मराठी ग्रंथ आपल्या-जवळ आहे, असें कितीशा ग्रंथसंग्रहालयांना सांगतां येईल? आजच त्या छापखान्यांत छापलेले कितीतरी ग्रंथ दुर्मिळ झाले असून त्यांच्या नव्या आवृत्त्या देखील निघणें शक्य दिसत नाहीं.

पहिल्या प्रती किंवा एडिशनस—काहीं लोकप्रिय ग्रंथांच्या अनेक आवृत्त्या निघत असतात, आणि नव्या येऊं लागल्या म्हणजे जुन्या नष्ट

७०३४२
१७७०

निबंध
२७५५-८

मराठी ग्रंथसंग्रहशास्त्राची तोंडओळख

होतात; किंवा जुन्या नष्ट होतात म्हणूनच नव्या येतात असे म्हणतां येईल. पुढे या ग्रंथांची पहिली प्रत दुर्मिळ होते. शेक्सपियरच्या पहिल्या फोलियो एडिशनला आज यामुळेच विलक्षण मूल्य आहे. आपल्या इकडे दादोबांचे मोठे किंवा लघु व्याकरण; नवनीत, सौभद्र, शाकुंतल किंवा रामराज्यवियोग अशीं नाटके; हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्या, अशा ज्या ग्रंथांच्या कैक आवृत्त्या निघाल्या आहेत. त्यांच्या पहिल्या आवृत्त्या पहावयास मिळत नाहीत. युरोपांत या पहिल्या आवृत्त्या जमविण्याचाही लोकांमध्ये विलक्षण छंद आहे. तसा नाद आपल्या लोकांनी लावून घेतला पाहिजे. पुष्कळदां नंतरच्या आवृत्तींमध्ये इतर लोक पुष्कळ फेरफार करतात आणि मूळ ग्रंथकाराच्या कौशल्याची आपणास त्यावरून निश्चित कल्पना होत नाही. या दृष्टीने पाहिले तर ग्रंथकाराच्या हयातींत त्याच्या ग्रंथाची जी शेवटची आवृत्ति प्रसिद्ध होते तिला फार महत्त्व आहे. मात्र ती त्याने स्वतः सुधारून त्याच्याच देखरेखीखाली प्रसिद्ध झाली असली पाहिजे. उदाहरणार्थ, दादोबांचे मोठे व्याकरण घेऊं. या व्याकरणाची पहिली आवृत्ति १८३६ साली प्रसिद्ध झाली. प्रत्यक्ष उपयुक्ततेच्या दृष्टीने तिला महत्त्व नाही, पण त्या ग्रंथाच्या किंवा मराठी व्याकरणाच्या उत्क्रांतीच्या इतिहासाच्या दृष्टीने आहे. त्याची खरी महत्त्वाची आवृत्ति ७ वी. ती १८७९ साली प्रसिद्ध झाली. त्यांच्या निधनानंतर त्यांच्या व्याकरणाच्या ज्या चार आवृत्त्या निघाल्या त्यांत पुष्कळांनी हात फिरविला असणे शक्य असल्यामुळे दादोबांचे व्याकरण या दृष्टीने त्यांना तितके महत्त्व नाही. ग्रंथसंग्रहालयांत प्रत्येक ग्रंथाची प्रत्येक आवृत्ति संगृहीत झाली पाहिजे. नवी आवृत्ति आल्यावर मागची काढून टाकणारे लोक नालायक म्हटले पाहिजेत.

मासिके व वृत्तपत्रे—जुने ग्रंथ आज पुष्कळ मिळू शकतात; परंतु त्या मानाने जुनीं मासिके मिळत नाहीत, आणि ज्या मानाने मासिके मिळतात त्या मानाने जुनीं वृत्तपत्रे उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे जुन्या मासिकांच्या व वृत्तपत्रांच्या फायलींना फार महत्त्व आहे. दर्पण, प्रभाकर, धूमकेतु, ज्ञानोदय —फार काय, पण अलीकडील 'निबंधमाले'चे किंवा 'सुधारका'सारख्या

पत्राचे मागील अंकही कोठें पहावयास मिळत नाहींत. तरी असे अंक जेवढे मिळतील तितके आस्थापूर्वक गोळा केले पाहिजेत.

छोटीं चोपडीं—प्रभातफेरीचीं गाणीं, मेळ्याचीं पदे किंवा राजकीय किंवा धार्मिक वादाच्या वेळीं निघालेलीं चारआठ पानांचीं चोपडीं, किंवा अशाच प्रकारचीं छोटींछोटीं पुस्तके किंवा पत्रे (tracts व pamphlets) यांचाही संग्रह झाला पाहिजे. त्यांच्यामध्ये पुष्कळ इतिहास भरलेला असतो. मोठीं लठ्ठ पुस्तके टिकतात, पण हीं छोटीं अल्पजीवी असतात. लंडन येथील एक बुकसेलर George Thomson यानें १६४० ते १६६१ या काळांत जमविलेलीं विशेषतः राजकीय व टीकात्मक स्वरूपाचीं तेवीस हजार चोपडीं व पुस्तके कालानुक्रमें त्यानें दोन हजार खंडांत बांधलीं होतीं, व तीं १७६२ सालीं तिसऱ्या जॉर्जनें विकत घेऊन ब्रिटिश म्यूझियमला अर्पण केलीं. इतिहासलेखक या संग्रहाला फार महत्त्व देतात. ग्रंथशास्त्रदृष्ट्या पुस्तक चार पानांचें असो किंवा चार हजार पानांचें असो, त्याची नोंद व संग्रह सारख्याच आस्थेनें केला पाहिजे. किंबहुना मोठ्या पुस्तकापेक्षां लहान पुस्तकालाच जास्त जपलें पाहिजे.

स्वाक्षरीचीं किंवा भेटीचीं पुस्तके—एकादें पुस्तक छापखान्यांतून बाहेर पडल्यानंतर तें कोणकोणाच्या हातांतून गेलें, हें त्यावर असलेल्या सद्यांवरून किंवा शेज्यांवरून कळतें. त्या पुस्तकाच्या या वैयक्तिक इतिहासाला ग्रंथशास्त्रज्ञांनीं “Pedigree” (वंशपरंपरा) असें नांव दिलेलें आहे. मराठी व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग यांनीं आपली ‘यशोदापांडुरंगी’ ही केकावलीवरील टीका प्रेमचंद रायचंद यांना अर्पण केली होती, ती त्यांच्या Autograph ची प्रत मजजवळ आहे. शंभरावर लहानमोठीं मराठी पुस्तके ज्यांनीं लिहिलीं ते मराठी ख्रिस्ती लेखक बाबा पदमनजी यांनीं राजारामशास्त्री भागवतांना दिलेली ‘अनुभवसंग्रह’ या स्वतःच्या पुस्तकाची प्रत मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांत आहे. चाळीसपंचेचाळीस वर्षांपूर्वी इंग्लंडमध्ये सुप्रसिद्ध Sotheby यांच्याकडे दोन बायबलच्या प्रती लिलावाकरितां आल्या. एकावर शेक्सपियरची व दुसऱ्यावर कवि बर्न्स यांची सही होती.

शेक्सपियरच्या सहीच्या अससलपणासंबंधी थोडी शंका असल्यामुळे त्याचे २१० पौडच आले व बर्न्सच्या सहीची प्रत १५६० पौडांना विकली गेली. यावरून अशा पुस्तकाला तिकडे केवढे महत्त्व देतात हे आपणांस कळून येईल.

प्रसिद्ध पुरुषांचा पत्रव्यवहार—राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, वगैरे निरनिराळ्या क्षेत्रांत जे जुने किंवा नवे प्रसिद्ध लोक होऊन गेले त्यांनी आपल्या मित्रांना किंवा इतर कार्यकर्त्यांना पाठविलेलीं हजारों पत्रे महाराष्ट्रभर पसरलीं असतील. तीं जर एकत्र गोळा करतां आलीं तर त्यामुळे मोठेंच कार्य होणार आहे. नाहीतर तीं सगळीं पत्रे काळाच्या भक्ष्यस्थानीं पडतील, व त्यांत समाविष्ट असलेल्या वैयक्तिक व सार्वजनिक इतिहासाला महाराष्ट्र आंचवेल. अशा प्रकारचीं खासगी किंवा ऐतिहासिक पत्रे जमविण्याचा नाद युरोपामध्ये फार आहे. William Upcott (१७७९-१८४५) व त्याचा प्रतिस्पर्धी Dawson Turner (१७७५-१८५८) यांनीं अनुक्रमे ३२००० व ४०००० अशा प्रकारचीं पत्रे गोळा केलीं होतीं. त्यांपैकीं बरीचशीं ब्रिटिश म्युझियमनें विकत घेतलीं. हे कार्य आमच्याकडे एकाद्या व्यक्तीपेक्षां मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय किंवा मुंबई युनिव्हर्सिटी सारख्या संस्थेनें हातीं घेतल्यास त्यांना जास्त यश येईल. रावबहादूर गोपाळराव हरि देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी यांचे एक चरित्र रा. कृष्णाजी नारायण आठव्ये यांनीं १९२६ सालीं लिहिलें आहे. त्याच्या प्रस्तावनेंत ते लोकहितवादीच्या पत्रव्यवहारासंबंधीं लिहितात, “कागदपत्रांचा संग्रह इतका विपुल पहावयास मिळाला कीं त्यामुळे किती लिहावे व काय लिहावे असें आम्हांस होऊन गेलें. बरेच लिहिलेले ग्रंथ छापवयाचे राहिलेले होते. त्यांचीही विषयवारी लावली. अण्णासाहेबांच्या विलायतेहून आलेल्या पत्रांची फाईल, शामजी कृष्णवर्माचीं पत्रे, संस्थानिकांचीं पत्रे, युरोपियन अमलदारांचीं पत्रे, हीं तर महत्त्वाचीं आहेत. पण त्यांच्या प्रत्येक मुलाचीं पत्रेही फार वाचण्यासारखीं आहेत. त्या सर्वांचीं ३१ दप्तरे अनुक्रमणिकेसह वर्तमान तयार करून ठेविलीं.” हा सगळा पत्रव्यवहार आहे कोठें याचा शोध करून तो जतन करून ठेवला

पाहिजे. या पत्रव्यवहारांत दयानंद सरस्वती, सार्वजनिक काका; विष्णुशास्त्री पंडित, विष्णु कृष्ण चिपळुणकर, महादेव गोविंद रानडे, रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर, पंडिता रमाबाई, नीलकंठ जनार्दन कीर्तने वगैरे निरनिराळ्या सुप्रसिद्ध पुरुषांचीं पत्रे होतीं असें सांगून, “ह्यांपैकीं कितीएक पत्रव्यवहार इतका लांबलचक, तत्कालीन स्थितीचा बोधक व नवीनवी माहिती देणारा आहे कीं, तो सर्व छापून काढल्यास एक मोठा उपयुक्त ग्रंथ होईल”, असेंही आठल्यांनीं म्हटलें आहे. मंडलिकांच्या जवळच्या अशाच प्रकारच्या पत्रव्यवहाराची कल्पना रा. हवालदारांनीं लिहिलेल्या त्यांच्या चरित्रावरून होते; परंतु आतां तो सर्व नष्ट झाला आहे, असें त्यांच्याकडून कळतें. तरी असे जे जे पत्रव्यवहार उपलब्ध असतील त्यांचा शोध व संग्रह करणें अत्यंत महत्त्वाचें काम आहे.

चित्रपटपुस्तिका—अलीकडे सिनेमांचीं जीं छोटींछोटीं पुस्तके होतात, त्यांचा संग्रह ग्रंथालयामध्ये कोणी करित नाहीं. तरीपण तोही वाङ्मयाचाच एक नवा प्रकार मानावा लागेल; व म्हणून मराठी भाषेतील चित्रपटांच्या या पुस्तिकांचा संग्रह आपल्या ग्रंथालयांत होणें जरूर आहे.

न्यायकोर्टांत प्रविष्ट झालेलीं पुस्तके—ज्या पुस्तकांनीं आपल्या जनकावर कोर्टाच्या पायऱ्या चढण्याचा प्रसंग आणलेला आहे, अशा पुस्तकांचा संग्रह वकिलीच्या धंद्यातील ग्रंथप्रेमी तर जरूर करील. उदाहरणार्थ, रा. जवळकरांचें ‘देशांतील दुष्मन्’, व रा. तुळजापुरकरांचें ‘माझे रामायण.’

बंदीवासांतील पुस्तके—तुरुंगांत लिहिलेल्या पुस्तकांना हिंदुस्थानासारख्या परतत्र देशांत सुगीक क्षेत्र असतें. अशा प्रकारच्या पुस्तकांचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे लो. टिळकांचे ‘गीतास्वस्य’ होय. स्वतः श्रीकृष्णाचा जन्म बंदिशालेंत झाला. तेव्हां त्याच्या गीतेचें रहस्य उकलण्यास तुरुंग हेंच उत्कृष्ट स्थान होय यांत शंका नाही! अलीकडील राजकीय आंदोलनांत अशीं पुष्कळ पुस्तके जन्मास आलीं आहेत. बं. सावरकरांचें ‘गोमंतक’ काव्य हेंही तुरुंगवासाचें फल आहे. तुरुंगांत असतांना लिहिलेलीं व

तुरुंगवासासंबंधीं लिहिलेलीं, असे तुरुंग-वाङ्मयाचे दोन भेद पाडतां येतील, व एकाद्या संग्राहकास त्यांचा संग्रह करतां येईल.

रद्द मजकुराचीं पुस्तकें (Cancels)—पुष्कळ वेळां पुस्तक छापून झाल्यावर त्याचीं कांहीं पृष्ठें रद्द करावीं लागतात व पुष्कळ वेळां त्या जागीं नवा मजकूर घालावा लागतो. याला अनेक कारणें असूं शकतील. पुस्तकांतील कांहीं विधानांनीं लोक प्रक्षुब्ध होऊन पुस्तकाचीं पानें कापून टाकणें भाग झाल्याचें एक उदाहरण म्हणून डॉ. केतकरांच्या ज्ञानकोशांतील महंमदप्रकरणाचा निर्देश करतां येईल. पुस्तक छापून झाल्यावर त्यांतील मजकूर राजद्रोहात्मक आहे, असें एकाद्यानें नजरेस आणल्यास लेखक किंवा प्रकाशक आपण होऊन कांहीं मजकूर रद्द करतो. ‘भारतवर्षीय नररत्नमाला’ (भा. १) म्हणून वाई येथें १९०४ सालीं प्रसिद्ध झालेलें एक पुस्तक आहे. त्यांत बद्रुद्दिन तय्यबजीच्या चरित्राच्या प्रास्ताविक भागांत लेखक सरकारवर घसरला आहे अशा कांहीं प्रती सांपडतात; तर याच पुस्तकाच्या कांहीं प्रतींत त्या चरित्राच्या प्रास्ताविक भागांत राज्यकर्त्यांची स्तुति आढळते! चुकलेला मजकूर सुधारण्याकरितां किंवा शिक्षणखात्यांत मंजूर होण्याकरितां जुना मजकूर रद्द करून नवीं पानें घालतात. पण कांहीं प्रती यापूर्वींच बाहेर गेलेल्या असतात. त्यांना संग्राहक लोक फार चाहतात. अर्थात् त्यांचें महत्त्व कळून येण्याकरितां दोनही प्रकारच्या प्रती जवळ ठेवाव्या लागतात.

निरनिराळ्या लिपींतील मराठी पुस्तकें—नागरी लिपि जरी मराठी मुद्रणाकरितां सर्वमान्य असली, तरी पण मोडी, रोमन, कानडी या लिपींमध्येही मराठी ग्रंथ मुद्रित झाले आहेत. कॅथोलिक ख्रिस्त्यांचे सर्व जुने ग्रंथ रोमन लिपींत आहेत. कॅरेचे ग्रंथ मोडीमध्ये आहेत. पण आपल्याकडेचेही कांहीं ग्रंथ मोडीमध्ये लिहिलेले आढळतात. उदाहरणार्थ—धनुर्धारीकृत ‘मराठ्यांचा पत्रबद्ध इतिहास’ (१८९३), व ‘नलाख्यानाची बखर’ (१८५७). कर्नाटकांतल्या तिकडील मराठी बोलींतील वाङ्मय कानडी लिपीमध्ये मुद्रणनिविष्ट केलेलें आढळतें. तंजावरकडे तेलगु किंवा तामीळ लिपीमध्ये

मराठी ग्रंथ छापले जाणें शक्य आहे. तेव्हां अशा अन्य लिपींतील मराठी ग्रंथ गोळा करणें मौजेचें ठरेल.

बृहन्महाराष्ट्राबाहेर छापलेलीं मराठी पुस्तकें—महाराष्ट्राबाहेर किंवा हिंदुस्थानाबाहेर मुद्रित झालेलीं मराठी पुस्तकें कुतूहलजनक नाहींत काय ? “रसातळाची मराठी भाषा” या मथळ्याखालीं चिपळुणकरांनीं आपल्या निबंधमालेंत (फेब्रु. १८७५), ‘मरे आणि लानमन’ या कंपनीनें न्यूयार्कमध्ये छापलेल्या मराठी पुस्तकाची चेष्टा करून त्याला अमर केलें आहे. वास्तविक हें औषधांच्या जाहिरातीचें क्षुद्र चोपडें; परंतु चिपळुणकरांच्या या लेखामुळें त्याला एवढें महत्त्व प्राप्त झालें आहे कीं, त्याकरितां दहापंधरा रुपये द्यावयाला आज संग्राहक तयार आहेत. इंग्लंडमध्ये छापलेलें मराठी पुस्तक म्हणून केंब्रिज येथें W. Heffer & Sons Ltd. यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या व Mr. Leonard John Sedgewick यांनीं संपादिलेल्या रघुनाथ पंडितकृत नलदमयंतीस्वयंवराकडे अंगुलीनिर्देश करतां येईल. *Gramatica Marastta* हें पोर्तुगीज भाषेंतून रोमन लिपीमध्ये लिहिलेलें मराठी ग्रामर इ. स. १७७८ सालीं रोममध्ये छापलें व त्याचें पुनर्मुद्रण १८०५ सालीं लिस्बन येथें झालें. त्याचाही या सदरांत समावेश करावा लागेल. महाराष्ट्राबाहेरील हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांत प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत मघाशीं सांगितलेल्या कॅरेच्या पुस्तकांचा बंगाल्यांतील मराठी पुस्तकें म्हणून अन्तर्भाव करण्यास हरकत नाहीं. बनारस येथें श्रीलक्ष्मीनारायण छापखान्यांत मुद्रित झालेलें सौ. रेबेकाबाई सिमियन यांचें चरित्र त्यांचे पति सिमियन बेंजामिन यांनीं लिहिलेलें उपलब्ध आहे. तंजावर हा महत्तर (Greater) महाराष्ट्र म्हणूं; परंतु चन्नपटण येथें शिळाछापावर मुद्रित केलेलें (१८५०) ‘टिपु सुलतान यांचे पदच्युतीविषयीं संक्षेप निरूपण’ हें मद्रासकडील मराठी पुस्तक म्हणून उल्लेखनीय आहे. अशीं महाराष्ट्राबाहेर देशांत किंवा परदेशांत प्रसिद्ध झालेलीं मराठी पुस्तकें एकाद्याला संगृहीत करतां येतील.

चित्रें व छायाचित्रें—आपल्या इकडे फोटाग्राफिंग प्रवेश १८५०-५५ च्या दरम्यान झाला. यापूर्वीच्या ग्रंथकारांचीं किंवा इतर

प्रसिद्ध पुरुषांचीं चित्रे जर असतील तर तीं हातांनीं काढलेलीं आहेत. शिवाजी, रामदास, तुकाराम, नाना फडणवीस वगैरे पुरुषांचीं चित्रे अशापैकींच होत. १८५० नंतर फोटोग्राफीची कला ज्ञात झाल्यावर आपल्या इकडील बहुतेक ग्रंथकार किंवा इतर प्रसिद्ध पुरुष यांचीं छायाचित्रे घेण्याची प्रथा सुरू झाली. अशा प्रकारचीं जुनीं चित्रे किंवा नवीं छायाचित्रे यांचा संग्रह करण्यासारखा आहे. त्याचा पुढील ग्रंथकारांना आपले ग्रंथ सजविण्यास फार उपयोग होईल. पुष्कळ वेळीं असा पद्धतशीर संग्रह जवळ असल्यास पुष्कळ कोडीं सोडवितां येतील. उदाहरणार्थः—“आगरकरांची ओळख—” नांवाचें नुकतेंच (१९४५) एक पुस्तक रा. पु. पां. गोखले यांनीं प्रसिद्ध केले आहे. या पुस्तकांत (पृ. १८४ जवळ पहा) ‘लोकहितवादी’ म्हणून ‘लोकहितवादींचे’ चिरंजीव लक्ष्मणराव गोपाळराव ऊर्फ आप्पासाहेब देशमुख यांचा फोटो दिला आहे ! ही गफलत आठव्येकृत ‘लोकहितवादींचे चरित्र’ हें १९२६ सालीं प्रसिद्ध झालेलें पुस्तक (पृ. १३६ जवळ फोटो पहा) पाहिल्यास कळून येईल.

खोदीव लेख किंवा त्यांचे ठसे व फोटो—मराठी भाषेचे जेवढे म्हणून शिलालेख किंवा ताम्रपट उपलब्ध झालेले आहेत ते सगळे एकत्र पुस्तकरूपानें पद्धतशीर छापून प्रसिद्ध झालेले नाहीत. अशा प्रकारचे, शक्य असल्यास मूळ खोदीव लेख किंवा त्यांचे ठसे व फोटो, एकत्र संगृहीत झाले पाहिजेत.

वैचित्र्ययुक्त किंवा चमत्कारिक पुस्तके—(१) आकार—मराठी भाषेंतील सर्वांत लहान आकाराचें पुस्तक किंवा सर्वांत मोठ्या आकाराचें पुस्तक. युरोपांत साध्या पोस्टाच्या तिकिटाच्याच नव्हे तर त्याच्या चतुर्थांश आकाराचें पुस्तक मुद्रित झालेलें नमूद आहे. आपल्याकडे तांदळावर चित्र कोरण्याची करामत करणारे लोक आहेत; परंतु अशीं पुस्तके छापणारे मुद्रक नाहीत. (२) कागद—आमच्याकडे कागदाशिवाय इतर कशावरही पुस्तके छापिलीं जात नाहीत. युरोपांत सुरुवातीचीं पुस्तके वासराच्या किंवा मेंढराच्या कमाविलेल्या कातड्यावर (vellum) छापिलीं जात, व मुद्रणकला

अस्तित्वांत येण्यापूर्वी हस्तलेखांकरितां अशा चर्मपत्राचा उपयोग करीत. संस्कृत भाषेचीं भूर्जपत्रावर किंवा ताडपत्रावर लिहिलेलीं हस्तलिखितें पुष्कळ सांपडतात; परंतु मराठीचीं मिळत नाहीत. येथील भारतीय विद्याभवनांत 'कलानिधि' नांवाचा एक ताडपत्रावर लिहिलेला ग्रंथ संगृहीत आहे, तो याला केवळ अपवाद होय. इंडियापेपरवर छापलेलीं पुस्तकें देखील आपल्याकडे दुर्मिळच आहेत. ज्ञानेश्वरी आणि तुकारामाचा व निळोबाचा गाथा हे ग्रंथ चित्रशाळेनें कांहीं वर्षापूर्वीं अशा कागदावर छापले होते. कागदावर जाहिराती छापण्याच्या सरकारी निर्बंधामुळे त्याकरितां झाडाच्या पानाचा कागदाच्या जागीं उपयोग केलेला मीं पाहिलेला आहे. युरोपांत लहान मुलांकरितां कपड्यावर पुस्तकें छापतात. आपल्याकडे असा प्रयत्न अद्याप झालेला नाही. ब्रिटिश म्युझियममध्ये शिशाच्या पानांवर मुद्रित झालेले एक पुस्तक आहे. शिंपल्यावरील देखील मुद्रण तिकडे उपलब्ध असल्याचें सांगतात. अल्युमिनम धातूच्या पत्र्याचा मुद्रणाच्या कार्मी चांगला उपयोग होईल, असें कांहीं शोधकांचें मत होतें; परंतु गेल्या युद्धामुळे या दिशेनें प्रयत्न स्थगित झालेला दिसतो. शंभर वर्षांमागे छापलेलीं कांहीं पुस्तकें मीं पाहिलेलीं आहेत. त्यांचा कागद इतका सफेत व टणक आहे कीं, तीं पुस्तकें गेल्या वर्षीच मुद्रित झालीं असावीं असें वाटूं लागतें; परंतु अलीकडे एक दोन वर्षांमागे प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं पुस्तकांचा कागद इतका पिवळा किंवा काळा पडलेला असतो कीं, तीं दोनतीन शतकांमागचीं वाटूं लागतात! आणखी शंभरपाउणशें वर्षांनीं या कागदाची खात्रीनें धूळ होईल. अशा स्थितींत महत्त्वाच्या पुस्तकांच्या तरी निदान शंभर प्रती टिकाऊ कागदावर निराळ्या छापव्या, अशी माझी प्रकाशकांना विनंति आहे. अशा पुस्तकांना तिप्पट चौपट किंमत देऊन तीं विकत घेणारीं शंभर कायम गिऱ्हाइकें सहज मिळूं शकतील. कागद जर खराब असेल तर पुस्तक कितीही काळजीनें संभाळिलें तरी तें आपोआप खराब झाल्याखेरीज राहाणार नाही. तेव्हां टिकाऊ उंची कागदावर छापलेल्या ग्रंथांना कांहीं खासगी ग्रंथसंग्राहक किंवा सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालये खात्रीनें

आश्रय देतील. (३) बांधणी—निरनिराळ्या प्रकारच्या बांधणीचीं पुस्तकें जवळ ठेवण्याची ग्रंथप्रेमी लोकांना हौस असते. मेंढराच्या, वासराच्या कातड्याप्रमाणेंच हरणाच्या, लांडग्याच्या इतकेंच नव्हे तर माणसाच्या कातड्यानें बांधलेलीं पुस्तकें युरोपांत आहेत. माणसाचें कातडें व वासराचें कातडें याच्यामध्ये विशेष फरक नसतो. त्यामुळे कांहीं लबाड लोक माणसाच्या कातड्याचें म्हणून वासराच्या कातड्यानें बांधलेलें पुस्तक पुढें करतात. परंतु या दोन कातड्यांमधील भेद सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें जाणतां येतो असें म्हणतात. (४) गंमती—पुस्तक छापतां छापतां आरंभीं कांहींतरी गंमतीची गफलत किंवा मुद्राराक्षसाचा चाळा (Freak) होतो. एकादा मजकूर उलटाच छापला जातो किंवा सन १९४५ च्या ऐवजीं चुकीनें १८४५ साल पडतें. पुढें ही दुरुस्ती केली जाते; परंतु आधींच्या ज्या कांहीं प्रतींत हा घोटाळा राहून जातो त्या प्रती संग्राहक तऱ्हेवाईक (unique) म्हणून जवळ ठेवण्यास हपापलेले असतात.

अशा प्रकारच्या कितीतरी ग्रंथसंग्राहकांच्या छांदिष्ट दृष्टि आहेत. सर वॉल्टर स्कॉट यानें आपल्या The Antiquary या कादंबरींत एके ठिकाणीं Mr. Oldbuck च्या ग्रंथसंग्रहाचें मजेदार वर्णन केलें आहे तें असें—
 “Here were editions esteemed as being the first, and there stood those scarcely less regarded as being the last and best; here was a book valued because it had the author’s final improvement and there another which (strange to tell !) was in request because it had them not. One was precious because it was a folio, another because it was a duodecimo; some because they were tall, some because they were short; the merit of this lay in the title page, of that in the arrangement of the letters in the word Finis. There was, it seemed, no peculiar distinction, however trifling or minute, which might not give value to a volume, providing the indispensable quality of scarcity’ or rare occurrence, was attached to it.”

ग्रंथसंग्राहकानें व्यावयाची काळजी—अशा प्रकारें अनेक दृष्टींनीं ग्रंथ गोळा करतां येतील; परंतु ते गोळा करतांना थोडी शास्त्रीय दृष्टीही ठेवली पाहिजे. महाराष्ट्रांतील जे अनेक जुने ग्रंथसंग्रह मीं पाहिले, त्यांवरून त्यांपैकीं शेंकडा पाऊणशें प्रती ग्रंथशास्त्रदृष्ट्या अपूर्ण, सदोष व टाकाऊ आहेत, असें मला आढळून आलें. म्हणून होतकरू ग्रंथसंग्राहकांच्या मार्गदर्शनाकरितां चार शब्द सांगतोः—

ग्रंथसंग्राहकाला ज्या भाषेंतील ग्रंथ गोळा करावयाचे असतील त्या भाषेंतील ग्रंथ व ग्रंथकार यांची चांगली पूर्व माहिती पाहिजे. रा. शंकर गणेश दाते यांनीं तयार केलेली मराठी ग्रंथसूचि या बाबतींत फार उपयोगाची आहे. तिचा प्रत्येकानें अवश्य उपयोग करावा.

ग्रंथ हातांत घेतल्याबरोबर त्याला मुखपृष्ठ (title page) व इतर क्रमांकपृष्ठे आहेत कीं नाहींत हें दर पृष्ठ पडताळून पाहिलें पाहिजे. याकरितां याच पुस्तकाची जर दुसरी एकादी चांगली प्रत उपलब्ध असेल तर तिच्याशीं तें ताडून पहावें. पुस्तकाचें आरंभीचें कोरें पान, एकादें चित्र किंवा शुद्धिपत्राचा चिटोरादेखील जर त्यांत कमी असेल तर तें पुस्तक अपूर्ण (imperfect) किंवा सव्यंग (defective) मानलें पाहिजे. या उणिवा दुसऱ्या पुस्तकाबरोबर आपलें पुस्तक ताडून पाहिल्याशिवाय सहजासहजीं लक्षांत येणार नाहींत. दुसरें पुस्तक उपलब्ध नसल्यास दात्यांच्या मराठी ग्रंथसूचीसारख्या ग्रंथांत जी त्या पुस्तकाची नोंद आहे त्या पुस्तकांतील माहितीशीं हें पुस्तक जुळतें तर पाहावें. या तपासणीला इंग्रजींत collation म्हणतात. ही तपासणी केल्याबरोबर पुस्तकाच्या कव्हराच्या आंतल्या बाजूला “तपासलें” असें लिहून “पूर्ण” अशी नोंद करावी व तसें नसल्यास त्यांत काय उणिवा आहेत त्या नमूद कराव्या.

पुस्तक शक्य तों मूळ बांधणीचें असावें. जुनी बांधणी सैल असेल तर ती काढून टाकून नवी बांधणी करूं नये. जुनीच घड किंवा दुरुस्त करून घ्यावी. आपल्या इकडचे अडाणी बुकब्राइंडर लोक पुस्तक नव्यानें बांधतांना तें पुनः कापतात. या कापण्यांत हलगर्जीपणामुळे पुष्कळ वेळां मुळांतील

मजकूरही कापला जातो. याला इंग्रजीत to bleed a book (पुस्तकाचा रक्तपात) म्हणतात! असें करणें म्हणजे तें छिन्न-विच्छिन्न (mutilate) करणें आहे. ग्रंथालयशास्त्रदृष्ट्या हा भयंकर गुन्हा होय. मूळांतच पुस्तकाचें कांठ मुळींच न कापणें चांगलें. अशीं uncut (न कापलेलीं) पुस्तकें आपण पुष्कळ पाहिलीं असतील. त्यांतील दुडलेल्या फार्माची घडी उघडण्याकरितां पत्रपातीनें (paper-cutter) फाडावें लागतें. इंग्रजीमध्ये या फाडण्याला “cut open” असें म्हणतात. हा दरएक पान फाडण्याचा वाचकांचा त्रास चुकविण्याकरितां पुस्तकांच्या कडांचें “थोडें क्षौरकर्म” (“slight shave”) करण्याचा प्रघात आहे; परंतु तें करण्याकरितां बाइंडरलोकांकडे पुस्तक दिलें असतां ते त्याची हटकून मानच कापतात!

पुस्तक पूर्ण असलें, जुन्या बांधणींत असलें, न कापलेलेंही असलें, तरी पण जर त्याची अवस्था ठीक नसेल, म्हणजे त्याचीं पानें कसरीनें खाऊन जर त्यांचें जाळें झालें असेल, किंवा त्याचा कागद खराब झाला असेल तर त्याचे जागीं नवें पुस्तक मिळवून ठेवणें अवश्य आहे. अशाप्रकारें सर्व दृष्टींनीं पुस्तकाचें परीक्षण करून त्याला ‘अ’, ‘ब’ व ‘क’ असे वर्ग द्यावे. जें पुस्तक उत्कृष्ट स्थितींत असेल त्याला ‘अ’ वर्ग द्यावा. जें पुस्तक चालण्यासारखें असेल, परंतु यापेक्षां चांगलें मिळालें तर बरें, अशा पुस्तकाला ‘ब’ वर्गांत घालावें, व जें पुस्तक अपुरें किंवा सदोष असेल, व जें अवश्य काढून त्याच्या बदली नवें मिळविणें, त्याला ‘क’ वर्ग द्यावा. अर्थात् हें वर्गीकरण पुस्तकांच्या स्थितीचें असून विषयाचें नाहीं. जुनीं पुस्तकें, ज्याला इंग्रजीत “mint condition” म्हणतात त्या स्थितींत, क्वचितच मिळतात. निर्दोष पुस्तक जोंपर्यंत मिळालें नाहीं तोंपर्यंत अपुरें किंवा सदोष पुस्तकच काय, परंतु त्या पुस्तकाचें एकादें फाटकें पानही संग्रहणीय व रक्षणीय मानलें पाहिजे. “खाईन तर तुपाशीं, नाहीं तर उपाशीं,” असें म्हणून चालणार नाहीं; परंतु आपल्या संग्रहीं असलेलें पुस्तक कोणत्या अवस्थेंत आहे, याची निश्चित जाणीव प्रत्येक संग्राहकाला सतत असली पाहिजे. त्याशिवाय सदोष पुस्तकाच्या जागीं नवें निर्दोष पुस्तक कधींही येणार नाहीं. पुस्तकाच्या

मलपृष्ठावर आंतल्या बाजूस त्याचा त्यांतील दोष नमूद करून स्थितिनिष्ठ वर्ग लिहावा. इतकेंच नव्हे तर पुस्तकाच्या यादीमध्येही तो नमूद असावा. पुष्कळ वेळीं दोन सदोष किंवा अपुरीं 'क' वर्गातील पुस्तके मिळून एक 'अ' वर्गातील पूर्ण व निर्व्यंग पुस्तक बनू शकते.

मासिकांचीं वर्षाखेर पुस्तके बांधतांना त्यांचीं कव्हरे काढून टाकण्याचा प्रघात आहे. हा तर शुद्ध निर्बुद्धपणाच होय. मलपृष्ठे नसलेलीं मासिके 'क' वर्गामध्ये समाविष्ट केलीं पाहिजेत. ग्रंथशास्त्रदृष्ट्या मलपृष्ठावर पुष्कळदा अत्यंत महत्त्वाची माहिती असते.

केवळ पैसे असले म्हणून ग्रंथसंग्रह होत नाहीं. त्याच्याकरितां अत्यंत कष्ट व अनेक खटपटी कराव्या लागतात. ग्रंथ मिळवितांना अनुभवाचीं लागणारीं दुःखे व तो मिळाल्यावर होणारा आनंद जातिवंत संग्राहकाशिवाय इतरांना कळणें शक्य नाहीं.

ग्रंथसंग्राहकाची ही मनःस्थिति सर वॉल्टर स्कॉट यांनीं आपल्या *The Antiquary* या कादंबरींत Mr. Oldbuck यांच्या तोंडून सुंदर रीतीनें वर्णन केली आहे—

“ See this bundle of ballads, not one of them later than 1700, and some of them a hundred years older, I wheedled an old woman out of these, who loved them better than her psalm-book. Tobacco, snuff, and the 'Complete Syren' were the equivalent. For that mutilated copy of the 'Complaynt of Scotland' I sat out the drinking of two dozen bottles of strong ale with the late learned proprietor who, in gratitude bequeathed it to me by his last will. These little Elzevirs are the memoranda and trophies of many a walk by night and morning through the Cowgate, the Canongate, the Bow, St. Mary's Wynd—wherever, in fine, there were to be found brokers and trokers; those miscellaneous dealers in things rare and curious. How often have I stood haggling on a halfpenny, lest by a too ready acquiescence in the dealer's first price he should be led to suspect the value I set upon the

article. How have I trembled lest some passing stranger should crop in between me and the prize, and regarded each poor student of divinity that stopped to turn over the books at the stall as a rival amateur, or prowling book-seller in disguise !”

आपल्या तरुणपणच्या सत्यसृष्टींतील एक वृद्ध स्नेही दृष्टीसमोर ठेवून Mr. Jonathan Oldbuck ही व्यक्ति आपण रेखाटली असल्याचें सर वॉल्टरनें आपल्या कादंबरीच्या दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये नमूद केलें आहे.

अशाप्रकारें निरनिराळ्या व्यक्तींनीं जमविलेल्या खासगी ग्रंथसंग्रहांना शेवटीं एकाद्या सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांत स्थान मिळणें उचित आहे. मग आपल्या आर्थिक परिस्थितीप्रमाणें तो त्या संस्थेला एकाद्यानें देणगी म्हणून दिलेला असो किंवा विकत दिलेला असो. पण कसाही दिला असला तरी इतक्या प्रेमानें, हौसेनें व कष्टानें जमविलेला व मुलाप्रमाणें संगोपन केलेला संग्रह हातावेगळा करतांना त्याची शाकुंतलांतील कण्वऋषीप्रमाणें स्थिति झाल्याखेरीज राहाणार नाही. तेव्हां आपल्या सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांच्या चालकांना माझी अशी आग्रहाची विनंति आहे कीं, त्यांनीं आपली अन्तर्गत व्यवस्था अशी चोख ठेवावी कीं, जेणेंकरून आपलीं पुस्तकें देणाऱ्या संग्रहाकांना त्यांच्या संग्रहांच्या भवितव्याविषयीं काळजी वाटूं नये. एकादें विद्यार्थ्याचें वसतिगृह पाहण्यास गेल्यावर तेथील स्वच्छता, शिस्त व टापटीप आणि मुलांचें आरोग्य, अभ्यास व वर्तन उत्तम पाहून ज्याप्रमाणें आपल्या घरचीं मुलें देखील तेथें आणून ठेवावींशीं वाटतात, त्याप्रमाणें आपल्या ग्रंथसंग्रहालयांची व्यवस्था सुंदर पाहिजे. नालायक लोकांच्या हातीं सांपडलेल्या एकाद्या भिकार ऑफनेजमधील पोरक्या पोरांप्रमाणें आपल्या ग्रंथालयांतील पुस्तकांची दुर्दशा नसावी. कसर व वाळवी यापेक्षाही उचले लोक हेच ग्रंथांचे खरे शत्रु आहेत. कारण जीवजंतू पुस्तकाचा कांहीं भागच खातात, तर उचले सगळेंच पुस्तक गडू करतात. यासंबंधीं एक चुटका प्रसिद्ध आहे— एका सद्गृहस्थाकडे मोटा ग्रंथसंग्रह होता. दुसरा एक गृहस्थ त्याच्याकडे जाऊन वाचण्याकरितां एक पुस्तक मागूं लागला. पहिला गृहस्थ म्हणाला, “हें पहा, पुस्तक

मलपृष्ठावर आंतल्या बाजूस त्याचा त्यांतील दोष नमूद करून स्थितिनिष्ठ वर्ग लिहावा. इतकेंच नव्हे तर पुस्तकाच्या यादीमध्येही तो नमूद असावा. पुष्कळ वेळीं दोन सदोष किंवा अपुरीं 'क' वर्गातील पुस्तकें मिळून एक 'अ' वर्गातील पूर्ण व निर्व्यंग पुस्तक बनूं शकतें.

मासिकांचीं वर्षाखेर पुस्तकें बांधतांना त्यांचीं कव्हरें काढून टाकण्याचा प्रघात आहे. हा तर शुद्ध निर्बुद्धपणाच होय. मलपृष्ठें नसलेलीं मासिकें 'क' वर्गामध्ये समाविष्ट केलीं पाहिजेत. ग्रंथशास्त्रदृष्ट्या मलपृष्ठावर पुष्कळदा अत्यंत महत्त्वाची माहिती असते.

केवळ पैसे असले म्हणून ग्रंथसंग्रह होत नाहीं. त्याच्याकरितां अत्यंत कष्ट व अनेक खटपटी कराव्या लागतात. ग्रंथ मिळवितांना अनुभवावीं लागणारीं दुःखें व तो मिळाल्यावर होणारा आनंद जातिवंत संग्राहकाशिवाय इतरांना कळणें शक्य नाहीं.

ग्रंथसंग्राहकाची ही मनःस्थिति सर वॉल्टर स्कॉट यांनीं आपल्या *The Antiquary* या कादंबरींत Mr. Oldbuck यांच्या तोंडून सुंदर रीतीनें वर्णन केली आहे—

“ See this bundle of ballads, not one of them later than 1700, and some of them a hundred years older, I wheedled an old woman out of these, who loved them better than her psalm-book. Tobacco, snuff, and the 'Complete Syren' were the equivalent. For that mutilated copy of the 'Complaynt of Scotland' I sat out the drinking of two dozen bottles of strong ale with the late learned proprietor who, in gratitude bequeathed it to me by his last will. These little Elzevirs are the memoranda and trophies of many a walk by night and morning through the Cowgate, the Canongate, the Bow, St. Mary's Wynd—wherever, in fine, there were to be found brokers and trokers; those miscellaneous dealers in things rare and curious. How often have I stood haggling on a halfpenny, lest by a too ready acquiescence in the dealer's first price he should be led to suspect the value I set upon the

article. How have I trembled lest some passing stranger should crop in between me and the prize, and regarded each poor student of divinity that stopped to turn over the books at the stall as a rival amateur, or prowling book-seller in disguise !”

आपल्या तरुणपणच्या सत्यसृष्टींतील एक वृद्ध स्नेही दृष्टीसमोर ठेवून Mr. Jonathan Oldbuck ही व्यक्ति आपण रेखाटली असल्याचें सर वॉल्टरनें आपल्या कादंबरीच्या दुसऱ्या आवृत्तीमध्ये नमूद केलें आहे.

अशाप्रकारें निरनिराळ्या व्यक्तींनीं जमविलेल्या खासगी ग्रंथसंग्रहांना शेवटीं एकाद्या सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांत स्थान मिळणें उचित आहे. मग आपल्या आर्थिक परिस्थितीप्रमाणें तो त्या संस्थेला एकाद्यानें देणगी म्हणून दिलेला असो किंवा विकत दिलेला असो. पण कसाही दिला असला तरी इतक्या प्रेमानें, हौसेनें व कष्टानें जमविलेला व मुलाप्रमाणें संगोपन केलेला संग्रह हातावेगळा करतांना त्याची शाकुंतलांतील कण्वऋषीप्रमाणें स्थिति झाल्याखेरीज राहाणार नाही. तेव्हां आपल्या सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांच्या चालकांना माझी अशी आग्रहाची विनंति आहे कीं, त्यांनीं आपली अन्तर्गत व्यवस्था अशी चोख ठेवावी कीं, जेणेंकरून आपलीं पुस्तकें देणाऱ्या संग्रहकांना त्यांच्या संग्रहांच्या भवितव्याविषयीं काळजी वाटूं नये. एकादें विद्यार्थ्यांचें वसतिगृह पाहण्यास गेल्यावर तेथील स्वच्छता, शिस्त व टापटीप आणि मुलांचें आरोग्य, अभ्यास व वर्तन उत्तम पाहून ज्याप्रमाणें आपल्या घरचीं मुलें देखील तेथें आणून ठेवावींशीं वाटतात, त्याप्रमाणें आपल्या ग्रंथसंग्रहालयांची व्यवस्था सुंदर पाहिजे. नालायक लोकांच्या हातीं सांपडलेल्या एकाद्या भिकार ऑर्फनेजमधील पोरक्या पोरांप्रमाणें आपल्या ग्रंथालयांतील पुस्तकांची दुर्दशा नसावी. कसर व वाळवी यापेक्षांही उचले लोक हेच ग्रंथांचे खरे शत्रु आहेत. कारण जीवजंतू पुस्तकाचा कांहीं भागच खातात, तर उचले सगळेंच पुस्तक गड करतात. यासंबंधीं एक चुटका प्रसिद्ध आहे— एका सद्गृहस्थाकडे मोटा ग्रंथसंग्रह होता. दुसरा एक गृहस्थ त्याच्याकडे जाऊन वाचण्याकरितां एक पुस्तक मागूं लागला. पहिला गृहस्थ म्हणाला, “हें पहा, पुस्तक

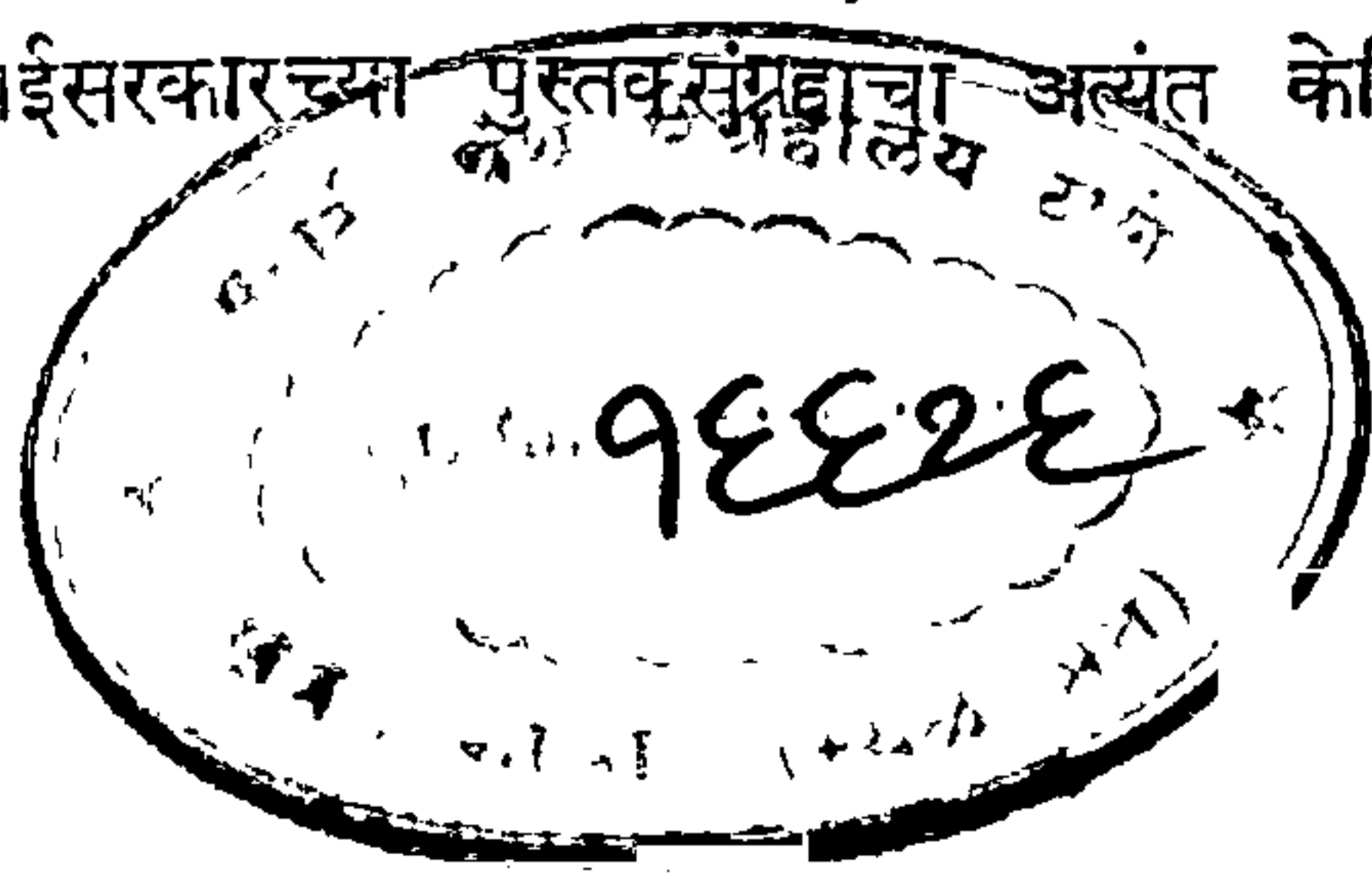
एकदा बाहेर दिलें म्हणजे परत येत नाहीं असा माझा प्रत्यक्ष अनुभव आहे.” “तो कसा?” दुसऱ्या गृहस्थानें पृच्छा केली. “लोकांकडून वाचण्याकरितां आणलेलीं पुस्तकें जर मीं परत केलीं गेलीं असतीं, तर यें एकतरी पुस्तक शिष्टक राहिलें असतें काय?” पहिला गृहस्थ शांतपणें म्हणाला! अशा लोकांना फार जपलें पाहिजे. कांहीं वाचक तर ग्रंथालयांतील पुस्तकाचीं पानेंच फाडून नेतात. अशा जीवांना फ्लीट आणि पोयशा काय करणार? या ग्रंथशर्विलकांना युरोपांत Biblioklept अशी संज्ञा आहे.

मीं ग्रंथसंग्रहाच्या ज्या निरनिराळ्या दृष्टि सांगितल्या त्या दृष्टींनीं जुनीं पुस्तकें मिळविण्याचा प्रत्येकानें प्रयत्न करावा. वाचनालयांनीं “आमची संस्था संग्रहालय नाहीं” असें म्हणून या बाबतींत कांहींच प्रयत्न न करणें म्हणजे स्वतःची नालायकी सिद्ध करणें आहे असें मी समजतो. प्रत्येक वाचनालयानें त्याकरितां एक स्वतंत्र कपाट ठेवून जुने ग्रंथ जमविण्यास सुरुवात करावी. हायस्कूल व कॉलेजें यांतील मराठी अध्यापकांना पुष्कळच कार्य करतां येण्यासारखें आहे. निरनिराळ्या भागांतून त्यांच्याकडे विद्यार्थी येत असतात. त्यांच्यामध्ये ग्रंथसंग्राहकवृत्तीचा जर त्यांनीं फैलाव केला तर हे विद्यार्थी सुटीच्या दिवसांत अशीं पुस्तकें जमवितील व तीं जर कॉलेजमध्ये त्यांच्याच नांवानें ठेवलीं तर त्यांच्या कॉलेजमधील वास्तव्याचें तें एक बहुमोल व सुंदर स्मारकच होणार नाहीं काय? अशा प्रकारची एकादी सूचना आमच्या प्राध्यापकमित्रांसमोर मांडिली तर ते लगेच विचारतात, याला परीक्षेमध्ये युनिव्हर्सिटीनें मार्क ठेविले आहेत कुठें? ज्याप्रमाणें दर वर्षी गॅदरिंग तुम्हीं निष्काम बुद्धीनें करतां, त्याप्रमाणें हा ग्रंथसंग्रहाचाही निष्काम कर्मयोग तुम्ही आचरावा अशी भाषी त्यांना विनंती आहे. वर्षाकांठीं आपल्या दुर्मिळ ग्रंथसंग्रहांत जो सर्वांत जास्त व महत्त्वाची भर घालील त्या विद्यार्थ्याला या गॅदरिंगमध्ये रौप्यपदक किंवा अन्य पारितोषिक द्यावें.

मुंबईसरकारचा देशी ग्रंथसंग्रह

१८६७ च्या २५ व्या अक्टाअन्वये मुद्रकानें प्रत्येक पुस्तकाच्या

ज्या तीन प्रती सरकारकडे पाठवावयाच्या असतात, त्यांपैकी पहिली सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया व दुसरी गव्हर्नर जनरल यांच्याकडे पाठवावी आणि तिसरी स्थानिक सरकारने तिची नोंद करून एकाद्या ग्रंथालयाला द्यावी किंवा अन्य प्रकारे विल्हेवाट लावावी, असे ठरले होते. पुढे ता. २० जुलै १८७१ च्या गॅझेटमध्ये (पृ. ७८१) जाहीर केल्याप्रमाणे ही प्रत डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन यांनी मुंबई इलाख्यातील वाङ्मयाच्या वार्षिक आढाव्याकरिता उपयोगी करून नंतर मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या रजिष्ट्रारकडे पाठवावी, अशी व्यवस्था करण्यांत आली व त्याप्रमाणे ही प्रत युनिव्हर्सिटीकडे जाऊ लागली. पुढे १८९० साली ही पुस्तके युनिव्हर्सिटीकडे जातात त्यांची काय व्यवस्था आहे अशी सरकारने युनिव्हर्सिटीकडे विचारणा केली. तिला उत्तरादाखल युनिव्हर्सिटीचे रजिष्ट्रार Mr. D. Macdonald यांच्याकडून जें पत्र गेलें त्यांत म्हटलें आहे कीं, नेटिव पब्लिकेशनच्या रजिष्ट्रारकडून जीं २२,५२४ पुस्तके आलीं त्यांपैकी ५१६४ वाळवीनें खाळीं किंवा गहाळ झालीं आहेत. तरी राहिलेलीं १७३६० पुस्तके सरकार म्हणेल त्याच्या हवालीं करण्यास सिंडिकेट तयार आहे! युनिव्हर्सिटीकडून अशाप्रकारचें विलक्षण उत्तर आल्यावर सरकारनें येथील रायल एशियाटिक सोसायटीकडे, “तुम्हीं तरी हीं पुस्तके ठेवाव का हो?” अशी पृच्छा केली. तिला ता. ८ अक्टोबर १८९० च्या पत्रानें सोसायटीचे सन्मान्य कार्यवाह श्री. जव्हेरीलाल याज्ञिक यांनीं उत्तर दिलें आहे, त्यांत लिहिलें आहे कीं, दरवर्षीं भेटीदाखल येणाऱ्या किंवा विकत घेतलेल्या पुस्तकांमुळे आमचा संग्रह सारखा वाढत असून त्यांनाच आपली जागा अपुरी वाटत आहे. अशा परिस्थितींत या नव्या संग्रहाचा ताबा घेणें कमिटीला शक्य होत नाहीं व त्याची व्यवस्था ठेवण्यास सोसायटीकडे माणसेंही नाहींत. शेवटीं १८९० च्या नवंबर महिन्यांत हीं पुस्तके सरकारच्या रिकॉर्ड ऑफिसांत साठवावीं, असा निर्णय घेण्यांत आला. असा या मुंबईसरकारच्या पुस्तकसंग्रहाचा अत्यंत केविलवाणा इतिहास आहे.

हा सगळा इतिहास मुंबई विश्वविद्यालयाचे कर्तबगार ग्रंथपाल डॉ. जोशी यांच्या नजरेस मीं आणलेला आहे. ते युनिव्हर्सिटीच्या अधिकाऱ्यांमार्फत खटपट करून मागच्या लोकांनीं नालायकपणें घालविलेला आपला हक्क परत मिळवितील व रिकॉर्ड ऑफिसांत धूळ खात पडलेल्या या मौल्यवान संग्रहाचा उद्धार व संरक्षण करतील, अशी मला आशा आहे.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाची जबाबदारी

Richard Heber या नांवाचा इंग्लंडातील सुप्रसिद्ध संग्राहक म्हणे, "No gentleman can be without three copies of a book, one for show, one for use and one for borrowers." आपल्याकडील खाजगी ग्रंथसंग्राहकांना असें करणें जरी अशक्य असलें तरी पण मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयासारख्या संस्थेनें ग्रंथाची एक जास्त प्रत केवळ संग्रहाकरितांच म्हणजे जी विलकूल उपयोगाकरितां द्यावयाची नाहीं, अशी घेऊन ठेविली पाहिजे. तसेंच अगदीं जुन्या पुस्तकाच्या शक्य तर टाईप प्रती करून वाचावयास द्याव्या. मूळ प्रती लोकांना हाताळतां येत नाहीत आणि त्या ते निष्काळजीपणानें खराब करून टाकतात असा अनुभव आहे. आपल्याकडे पुस्तकांची वर्गवारी किंवा यादी यांची दैनाच आहे. पुस्तकांची यादी जर पद्धतशीर नसेल तर पुस्तक संग्रहीं असून देखील तें वाचकांना मिळणार नाहीं. आपल्याकडील ग्रंथसंग्रहालयांतील कॅटलॉगांतील किंवा सूचींतील मौजा जर कोणी एकत्र केल्या तर तो एक मोठा विनोदी ग्रंथ होईल. येथील एका प्रसिद्ध संग्रहालयांत Ruskin चा Sesame and Lilies हा ग्रंथ Botany and Zoology या वर्गांत घातला होता, अशी आख्यायिका आहे. श्री. य. रा. दाते यांच्या महाराष्ट्र वाङ्मयसूचीमध्ये रा. देवस्थळी यांचें सुरतच्या काँग्रेसच्या भांडणावर लिहिलेलें सुरतकलहशतक हें काव्य शृंगारामध्ये घातलें गेलें आहे ! तरी कॅटलॉग तयार करतांना पुस्तक आधीं लक्षपूर्वक पाहून नोंद केली पाहिजे. नाहीतर फार घोटाळे होतात. कॅरेच्या छापखान्यांतील मराठी

हितोपदेश नांवाचा ग्रंथ आहे. हा एकच ग्रंथ ब्रिटिश म्युझियम व इंडिया ऑफिस यांच्या कॅटलॉगमध्ये एकीकडे पंचतंत्र व दुसरीकडे हितोपदेश म्हणून नोंदला गेला आहे. विशेष मौज ही की, या दोनही कॅटलॉगांचा कर्ता मि. व्हूमहार्ट हा एकच गृहस्थ आहे. या माणसाच्या निष्काळजीपणामुळे आमचे मराठी ग्रंथसूचिकार रा. शंकरराव दाते यांची कॅरेचे, पंचतंत्र व हितोपदेश असे दोन ग्रंथ असावेत अशी चुकीची समजूत झाली, असें त्यांच्या ग्रंथांतील आवृत्तिं यादी आहे तिच्यावरून दिसून येईल. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय हे ब्रिटिश म्युझियमसारखे बृहन्महाराष्ट्राचे आदर्श मराठी ग्रंथसंग्रहालय होण्यासारखे आहे; परंतु केवळ लोकाश्रयावर त्याची सुधारणा करता येणे शक्य नाही. त्याला राजाश्रय पाहिजे. त्याकरिता महाराष्ट्रांतील जेवढे म्हणून महाराष्ट्रीय संस्थानिक आहेत त्यांच्याकडून वार्षिक मदत मिळविली पाहिजे. युनिव्हर्सिटीच्या ग्रंथालयाची प्रवेशपत्रिका दाखविल्यास विद्यार्थ्यांना मोफत प्रवेश देऊन युनिव्हर्सिटीकडून वार्षिक ग्रांट मिळविणे शक्य आहे. सुदैवाने मुंबई म्युनिसिपालिटी वार्षिक मदत देते. तिच्यामध्ये वाढ झाली पाहिजे. काँग्रेससरकार पुनः जेव्हा अधिकारपदारूढ होईल त्यावेळीं आपणास मदतीची आशा करण्यास जागा आहे. आपणास कार्यक्षम अशा ग्रंथपालाची आवश्यकता आहे. मात्र हा ग्रंथपाल केवळ त्याचा डिप्लोमाच पाहून निवडतां कामा नये. खऱ्या अभ्यासाला सुरुवात पदवी किंवा डिप्लोमा मिळाल्यावर होते; पण हिंदुस्थानामध्ये बहुधा येथेच अभ्यासाची परिसमाप्ति होते. यापेक्षा अशा डिप्लोमाचा किंवा पदव्यांचा विटाळ ज्यांना झाला नाही असे रा. दात्यांसारखे जर एकादे स्वयंभू ग्रंथपाल आम्हांला लाभले तर ते उत्कृष्ट ग्रंथालय निर्माण करतील. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाने आपले कार्यक्षेत्र मुंबई बेठापुरते मर्यादित न ठेवतां सबंध बृहन्महाराष्ट्र करावे. कार्याबरोबर त्याच्या नांवाची व्याप्ति जर वाढवावयाची झाली तर येत्या सुवर्णमहोत्सवाच्या प्रसंगी “ बृहन्महाराष्ट्र ग्रंथसंग्रहालय ” असे व्यापक नांव त्याने धारण करावयास हरकत नाही. बाकी मुंबई विश्वविद्यालयाप्रमाणे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयालाही सध्याच्याच नांवाखाली व्यापक कार्य

करावयास हरकत असू नये. मात्र संबंध महाराष्ट्राला ब्रिटिश म्युझियमसारखे एक चांगलें आदर्श ग्रंथसंग्रहालय पाहिजेच पाहिजे. असो.

ग्रंथसंग्रह हा काहीं निरुद्योगी माणसांचा निष्फळ नाद नाही. लोकहितवादी व कार्लाइल यांच्या उद्गारांवरून तें एक थोर राष्ट्रकार्य आहे, हें आपणांस दिसून येईल. केंब्रिज युनिव्हर्सिटीचे ग्रंथशास्त्राचे प्राध्यापक Mr. Seymour de Ricci हे ग्रंथसंग्रहाच्या चळवळींच्या वैयक्तिक प्रयत्नांसंबंधानें म्हणतात, “ Public institutions have done their best, but, in nearly every instance, private initiative has shown them the way. Personal vanity, the mainspring of bookcollecting, has continually given way to local and national pride. In England, to be a collector has nearly always meant to be a patriot.” अशा प्रकारचे पुष्कळ देशभक्त आपल्या हिंदुस्थानांत निर्माण व्हावे असें परमेश्वराला प्रार्थून आजचें प्रदर्शन उघडल्याचें मी जाहीर करतो.

महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयचळवळीचा इतिहास^१

मित्रहो, आपल्या 'पुणे नगरवाचनमंदिरा'ची संस्थापना १८४८ साली झाली. महाराष्ट्रांतील वाचनालय किंवा ग्रंथसंग्रहालयचळवळीचा हा उगम असें म्हणतां येत नाही. तिचा उगमकाळ आणखीही बराच मागे जातो. १८४८ च्या सुमारास ही चळवळ विशेष जोरावली असें म्हणण्यास मात्र हरकत नाही. आपली ही 'पूना नेटिव जनरल लायब्ररी' किंवा नव्या नांवानेंच बोलावयाचें झालें तर 'पुणे नगरवाचनमंदिर', गेलीं शंभर वर्षे अनेक संकटांना तोंड देऊन जगून राहिलें आहे याबद्दल आपण अनेक प्रकारें आनंद व्यक्त करीत आहां, हें आपली ग्रंथालयपरिषद, ग्रंथप्रदर्शन, वाङ्मयसंमेलन वगैरे विविध चळवळी पाहून ध्यानांत येतें. आजच्या या प्रदर्शनाचें उद्घाटन करण्याचें निमंत्रण देऊन आपल्या आनंदांत मलाही आपण सहभागी केलें, याबद्दल मी आपला सर्वांचा आभारी आहे.

१. ता. १३ मे १९४८ रोजी पुणे येथें भरलेल्या दुर्मिळग्रंथ प्रदर्शनाच्या उद्घाटनाच्या प्रसंगी मीं केलेलें भाषण. हें प्रदर्शन पुणे नेटिव जनरल लायब्ररीच्या शताब्दिनिमित्त कै. मु. रा. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या ग्रंथालयपरिषदेच्या वेळीं उघडलें होतें.

ता. १३ मे १८७९ रोजीं म्हणजे वरोवर सत्तर वर्षांमागे, याच महिन्यांत व आजच्याच तारखेला बुधवारवाड्याला आग लागून आपला सवंध ग्रंथसंग्रह अग्निनारायणाच्या भक्ष्यस्थानीं पडला. तरीपण ग्रीक दंतकथेंतील फीनिक्स (Phoenix) पक्षाप्रमाणें आपल्या संस्थेनें नवा देह धारण केला. आपल्या संस्थेचा हा पुनर्जन्मच असें म्हणावयास हरकत नाहीं. तात्यासाहेब केळकरांच्या भाषेंत बोलावयाचें झालें तर, “म्हटलें तर आपल्या संस्थेचा हा शतसांवत्सरिक महोत्सव आहे, आणि म्हटलें तर आपल्या संस्थेची ही ‘सत्तरी’ही आहे !” पुणें नगरवाचनमंदिराची ही ‘शंभरी’ असो किंवा ‘सत्तरी’ असो, कांहींही असलें तरी आपल्यास आनंद सारखाच आहे; परंतु या आनंदाच्या भरांत आपणांस एका गोष्टीची मात्र विलकूल विस्मृति पडतां कामा नये. ती गोष्ट म्हणजे, गेल्या शंभरसवाशें वर्षांत—म्हणजे सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांची चळवळ जन्मास आल्यापासून—आपल्या पुणेंनगरवाचन-मंदिरानेंच नव्हे तर एकंदर महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयांनीं ग्रंथसंग्रह व ग्रंथसंरक्षण यांच्या बाबतीत काय प्रगति केली, याचा आढावा घेण्याची.

पहिली गोष्ट म्हणजे ग्रंथसंग्रह करण्याच्या बाबतींत आपली कांहीं विशिष्ट योजना, ध्येय, व धोरण आहे काय? असें कांहीं निश्चित धोरण असल्यास तदनुसार आपण एकूण एक ग्रंथ संगृहीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे काय? आणि तो तसा केला गेला असल्यास त्यांच्या संरक्षणाची योग्य काळजी आपण घेतां काय? कीं, आंधळें दळतें आणि कुत्रें पीठ खातें!

अमेरिकेंतील ‘लायब्ररी ऑफ काँग्रेस’ या ग्रंथसंग्रहालयाचें ग्रंथाची निवड करण्याच्या बाबतींत काय धोरण आहे तें मी आपणांस केवळ नमुन्यादाखल वाचून दाखवितों. म्हणजे मीं विचारलेश्या पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास आपणांस मदत होईल.

निवडीचे नियम (Canons of Selection)

I

The Library of Congress should possess in some useful form all bibliothecal materials necessary to the

Congress and to the officers of Government of the United States in the performance of their duties.

II

The Library of Congress should possess all books and other materials (whether in original or in copy) which express and record the life and achievements of the people of the United States.

III

The Library of Congress should possess, in some useful form, the material parts of the records of other societies, past and present, and should accumulate, in original or in copy, full and representative collections of the written records of those societies and peoples whose experience is of most immediate concern to the people of the United States.

(From the Annual Report of the Library of Congress for 1940).

अशा प्रकारचे ग्रंथनिवडीचे आपले काहीं नियम व योजना ठरल्या आहेत काय ?

मुंबई, पुणे, यांसारख्या शहरांतील संग्रहालयांनी किंवा जिल्हा, तालुका व खेडीं यांतील प्रत्येक ग्रंथालयानें किंवा व्यक्तिशः खासगी ग्रंथसंग्राहकानें देखील आपल्या निवडीसंबंधीं काहीं आराखडा आपल्यापुढें ठेविलाच पाहिजे. पुण्याचें नगरवाचनमंदिर किंवा मुंबईचें मराठी ग्रंथसंग्रहालय अशांसारख्या मोठ्या संस्थांनीं मराठीमध्ये प्रसिद्ध झालेलें किंवा होणारें प्रत्येक पुस्तक व त्याची प्रत्येक आवृत्ति, मग तें पुस्तक लहान असो किंवा मोठें असो, बरें असो किंवा वाईट असो, आपल्या संग्रहीं ठेवलें पाहिजे; इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्र भाषा, महाराष्ट्राचा इतिहास किंवा महाराष्ट्राची संस्कृति, यांच्या अभ्यासाला व एकंदर महाराष्ट्राच्या उत्कर्षाला पोषक असें संस्कृत, बंगाली, हिंदी, गुजराती अशा देशी, किंवा इंग्रजी, फ्रेंच किंवा पोर्तुगीज अशांसारख्या परदेशी भाषांतील ग्रंथही संगृहीत केले पाहिजेत.

सार्वजनिक श्रवणमंदिरे

ग्रंथ ही चीज आपल्या लोकांस नवीन आहे असें नाहीं. त्यांचा संग्रहही आपण क्वचित् करीत होतो; परंतु सध्याची सार्वजनिक वाचनालयाची कल्पना मात्र नवीन आहे. इंग्रजी अमलानंतर तिचा उद्भव झाला. आजच्या वाचनमंदिराच्या जागीं जुन्या काळीं सार्वजनिक श्रवणमंदिरें असत. कथाकीर्तन, पुराण, भजन, लळीत ज्या ठिकाणीं चाले, त्या आमच्या देवळांना किंवा मठांना जुन्या काळचीं सार्वजनिक श्रवणमंदिरें म्हणावयास हरकत नाहीं. पोवाडे, लावण्या यांचें देखील श्रवणच होई. जुन्या काळीं आजच्यासारखा साक्षरतेचा प्रसार नव्हता. मुद्रणकला अस्तित्वांत नसल्यामुळे ग्रंथ हातांनीं लिहून काढावे लागत. त्यामुळे अशा ग्रंथांची किंमत फार असे. सर्वसाधारण माणसाला स्वतःचें असें पुस्तक जवळ बाळगतां येत नसे. आजच्या छापील ग्रंथासारखें त्याचें अक्षर सुवाच्यही नव्हतें. शिवाय या पुस्तकांशिवाय त्या काळच्या लोकांचें विशेष अडतही नसावें. देवळांत कथाकीर्तन व पुराण चाले त्याचा त्यांना फायदा घेतां येई. त्या काळचे ग्रंथ म्हणजे महाभारत, रामायण यांसारखे धार्मिक ग्रंथ. कधींमधीं वाटलेंच तर गांवच्या पुराणिकाकडे जाऊन त्यांच्या संग्रहांतील पोथींमधील कांहीं अध्याय एकादा माणूस आणी व वाचून परत करी. या ग्रंथाचा मालक संबंध पोथी देत नसावा. पहिले कांहीं अध्याय प्रथम देई व ते परत आल्यावर दुसरे देई. जुन्या हस्तलिखित पोथ्यांमध्ये मधलेच कांहीं अध्याय गहाळ झालेले किंवा निराळ्या अक्षरांमध्ये लिहिलेले आढळतात. अशा ठिकाणीं वाचण्यास नेलेले अध्याय परत केले नाहींत असें यावरून दिसून येतें, व “पुस्तकं वनिता वित्तं परहस्तगतं गतम्” असें सुभाषित कां रूढ झालें, तेंही आपणास कळतें. सर्वसाधारण लोक श्रवणास देवळांत जात व श्रीमंत लोक-विशेषतः बायका-पुराणिकास घरीं बोलावून त्याला वाचावयास सांगत व ग्रंथाचें श्रवण करीत. पेशवे-दत्तर पाहिल्यास वाचनापेक्षां श्रवणास जुन्याकाळीं महत्त्व कसें होतें तें कळून येतें. संभाजी जाधव, पेशव्यांची आजी राधाबाई हीस लिहितो, “आदिपर्व

पुस्तक पाठविलें तें पावलें. दोन पर्वे राहिलीं तीं पंधरा दिवसांत पाठवितों म्हणून लिहितां तरी बरें. श्रवण करून सावकाश पाठविलीं पाहिजेत.” (पे० द० १८।७८), आनंदबाईचा कोपरगांवचा कारभारी गोविंद कृष्ण गोडबोले नानास लिहितो, “भारताचें पुस्तक सरकारचे मार्गें बहुत प्रती मेलवून शोधून ठीक केलें आहे, तें श्रवणास पाहिजे. येथें पुस्तक आल्यानें श्रवणाचे उपयोगी पडून दुसरी प्रत त्याजरून नीट करावयास येईल.” (पे० द० ४।१६). “टीकेसहित योगवासिष्ठ या ग्रंथाची वरोवर नकल करण्याचे कामाबद्दल एका ब्राह्मणास ४०० रुपये करार” केल्याचा (पे० द० २२।२०७) किंवा “पुस्तक भागवताचे गुजारात नरसीभट वस्ती अमदाबाद किं. रु. ४०० खरेदी” केल्याचा (पे० द० ४५, पृ. ९०) पेशवे-दत्तरांत उल्लेख सांपडतो. “पुस्तकाकडील लेखक आ ३ व सदाशिव कृष्ण कारकून एकूण चार आसामी यास पुणेयास येतील त्यांस वाडेयांत भोजनास घालून कागद व शाई वगैरे सामान लागेल तें देत जाणें”, (पे० द० ३२।३३) असें रघुनाथरात्रानें नाना फडणिसास लिहिलेलें पत्र उपलब्ध आहे. “सरकारचीं पुस्तकें आहेत, त्यांची कारकुनी सदाशिव कृष्ण आंबेकर यास आहे. त्यास, त्याजला बोलावून आणून, पुस्तकें होतीं किती, त्यांपैकी गेलीं काये, बाकी राहिलीं किती, हा झाडा पुस्तकांचा काढून लिहून पाठविणें. पिवळे पत्राचे भाष्य होतें तें गेलें किंवा राहिलें त्याचा शोध काढून लिहून पाठविणें,” (पे० द० ३२।३९) असें नारो आप्पाजीचें एक पत्र आहे. त्यावरून आजच्या ग्रंथसंग्रहालयांत ज्याप्रमाणें काल असलेलें पुस्तक आज सांपडेल कीं काय याची भ्रांति असते, त्याप्रमाणें जुन्या काळींही होती, असें म्हणतां येतें! दादासाहेबांच्या खासगी पुस्तकसंग्रहाच्या याद्या (पे० द० २२।१५१, १५४, १५५, १५८) किंवा जनार्दन बाजीरावाची बायको सगुणाबाई हिच्या ग्रंथसंग्रहाची यादी (पे० द० ३२, ४२) पाहिली म्हणजे पेशवेकालीन कांहीं स्त्रीपुरुषांना पुस्तकांबद्दल आस्था होती, याबद्दल शंका राहात नाही. मोरोबादादाच्या पुस्तकसंग्रहाची यादी आहे व तिच्यामध्ये एक इंग्रजी चोपडेंही होतें, असें राजवाडे लिहितात. बाळाजी बाजीराव यानें उदेपूरहून १७४७-४८ सालीं

छत्तीस हस्तलिखितें आणल्याची व १७५५-५६ सालीं दुसरीं पंधरा विकत घेतल्याची माहिती डॉ. सेन यांनीं आपल्या 'अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह सिस्टीम ऑफ मराठाज्' मध्ये दिली आहे. तसेंच १७६५-६६ मध्ये पहिल्या माधवरात्रानें जुन्या पुस्तकांच्या नकला करण्यास महिना रु. ३१ मंजूर केल्याचीही या पुस्तकांत माहिती आहे. विश्रामवाग पाठशाळेंतील ९७० हस्तलिखितें भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये आहेत असें श्रीयुत गोडे कळवितात, तीं या पेशव्यांच्या संग्रहांतील असावीं. पूर्वी पुस्तकांकरितां किती घासाघीस चाले हें थोरले बाजीरावांना कोणी एकानें पाठविलेल्या पत्रांत दिसून येतें. त्यांतील उतारा पाहा - "वेदभाष्याचें पुस्तक बहुत माफजातीनें पाठवून देणें म्हणून स्वामीनीं पत्रीं आज्ञा लिहिली. येसियास, पूर्वी सेवेसी विनंती लिहिली ते स्वामीस मिथ्या भासोन, जोशाचें पत्र घेऊन पाठविलें. तस्मात, आमच्या लिहिलियाचा विश्वास नाहीं ऐसे दिसोन आलें. तरी स्वामीच्या पायासी आपण मिथ्या भाषण करूं, हे गोष्ट सर्वथा होणार नाहीं. विस्वनाथ जोशी समर्थ....पूर्वी पुण्यास आम्हीं असतां वेदभाष्याची चर्चा जोशाजवळ निघाली होती. ते समयीं जोशी आपल्याजवळ बोलिले कीं, आपले संग्रहीं पुस्तक होतें तें द्रव्यपर्याये वेदमूर्ति त्रिंबकभट खेडकर वास्तव्य नासिक यांणी नेलें. त्यावरून त्रिंबकभटास पत्र लिहून सरकारचा कासी तिकोना जासूद व आम्ही आपलीं माणसें नासिकास पाठविलीं; पुस्तक आणविलें. त्यांणी उत्तर लिहिलें कीं, आजी वीस वर्षे रायेरीकरापासून पुस्तक विकत आपण घेतलें. त्या पुस्तकावर सता दुसरियाची नाहीं. पुस्तक आपण देत नाहीं. ऐसे परिष्टिन उतर त्रिंबकभटीं दिल्लें. आग्रह करावा तर भिक्षूक ब्राह्मण. उपाय नाहीं. स्वामी समर्थ आहेत. आपली आज्ञा त्यास जालियावर देतील तर न कले."

पेशवाईमध्ये निरनिराळ्या 'शाला' व निरनिराळे 'खाने' यांना हजारों रुपये खर्च होत; परंतु सर्वांच्या उपयोगावरितां एकादी सार्वजनिक पुस्तकशाला किंवा किताबखाना यांनीं कां उघडला नाहीं, याचें आश्चर्य वाटतें.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालयचळवळीचा इतिहास
६०३०२
शिवशाहीत १७७०

१११
निवेद्य
१५-६-६६

शिवकालीन हस्तलिखितें किंवा कागदपत्रें विशेष उपलब्ध नसल्यामुळे त्या काळच्या ग्रंथसंग्रहांच्या बाबतींत निश्चित कोणतेंही विधान करणें अशक्य आहे; परंतु पेशवाईपेक्षां शिवशाहीमध्ये ग्रंथांना जास्त महत्त्व होतें असें राजवाड्यांचें म्हणणें दिसतें. आपल्या ऐतिहासिक साधनांच्या पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत ते लिहितात, “ग्रंथसमूहाचा, धर्म-व्याख्यानांचा, साधुसंतांचा व यात्राजत्रांचा उपयोग राष्ट्रांतील लोकांच्या मनाला नीट वळण देण्यास केवढा मोठा होतो, ही गोष्ट शहाजी व शिवाजी यांच्या मनांत जशी बिंबली होती, तशी बाळाजी बाजीरावाच्या व सदाशिव चिमणाजीच्या मनांत भरलेली दिसत नाही.” असो.

प्राकृत ग्रंथांचा ब्राह्मणेतरांत प्रसार

ग्रंथसंग्रहाबद्दल आवड केवळ ब्राह्मणांमध्येच जुन्या काळीं होती असें नव्हे, तर इतर जातींमध्येही ती होती. पेशवे-दप्तरामध्ये ज्या निरनिराळ्या ग्रंथांच्या याद्या सांपडतात त्यांत विशेषतः संस्कृत ग्रंथ दिसतात. इतर लोकांमध्ये मराठी ग्रंथांसंबंधीच विशेष प्रेम आढळते. प्रसिद्ध व्याकरणकार दादोबा पांडुरंग आत्मचरित्रांत लिहितात, भाई “हे पाताणे परभु असून वैष्णवांप्रमाणें कानशिलावर मुद्रा लावीत असत व असें पाहीं कीं, निरंतर यांच्या येथें प्राकृत पोथ्या लिहून घेण्याचा मोठा कारखानाच असे. सतत एक दोन लेखक यांणीं कित्येक वर्षे ठेवले होते व त्यांच्या हातून पुष्कळ प्राकृत ग्रंथ सुंदर अक्षरांनीं, सुंदर कागदावर लिहून मोठ्या फरम्याचे सांचे करून त्यांस वरखालीं जरीच्या बुट्याचीं पुष्टिपत्रें लावून वर लांकडाच्या फळ्या त्याच सांच्याच्या ठेवून तो रुमालांत लांब फितीनें बांधून मोठ्या जतनेनें तयार करी. जो प्राकृत ग्रंथ म्हटला तो याप्रमाणें तयार केलेला यांच्या संग्रहीं असे. हे गृहस्थ ग्रंथांचे फार शोकी असत. स्वतः कागदाचे सांचे कापावे, दोरीच्या फळ्यावर रेखाटावे, त्याच्या समासावर वेलबुट्या काढाव्या इतकें काम हे स्वतः करीत असत. यांचा कित्ता घेऊन आमच्या

तीर्थस्वरूपांनींही आपल्या शक्तीप्रमाणें बराच प्राकृत पोथ्यांचा संग्रह केला होता. प्रसिद्ध हरिविजय, पंढरीमाहात्म्य, शिवलीलामृत हे ग्रंथ त्यांनीं माझ्या जाणतेपणाच्या अगोदर पूर्वीच लिहून ठेविले होते; व मी जेव्हां सुमारे दहा-बारा वर्षांचा होतों, तेव्हां त्यांनीं भक्तिविजय व दासबोध हे ग्रंथ लिहविले. ” दादोबांचा जन्म १८१४ सालीं झाला म्हणजे हा काल १८२४ च्या सुमारास येतो. मुंबईकडील मराठी पहिला मुद्रित ग्रंथ ‘पंचोपाख्यान’ हा १८२२ सालीं प्रसिद्ध झाला. पुढें वाटून खिस्ती झालेले बाबा पदमनजी हे कासार जातीचे गृहस्थ ‘अरुणोदय’ नांवाच्या आपल्या चरित्रांत १८४३ सालची बेळगांव येथील लहानपणची आठवण लिहितात—“शेजारपाजारच्या सोनार वगैरे अब्राहमण जातीच्या आयाबायाही माझे पुराण ऐकायास येऊं लागल्या. चौरंगावर ग्रंथ ठेवून व मी पाटावर बसून हातांत त्याचीं पानें धरून वाचीत असें. ते ग्रंथ येणेप्रमाणें होते— हरिविजय, रामविजय, पांडवप्रताप, भक्तिविजय, संतलीलामृत, शिवलीलामृत, अश्वमेध, कथाकल्पतरु, पंढरीमाहात्म्य, रुक्मिणी-स्वयंवर, गुरुचरित्र, इ०. हे ग्रंथ त्या काळांत [१८४३ सालीं] छापले नव्हते व ते मिळवणें कठीण पडे. आमच्या घरीं ज्या पोथ्या नसत त्या आम्हां दुसऱ्याच्या मागून आणाव्या. समग्र ग्रंथ कोणी एकदम देत नसत. थोडे-थोडे अध्याय आणून वाचून परत करावे, अशी चाल होती. आमच्यापाशीं हरिविजयाचा ग्रंथ होता तो पंधरा रुपयांस घेतला होता. त्याचें अक्षर फार सुंदर होतें. (आतां छापिल प्रत १ रुपयास मिळते !)”

अस्पृश्यांमध्येही ग्रंथसंग्रहाची आवड

अस्पृश्य मानलेल्या लोकांमध्येही जुन्या काळीं ग्रंथांचा प्रसार होता. कांहीं वर्षांपूर्वी एका महार जातीच्या मास्तरणीचें व्हर्न्याक्युलर फायनलचें सर्टिफिकेट पाहण्याचा प्रसंग आला. त्याच्यावर सध्यापेक्षां तिचें निराळें माहेरचें आडनांव ‘पंडित’ असें लिहिलेलें आढळलें. ही महार पंडिता पाहून मला आश्चर्य वाटलें ! “तुमच्या जातींतही पंडित असें आडनांव आहे तर ?” मीं तिला प्रश्न केला. ती म्हणाली, “माझे आजोबा विद्वान् होते.

त्यांच्याजवळ हातांनी लिहिलेले पिवळेपिवळे शेकडो ग्रंथ होते. त्यांनी काशी, पंढरी अशा क्षेत्रांच्या अनेक वाऱ्या केल्या होत्या.” “हे ग्रंथ आपण आम्हांस मिळवून घ्याल काय ? आम्ही ते विकतही घेऊं.” मी म्हटलें; पण “आपल्या सावत्र आईनें आतां ग्रंथांचें काय केलें तें आपणास माहीत नाहीं; माझें व आईचें पटत नसल्यामुळें मी कधीं माहेरीं जात नाहीं,” असें तिनें सांगितलें. शेवटीं तिच्या माहेरचा पत्ता घेऊन, डॉ. आंबेडकरांना हे ग्रंथ मिळविण्याविषयीं मी विनंती केली. पुढें त्यांनीं काय केलें हें मला माहीत नाहीं. डॉक्टर आंबेडकरांच्या वडिलांनाही प्राकृत ग्रंथांचा फार नाद होता. त्यांनीं स्वतः लिहिलेले ग्रंथ आपल्या संग्रहीं आहेत व त्यांचें अक्षर छापील अक्षराप्रमाणें आहे, असें ते एकदा मला म्हणाले. डॉ. आंबेडकरांचे वडील कीं आजोबा इंग्रजी पलटणीबरोबर इंग्रजांना मराठी शिकविण्याकरितां असत, असेंही डॉक्टरसाहेब बोलल्याचें आठवतें. पंडित हें नांव गुरुजी या अर्थी लष्करी लोकांनीं त्या मास्तरिणीच्या आजोबाला दिलें असावें व तेंच आडनांव म्हणून त्या कुटुंबांत रूढ झालेलें स्पष्ट दिसतें.

सार्वजनिक ग्रंथालयांचा उगम

हिंदुस्थानांत मुद्रणकलेचा प्रथम प्रवेश १५५६ सालीं झाला, तरी १८०० नंतर देवनागरी टाइप तयार झाले. इकडे छापखान्याचा प्रसार उशिरां झाला तरी जगांत इतर ठिकाणीं युरोपियन भाषांमध्ये ग्रंथ प्रसिद्ध होतच होते. असे ग्रंथ तिकडून आणवून संगृहीत करण्याचा नाद एका इंग्रजी डॉक्टरला होता. १८०४ सालीं जेव्हां जेम्स मॅकिंटॉश यानें ‘लिटररी सोसायटी’ स्थापन केली त्याच्या दुसऱ्याच वर्षीं, हा संग्रह त्याच्याकडून मिळवून या संस्थेनें आपल्या ग्रंथसंग्रहाला सुरुवात केली. हाच आपल्याकडील सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालाचा पहिला प्रयत्न होय. ही लिटररी सोसायटी केवळ युरोपियन लोकांकरितांच होती. हिंदी लोकांना तेथें मज्जाव असे. १८२५ सालीं लंडन येथें रॉयल एशियाटिक सोसायटीची स्थापना झाली व

१८२९ सालीं मुंबईच्या लिटररी सोसायटीनें रॉयल एशियाटिक सोसायटीची मुंबईशाखा म्हणून राहण्याचें मान्य केलें. सध्या मुंबई येथील टाउन-हॉलमध्ये असलेलें हेंच ग्रंथालय होय. १८४० सालीं माणेकजी कर्सेटजी नांवाच्या एका पारशी गृहस्थानें आपला यांत प्रवेश करून घेतला व आपल्या देशबांधवांना या संस्थेचें द्वार खुलें करून दिलें. पुढें डॉ. भाऊ दाजी, न्या. मू. तेलंग, रा. सा. मंडलिक, डॉ. भांडारकर वगैरे गृहस्थांनीं तिकडे जाऊन केलेलें कार्य प्रसिद्धच आहे.

दुसरें पाऊल : स्टेशन-लायब्रर्या

आपल्या प्रांतांतील ग्रंथालयचळवळीचा दुसरा प्रयत्न म्हणजे कंपनी सरकारचीं जीं ठिकठिकाणीं मुलकी किंवा लष्करी ठाणीं असत त्यांच्याकरितः उघडलेल्या लायब्रर्या होत. यांपैकीं Surat Library and Reading Room ही सर्वांत जुनी लायब्ररी असावी. ता. १८ जानेवारी १८२८ रोजीं या लायब्ररीच्या व्यवस्थापकांकडून मुंबईहून येणाऱ्या वृत्तपत्रांवरील टपालखर्च माफ केल्याबद्दल आभारप्रदर्शनादाखल पत्र मुंबई सरकारला आलें आहे. त्यांत या लायब्ररींत सुमारे दोन हजार ग्रंथ असून इंग्लंडांतील दोन वृत्तपत्रें, मुंबईकडील सगळीं वृत्तपत्रें आणि मद्रास व कलकत्ता येथील एक एक पत्र त्या लायब्ररींत येत असल्याचें नमूद आहे.

पुण्यांतील पहिलें सार्वजनिक वाचनालय

आपल्या पुण्यामध्येही अशा प्रकारची एक स्टेशन-लायब्ररी १८२३ सालीं स्थापन झाली होती. म्हणजे आपली नेटिव्ह जनरल लायब्ररी स्थापन होण्याच्या पंचवीस वर्षे अगोदर पुण्यामध्ये सार्वजनिक लायब्ररीचा उदय झाला होता, असें आपणास म्हणतां येईल. ता. २ मे १८२३ रोजीं मुंबई सरकारच्या चीफ सेक्रेटरीला पूना लायब्ररी सोसायटीच्या सेक्रेटरीनें लिहिलेलें पत्र मी आपणास वाचून दाखवितों, म्हणजे आपल्या पुण्यांतील सवाशें वर्षे मागच्या ग्रंथालयाचें स्वरूप आपणास कळून येईल—

To,

William Newnham, Esqr.
Chief Secretary to Government, Bombay.

Sir,

In the name of the Committee of a Library Society lately established at this station, I have the honour to forward to you a copy of the rules by which it is governed, and to request that you will have the goodness to lay them before the Hon'ble the Governor in Council.

The object for which we are associated is to lay the foundation of a permanent library of general literature but more especially of such works as are connected with the history and learning of the East; and the committee is well assured that even in the present infancy of our institution, servants of the Government, both civil and military, will find much assistance in their professional studies. They cannot therefore doubt that the Hon'ble the Governor in Council will be pleased to extend his patronage and support to a plan intended to supply in so much degree one of the greatest desiderata of the mofussil stations. They have therefore desired me to request that you will do them the honour of submitting their rules and regulations to his perusal and expressing their hope that he will grant to the Poona library such oriental and elementary works as may be published under the patronage of Government.

I have the honour to remain,

Sir,

You most obedient servant,

Sd. THOMAS ROBINS.

Secy. to the P. L.

Poona, May 2, 1823

पूना लायब्ररीची घटना

ता. २५ सप्टेंबर १८२३ रोजी या संस्थेची जी घटना पास झाली तिच्यामधील आरंभीचा कांहीं भाग मी आपणास वाचून दाखवितों—

- (i) That the Society be denominated the Poona Library Society,
- (ii) That the Society consists of Proprietors, Members and Subscribers,
- (a) That the Property be vested in shares of Rs. one hundred, Poona currency, each proprietor to have a beneficial interest in the concern and to pay a monthly subscription of three Rupees.
- (b) That a payment of Rupees fifty entrance money constitute a member of the Library Society, every such member to pay a monthly subscription of Rs. 3.
- (c) That any person desirous of becoming merely a subscriber, may participate of the advantage of the Library and Reading Room, according to the established rules, on the payment of a monthly subscription of Rs. seven.

या पूना लायब्ररी सोसायटीचें किंवा तिच्या ग्रंथसंग्रहाचें पुढें काय झालें याचें संशोधन आपणच करा. ता. १६ फेब्रुवारी १८२९ चें एक पत्र या सोसायटीच्या सेक्रेटरीनें मुंबई सरकारास पाठविलेलें उपलब्ध आहे. त्यांत मुंबईहून येणाऱ्या वृत्तपत्रांवरील टपालखर्चाची माफी दिल्याबद्दल आभार मानून ही सवलत इंग्लंडांतून येणाऱ्या पुस्तकांच्या बाबतींतही मिळावी अशी विनंती केली आहे. यावरून १८२९ पर्यंत ही संस्था अस्तित्वांत होती असें स्पष्ट दिसतें. या किंवा अशा प्रकारच्या स्टेशन-लायब्रऱ्या ज्या अन्य ठिकाणीं होत्या त्यांच्या नियमावल्या मीं कांहीं पाहिल्या. त्यांमध्ये हिंदी माणसास त्यांचा फायदा घेण्याचा मज्जाव असल्याचा उल्लेख मला आढळला नाहीं; परंतु कोल्ह्यानें करकोचाला निमंत्रण दिल्याप्रमाणें अप्रत्यक्ष रीतीनें हिंदी माणसास तेथें प्रवेश नसे ही गोष्ट निराळी.

महाराष्ट्रांतील ग्रंथालयचळवळीचा इतिहास

60372
9660

१९-८-६६

आणखी कांहीं लायब्रऱ्या

अशा प्रकारच्या आणखी कांहीं लायब्रऱ्या होत्या, त्यांची आपणास मी नांवे तेवढीं वाचून दाखवितों:—(कंसांत दिलेले आंकडे पत्रव्यवहार कोणत्या सालचा, हें दाखविणारे आहेत.)

- (1) Baroda Library (1826)
- (2) Bhooj Residency Library (1827).
- (3) Ratnageri Book Society (1828).
- (4) Surat Library (1828).
- (5) Sholapur Library (1829).
- (6) Malcom-peth Mahabaleshwar Library (1830).
- (7) Ahmedabad Library (1834).
- (8) Rajcotte Library (1833).
- (9) Ahmadnagar Library (1830).

या ज्या निरनिराळ्या लायब्रऱ्या सांगितल्या त्यांच्या पत्रव्यवहाराचा आशय मी वेगळा सांगत नाहीं. सरकारचीं प्रकाशनें संस्थेला मोफत मिळावीं टपालखर्च माफ व्हावा अशी विनंती, किंवा ही सवलत मिळाल्याबद्दल आभार; तसेंच सरकारच्या मालकीची जागा संस्थेला मिळावी अशी विनंती, असा त्यांचा मथितार्थ आहे.

त्या काळीं, म्हणजे १८२५ च्या सुमारास, टपाल हें खर्चाचें मोठें कलम असे. वर्तमानपत्राला दहा तोळ्यांमागे चार आणे टपालखर्च पडे. चार पौंडांच्याखालीं वजन असलेल्या पार्सलला एक रुपया आणि पुढील प्रत्येक पौंडाला चार आणे जादा पडत. तीस पौंडांखालीं वजन असलेल्या वंगीला आठ रुपये पडत. यावरून पोस्टखर्चाचा केवढा भार लायब्ररीवर पडे त्याची कल्पना येईल. १८५४ पासून वृत्तपत्रें व इतर मुद्रित मजकुरावरील दर चार आण्यांपासून एक आण्यावर खालीं उतरविण्यांत आला.

सार्वजनिक ग्रंथालयाचा एक अज्ञात प्रयत्न

रॉयल एशियाटिक सोसायटीची मुंबई शाखा ही बऱ्या लोकांची संस्था होती. हिंदी लोकांना तर तेथें शिरकाव नव्हताच; परंतु गरीब अश

युरोपियन माणसाला देखील सभासदाची भारी फी भरून ग्रंथसंग्रहाचा फायदा घेणें जड जात असे. म्हणून देशीविदेशी सर्वसाधारण लोकांकरितां म्हणून एक निराळें सार्वजनिक ग्रंथालय उभारावें अशी कल्पना Mr. J. H. Stocqueler यांच्या डोक्यांत १८२९ सालीं आली. हा गृहस्थ The Bombay Courier या पत्राचा संपादक होता. यावेळीं रॉबर्ट झेवियर मर्फी नांवाचा एक गृहस्थ मुंबईमध्ये होता. त्याला मराठी व हिंदुस्थानी भाषा येत असत. याचीच पुढें मुंबई हायकोर्टाचा मराठी ट्रान्स्लेटर म्हणून नेमणूक झाली. त्याच्याकडे स्टॉकेलर यानें या बाबतींत विचारविनिमय केला व या कार्यास ज्या लोकांकडून साहाय्य मिळण्यासारखें होतें, त्या देशी व विदेशी गृहस्थांकडे मर्फीमार्फत पत्रव्यवहार चालविला. या वेळीं सर जॉन माल्कम हे मुंबईचे गव्हर्नर होते. त्यांच्याकडूनही या कार्यास मदत झाली असली पाहिजे. दि. १५ नोव्हेंबर १८२९ रोजीं या ग्रंथालयाचें उद्घाटन झालें. The Bombay General Library असें तिचें नांव होतें. एक सुंदर हवाशीर जागा या ग्रंथालयाकरितां निवडली होती. ही जागा नक्की कोठें होती याचा उल्लेख सांपडत नाही. या वेळीं ग्रंथालयाचे पुष्कळ वर्गणीदार व हितचिंतक जमले होते. या वेळीं जो वृत्तांत वाचण्यांत आला त्याच्यामध्ये मोठी मौजेची माहिती मिळते. त्या वेळच्या लायब्ररीची कल्पना येण्यास तिचा गोपवारा मी आपणास सांगतो.

केवळ पंधरा दिवसांत या ग्रंथालयाच्या उत्साही चालकांनीं मोठीच तयारी केली. निरनिराळ्या भाषांतील सुमारे एक हजार छपील ग्रंथ व पन्नास मौल्यवान महत्त्वाचीं प्राच्य हस्तलिखितें त्यांनीं गोळा केलीं. नकाशे, भूगोल, पुतळे व चित्रे यांचीही तेथें उणीव नव्हती. खुर्च्या, टेबलें, कपाटें वगैरे फर्निचर देखील सभासदांकडून भेटीदाखल आलें होतें. ग्रीस व रोम येथील प्राचीन ग्रंथकार, तसेंच फ्रान्स, इटली, पोर्तुगाल, स्पेन या देशांतील अर्वाचीन ग्रंथकार यांचे भाषांतरित विविध विषयांवरील इंग्रजी ग्रंथ या संग्रहांत होते. स्पेन्सरपासून बायरनपर्यंत इंग्रजी कवींच्या कविता व इतिहास, चरित्र, तत्त्वज्ञान, प्रवासवर्णनें, निरनिराळीं शास्त्रें यांच्यावर प्रकाश पाडणारे

ग्रंथ त्यांत होते. हिंदुस्थानचा इतिहास, भाषा, समाजस्थिति यांची माहिती देणारे, मेनिन्स्कीपासून सर विल्यम जोन्स, लुम्सडेन, कोलब्रुक, विल्किन्स, जिलक्राइस्तपर्यंत; तसेच त्यांच्यानंतरचे कॅरे, विल्सन, अलेक्झांडर, मरे, केनेडी आणि मोल्स्वर्थ यांचे ग्रंथही तेथे पहावयास मिळत. नेटिव एज्युकेशन सोसायटीचे स्रुतार मि. रॉबर्ट कॉटन मनी यांच्याकडूनही भेट आली होती. त्यांत हिंदुस्तानी, गुजराती, मराठी व पर्शियन भाषेंतील लिथोवर छापलेले चाळीस ग्रंथ होते. इतकेंच नव्हे तर त्या वेळीं छापत असलेला फेरिस्ताकृत फारसी भाषेंतील हिंदुस्थानचा इतिहास व मोल्स्वर्थचा मराठी कोश हे ग्रंथही देण्याचें शिक्षणखात्याकडून या लायब्ररीला आश्वासन मिळालें होतें. हस्तलिखितांसंबंधीं या वृत्तांत माहिती सांपडते ती अशी—

“With regard to the manuscripts, they include among others, the aryas of Muropan, the amatory system of Koke Pandit, the Ovid of the East, the inimitable dramas of the celebrated Callidas, who has justly been termed the Shakespeare of India, and those of Shree Hursh, a royal bard who blended the cultivation of the muses with the cares of a kingdom and gained by the sweetness of his lyre an immortality which might have been denied to the lustre of his crown.”

चळवळीचा तिसरा टप्पा

१८२९ सालीं देशी व विदेशी लोकांकरितां म्हणून स्थापन करण्यांत आलेल्या या पहिल्या ग्रंथालयासंबंधीं कोणालाच माहिती असलेली दिसत नाही. या वेळीं इंग्रजी शिकलेले फारसे देशी लोक नव्हते व मराठी किंवा इतर देशी भाषांमध्ये छापलेले ग्रंथही हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके देखील नसावेत. अशा स्थितींत या संग्रहालयाच्या आरंभीं हिंदीं सभासद कोण होते कळत नाही. हें ग्रंथालय किती वर्षे चाललें, पुढें त्याचें काय झालें व त्यांतील ग्रंथसंग्रहाची अखेर काय विल्हेवाट लागली, हें कळण्यास कांहींच मार्ग नाही. १८४० पर्यंत ही संस्था अस्तित्वांत होती. कारण, ता. १ जानेवारी

१८४० रोजी या संस्थेतर्फे सरकारला पाठविलेला एक विनंतीअर्ज उपलब्ध आहे. रॉयल एशियाटिक सोसायटीची वार्षिक वर्गणी शंभर रुपये असल्यामुळे व त्यांत प्रवेशही सहजासहजीं कुणाला मिळत नसल्यामुळे सर्व प्रकारच्या वर्गांकरितां मग तो युरोपियन किंवा नेटिव असो, बॅलट व नॉमिनेशनशिवाय मासिक साडेतीन रुपये वर्गणी देऊन सभासद होतां येतें, अशी या अर्जांत 'बाँबे जनरल लायब्ररी'ची उपयुक्तता सांगितली आहे, व "Without some assistance from the Government, its dissolution must soon follow and a large and valuable collection of standard works, collected at a cost of Rs. 15000, be brought to hammer and dispersed", असेंही म्हटलें आहे. या संस्थेची सरकारकडे मागणी फारशी मोठी नव्हती. टाउनहॉलच्या दक्षिणेकडील जिऱ्याखालां तळमजल्यावर सरकारी ऑफिसांना निरुपयोगी म्हणून रिकाम्या पडलेल्या अनेक 'गोडाउन्स' पैकीं एक जागा संस्थेकरितां भाड्याशिवाय मिळावी, अशी त्यांची विनंती होती. या अर्जावर नाना शंकरशेट, धाकजी दादाजी, प्रो. ओलेंबार, फ्रामजी कावसजी, अशांसारख्या युरोपियन व नेटिव सर्व प्रकारच्या बड्या लोकांच्या सहा आहेत. असें असतांही ही मागणी मान्य करण्यांत आली नाहीं. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शेजारीं ही लायब्ररी आल्यास आपल्या संस्थेचे सभासद कमी होतील म्हणून कदाचित् रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या त्या वेळच्या चालकांनीं सरकारवर दडपण आणून ही मागणी फेटाळून लावली असावी, अशी शंका येते. हा मागचा इतिहास लक्षांत आणला आणि सध्या बहुतेक सगळ्याच टाउन हॉलचें मध्यवर्ती मुक्तद्वारग्रंथालयांत रूपांतर झालें आहे हें पाहून संतोष होतो. या स्थित्यंतराबद्दल सरकारी ग्रंथालयचळवळीचे कर्णधार आमचे स्नेही श्री. मामासाहेब कर्वे यांचें मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.

आपल्या प्रांतांतील ग्रंथालयचळवळीचा हा तिसरा टप्पा असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

महाराष्ट्रातील ग्रंथालयचळवळीचा इतिहास

६०३४२
१७७०

१२१
निबंध
१५-८-६६

नेटिव जनरल लायब्रर्यांचा उगम

ग्रंथालयचळवळीचा चौथा टप्पा म्हणजे नेटिव जनरल लायब्रर्या. यांपैकी पहिली अहमदनगर येथील नेटिव लायब्ररी होय. या लायब्ररीचा उल्लेख बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या १८५०-५१ च्या रिपोर्टात सांपडतो तो असा—

“During the period now under review an impulse has been given to the formation of Native libraries in some of the principal zillah-towns of this Presidency. The first effort in this direction appears to have been made by Captain French, who succeeded in forming a native library at Ahmednuggur, as far back as 1838. It was afterwards closed for want of support, but in 1847 it was revived, and it now appears to be in promising condition. The next effort was made at Baroda by the same officer in 1849. Subsequently the subject came under our consideration and we recommended to your Lordship's government that Native libraries should be encouraged as much as possible. It appears evident to us that unless such institutions were generally established our plans for the diffusion of knowledge would be incomplete, as the education of the youths brought up in our schools would otherwise cease on their quitting them.”

या उताऱ्यावरून नेटिव जनरल लायब्रर्यांना उत्तेजन देण्याचा सरकारचा उद्देश स्पष्टपणे दिसून येईल.

आद्यप्रवर्तकांचा उद्देश

Capt. Pat. Theo. French हा १८३८ साली अहमदनगर येथे Agent for Bhills होता. पुढे अहमदनगर येथील पोलिस फोर्सचा तो कमांडर झाला. ग्रंथसंग्रहचळवळीचा लाभ हिंदी लोकांनाही घ्यावयास मिळावा, अशी त्याला फार तळमळ लागून राहिली होती. त्याच्याच प्रेरणेने

अहमदनगरला पहिली नेटिव लायब्ररी स्थापन झाली. या लायब्ररीला नगरचे अॅक्टिंग जज्ज बेंजामिन हंट यांच्या विनंतीवरून मध्यवर्ती सरकारकडून शंभर रुपयांची देणगी मिळाल्याचा पत्रव्यवहार मुंबईच्या दफ्तरखान्यांत आहे. १८४३ सालीं कॅ. फ्रेंच याची राजपुतान्यांत बदली झाली आणि त्याच्या गैरहजेरीमुळे या लायब्ररीचें काम थंड पडलें ! राजपुतान्याहून त्याची निवार येथें पोलिटिकल एंजट म्हणून १८४५ सालीं नेमणूक झाली. तिकडून ता. ९ ऑक्टोबर १८४७ पासून तो गव्हर्नरचा खाजगी कारभारी झाला. १८४८ सालीं इलाख्याचे Town Major म्हणून त्याची योजना झाली आणि इकडून ता. १ जानेवारी १८४९ रोजीं बडोद्याचा अॅक्टिंग रेसिडेंट तो नेमला गेला. या वेळीं आपल्या रेसिडेन्सीमध्ये एक लायब्ररी त्यानें स्थापिली. ता. १८ ऑगस्ट १८४९ रोजीं गव्हर्नरचे चीफ सेक्रेटरी आर्थर मॅलेट याला त्यानें लिहिलेलें एक पत्र उपलब्ध आहे. त्यांत तो म्हणतो, "I hope that similar libraries to this, now begun in our office, in all the collectors' and judges' kucheries, would give much support to the cause, creating to some extent a market and increasing the diffusion of books."

मुंबईमध्ये गव्हर्नरचे खासगी कारभारी असतांना इलाखाभर ग्रंथ-संग्रहालयांचें जाळें पसरविण्याचा उद्योग त्यानें आरंभिला होता असें दिसतें. आपली पूना नेटिव जनरल लायब्ररी १८४८ सालीं ज्या वेळीं स्थापन झाली, त्या वेळीं तिचे सेक्रेटरी असलेले रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख 'प्रभाकर' पत्राच्या ता. २६ मार्च १८४८ च्या अंकांत लिहितात, "गव्हर्नरसाहेब यांनीं हिंदु लोकांचें अज्ञान दूर होण्याचा उपाय पुण्यासच केला असें नाहीं; परंतु नगरास केला आहे व जागोजाग रेसिडेंट वगैरे अधिकारी यांस तसेंच करण्याविषयीं हुकूम पाठविले आहेत. गव्हर्नरचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी कप्तान फ्रेंच यांनीं तसेंच करण्याची प्रवृत्ति चाळू करविली त्याबद्दल त्यांचे उपकार मानले पाहिजेत." यावरून मुंबई इलाख्यांतील नेटिव जनरल लायब्ररींच्या चलवळीचे आद्यप्रवर्तक कॅप्टन फ्रेंच होते, हें कळून येईल. गुजरात

व्हर्नाक्युलर सोसायटीची स्थापना ता. २६ डिसेंबर १८४८ रोजी झाली. तिच्या १८४९ सालच्या पहिल्या रिपोर्टामध्ये वर्गणीदारांच्या यादीत कॅप्टन फ्रेंच यांचे नांव सांपडते. या वेळीं ते बडोद्याला ॲक्टिंग रेसिडेंट होते.

बोर्ड ऑफ एज्युकेशनला मिळणाऱ्या ठराविक रकमेतून अशा लायब्रर्यांना मदत करणे शक्य नव्हते. तेव्हां ठिकठिकाणच्या जज्जांनी व असिस्टंट जज्जांनी आपले वजन खर्चून लायब्ररीकरिता लोकांकडून वर्गणी जमवावी व ज्यांच्याकडून मागणी येईल त्यांना देशी भाषांत निघणारीं सरकारी प्रकाशने मोफत द्यावीं; तसेंच 'ज्ञानप्रसारक' व 'बोधसागर' अशांसारखीं नियतकालिके पाठवावीं, अशी शिफारस बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या रिपोर्टांत केलेली आढळते. या कालांत आणखी ज्या निरनिराळ्या लायब्रर्या स्थापन झाल्या त्या अशा :-

नाशिक (१८४०)*, मुंबई (१८४५), बेळगांव, अमदावाद (१८४८),

* नाशिकच्या ग्रंथालयाची स्थापना १८४० सालीं झाली, असें जें मीं विधान मागे केलें, तें त्या संस्थेच्या सध्यांच्या चालकांच्या समजुतीप्रमाणें होय; परंतु त्यांची ही समजूत चुकीची दिसते. याला आधार:—

१. 'ज्ञानोदयाच्या ता. १५ फेब्रु० १८५३ च्या अंकांत, नाशिकांतील ग्रंथशाळेच्या मंडळीचे चिटणीस, गोविंद त्र्यंबक धर्माधिकारी आपल्या ता. ३१ जाने० १८५३ च्या निवेदनामध्ये लिहितात, "आजपावेतो या शहरांत ग्रंथगृह व वातमी वाचण्याचें स्थळ ब्राह्मण आदिकरून एथील राहाणाऱ्यांस नव्हतें. परंतु २९ जानेवारीपासून चालू झालें आहे. या ग्रंथगृहांत पुस्तके व वर्तमानपत्रे वाचण्यास येण्याबद्दल सरकारी एतद्देशीय कामगारादि उदमी सावकार यांजवर मात्र दोन आणे दरमाहा वरगणी देण्याचा नेम ठरविला आहे." (पृ० ६४).

२. *Report of the Board of Education, Bombay 1853-54 (P. 16)* मध्ये नाशिक येथें नव्यानें स्थापन झालेल्या ग्रंथालयास उद्देशून पुढील मजकूर आहे. "In the case of the library at Nasik we were applied to for assistance direct by the Native Committee. Mr. Jenkins and Mr. Turquand subsequently furthered the views of the inhabitants and told us that a sufficient sum would be raised by monthly and annual subscribers to defray the ordinary expenses incurred in supporting it. Donations were also made by private individuals to the extent of Rs. 220."

कोल्हापूर (१८४९), ठाणा, सुरत अँड्रूस लायब्ररी (१८५०), कराची (१८५१), सावंतवाडी, सातारा (१८५२), मालेगांव कॅम्प लायब्ररी (१८५३), धुळे, धारवाड (१८५४), जे. एन. पेटिट इन्स्टिट्यूट (१८५६), सोलापूर (१८५७), धुळे, वसई, खेडा, बारशी (१८६३), कल्याण, कारवार, गिरगांव लायब्ररी, मांडवी (कळ) (१८६४), उरण, भिवंडी, फोर्ब्स गुजराती सभा, हुबळी मालेगांव टाउन लायब्ररी (१८६५), पनवेल, येवला (१८६६), एरंडोल सुरत, भूज (१८६८), वगैरे.

शुद्ध मराठी संग्रहालये

आतां एकच शेवटचा म्हणजे पांचवा टप्पा राहिला. तो म्हणजे शुद्ध मराठी ग्रंथसंग्रहालयांचा. आतां ज्या नेटिव जनरल लायब्रर्या सांगितल्या त्या नांवानें 'नेटिव' असल्या तरी तेथें वर्चस्व युरोपियनांचें असे. मुंबईच्या नेटिव जनरल लायब्ररीच्या पहिल्या कार्यकारी मंडळाचा अध्यक्ष युरोपियन व बाकीच्या चौदा सभासदांपैकीं अर्धे युरोपियन व अर्धे नेटिव होते. गुजरात व्हर्नाक्युलर सोसायटीच्या कार्यकारी मंडळाचे पहिले सगळेच सभासद युरोपियन होते. बाकीच्या निरनिराळ्या लायब्रर्यांचे अध्यक्ष बहुधा तेथील जज असलेले युरोपियन असत. आपल्या पूना नेटिव लायब्ररीचा पहिला अध्यक्ष मि. एच्. ब्राउन होता. या युरोपियनांपैकीं एकादा मनुष्य देशी भाषे-संबंधीं नेटिव लोकांपेक्षांही जास्त आस्था बाळगणारा असेल. उदाहरणच द्यावयाचें तर गुजरात व्हर्नाक्युलर सोसायटीचा A. K. Forbes याचें देतां येईल; परंतु बाकीचे बहुधा देशी भाषांचा तिरस्कार करणारे किंवा तिच्या-विषयीं अनास्था बाळगणारे असत. आपले इंग्रजी शिकलेले कांहीं विद्वान् तर 'साहेबां'वरही या बाबतीत ताण करीत. याचा परिणाम असा झाला कीं, या नेटिव लायब्रर्यांमध्ये मराठी पुस्तकांचा व्यवस्थित संग्रह होणें कठिण झालें. याकरितां स्वतंत्र मराठी ग्रंथसंग्रहालये निर्माण झाल्याखेरीज मराठी ग्रंथसंग्रह व ग्रंथसंरक्षण होणार नाहीं, या कल्पनेचा पुरस्कार प्रथम रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख यांनीं केला असें म्हणतात; पण तसें त्यांच्या लेखांत वाचल्याचें

मला तरी स्मरत नाहीं. या कल्पनेला, ठाण्याचे कै. विनायक लक्ष्मण भावे यांनीं १८९३ सालीं 'ठाणे मराठी ग्रंथसंग्रहालय' स्थापन करून प्रथम मूर्त स्वरूप दिलें. या संस्थेच्या पहिल्या रिपोर्टांत यासंबंधीं मजकूर आढळतो तो असा - "आपली देशी भाषा सुधारण्यासाठीं आजपर्यंत पुष्कळ उपाय केले. कोणी नवीन ग्रंथ लिहिले, कोणी जुने ग्रंथ मिळवून तपासून ते प्रसिद्ध केले; परंतु हे सगळे ग्रंथ एके ठिकाणीं जमविण्याचा प्रयत्न कोणी केलेला ऐकितान्त नाहीं. आपल्या देशामध्ये पुस्तकालये बरींच आहेत; परंतु मराठी भाषेच्या संबंधीं पाहतां त्यांतील व्यवस्था समाधानकारक नाहीं. बहुतकरून सर्व चांगल्या ग्रंथसंग्रहालयांत मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषांतील ग्रंथ ठेवण्याचा संप्रदाय असतो. आतां इंग्रजी भाषेत मराठीपेक्षां ग्रंथसंग्रह विशेष चांगला व जास्त, यामुळे बहुतेक पैसा इंग्रजी पुस्तके घेण्याकडेच खर्ची पडतो व मराठी ग्रंथांचा संग्रह व्हावा तसा होत नाहीं, ही आपल्या देशांत भाषेसंबंधीं एक मोठी उणीव आहे. ही उणीव लक्षांत घेऊन हें मराठी ग्रंथसंग्रहालय स्थापन झालें."

ठाणे ग्रंथसंग्रहालयाच्या धोरणानें १८९७ सालीं मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय आणि १९११ सालीं पुणे मराठी ग्रंथसंग्रहालय निघालें. आणखीही केवळ मराठी ग्रंथांना वाहिलेलीं पुष्कळ ग्रंथालये नंतर अस्तित्वांत आलेलीं आहेत. अलीकडे पंतप्रधान श्री. बालसाहेब खेर यांच्या प्रेरणेमुळे सरकारनें ग्रंथालयांचा प्रश्न हातीं घेतला आहे हीही अत्यंत समाधानाची गोष्ट आहे.

गेल्या सवार्शे-दीडशें वर्षांतील सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांच्या चळवळीचा इतिहास हा असा आहे.

शंभर वर्षांत पदरांत काय पडलें ?

सार्वजनिक ग्रंथालयांचें बीज आपल्या भूमींत रुजल्यापासून गेल्या शेंसवार्शे वर्षांत त्याच्यापासून झालेल्या वृक्षाची वाढ कशी झाली, हें आतां-पर्यंत सांगितलें; परंतु त्याचीं फळे काय पदरांत पडलीं याचा विचार केला म्हणजे मन उद्विग्न झाल्याखेरीज राहात नाहीं. राष्ट्रीय ग्रंथालयांचें उद्दिष्ट ब्रिटिश म्यूसियमचे ग्रंथाचार्य डॉ. गार्नेट यांनीं सांगितलें आहे तें असें--

“The mission of the national library is simplest. Its character is determined for it by the enactment which in most civilised states constitutes it the general receptacle of the national literature, good, bad and indifferent, and imposes the corresponding obligation of rendering itself the epitome of foreign literatures, as far as its means allow.

Every such library is the mirror of its time, and perhaps even its services to contemporaries are of less real account than those which it performs for posterity in preserving the image of the past. Yesterday's news-sheet, waste paper today, will be precious after a century and invaluable after millenium.”

या उद्दिष्टास अनुसरून मराठी भाषेचें आतांपर्यंत मुद्रित झालेलें प्रत्येक लहानमोठें व बरेंवाईट पुस्तक, मासिक किंवा वृत्तपत्र संगृहीत करण्यांत आपणांस यश मिळालें आहे काय ?

आपल्या पुणें नगरवाचनमंदिरांत ग्रंथांची वाढ कशी झाली याची सविस्तर माहिती आपण द्यालच. मला जी थोडी माहिती उपलब्ध झाली ती सांगतो. ज्या वेळीं ही संस्था स्थापन झाली, तेव्हां त्यांत १८४८ सालीं मार्चमध्ये “३०० बुके व अखबारा चार” होत्या. यांचा भाषावार तपशील उपलब्ध नाही. १८५१ च्या मार्चांत एकंदर १८४७ पुस्तके, यांपैकीं इंग्रजी १६६२, मराठी व संस्कृत मिळून १८५ आणि उर्दू, पर्शियन व अरेबिक ५० अशीं पुस्तके होती. ता. १३ मे १८७९ रोजीं ज्या वेळीं आपल्या ग्रंथालयाला आग लागली, त्या वेळीं ग्रंथसंख्या ५,७०० होती (पुणें शहर भा. १, ले. सी. रा. गायकवाड, १८८६). १९२४ सालीं “पुस्तकसंग्रह सुमारे पांच हजार आहे,” असें रा. ह. र. भागवत, ‘पुणें शहराचें वर्णन’ या पुस्तकांत लिहितात. आज आपली एकंदर ग्रंथसंख्या जवळजवळ चौदा हजार, व त्यांपैकीं मराठी सहा हजार, असें काल सांगण्यांत आलें आहे. केवळ मराठी ग्रंथसंग्रहाला वाहिलेल्या ग्रंथसंग्रहालयांमध्ये ‘मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय’ हें सर्वांत जास्त यशस्वी आहे, असें म्हणतात. गेल्या

महाराष्ट्रातील ग्रंथालयचळवळीचा इतिहास ७०३४२
 सुवर्णमहोत्सवाच्या वेळीं मराठी दोलामुद्रितें नांवाचा एक ग्रंथ त्या संस्थेने १९६७-६८
 प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत १८६७ पर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या मराठी आव-
 मुद्रितांची वर्णनात्मक नामावलि देण्यांत आली आहे. त्यांची संख्या तीनशेंवर
 गेलेली नाही. या कालांत प्रसिद्ध झालेल्या एकंदर मराठी ग्रंथांची संख्या
 दीड हजार तरी असावी असा माझा अंदाज आहे. यावरून आपली अपूर्णता
 दिसून येईल. एकादा मराठी जुना ग्रंथ कदाचित् कुठें ना कुठें मिळूं शकेल;
 परंतु जुने मासिक व त्याहीपेक्षां वृत्तपत्र मिळणें बहुतेक मुष्कील आहे.
 ग्रंथसंग्रहालयांत सोडाच, परंतु खुद्द त्या पत्राच्या कार्यालयांत आरंभापासूनचे
 अंक सांपडतील कीं काय, याबद्दल मला शंका आहे. केसरी ऑफिसांत
 मूळपासूनचे केसरीचे अंक आहेत काय? चित्रशाळा प्रेसमध्ये निबंधमालेचे
 एकूण एक अंक कव्हरासहित सांपडतात काय? होकारार्थी उत्तर आल्यास
 मला आनंद होईल.

ग्रंथरक्षणाची व्यवस्था

प्रत्येक मुद्रित ग्रंथाच्या पांच प्रती निरनिराळ्या ठराविक ग्रंथालयांना
 मुद्रकानें मोफत द्याव्या, असा इंग्लंडांत कायदाच आहे. त्याचा हेतु या
 ग्रंथाची प्रत कुठें ना कुठें शिल्लक राहावी, असा आहे. आपल्या हिंदुस्थानांतही
 १८६७ सालच्या २५ व्या अॅक्टान्वये तीन प्रती सरकारकडे मुद्रकाला
 पाठवाव्या लागतात. त्याच्याही मुळाशीं हाच हेतु होता. परंतु तो कसा
 फसला हा दुःखदायक इतिहास मी 'मराठी दोलामुद्रितें' या ग्रंथाच्या
 प्रस्तावनेत निवेदन केला आहे. त्याचा पुनरुच्चार मी या ठिकाणीं करूं
 इच्छित नाहीं. अलीकडे मुंबई सरकारने पास केलेल्या नव्या कायद्याप्रमाणें
 मुद्रकाला तीनऐवजीं पांच (किंवा आणखी पांच म्हणजे एकंदर आठ) प्रती
 सरकारकडे पाठवाव्या लागणार आहेत. याच्यापुढें तरी त्यांच्या संरक्षणाची
 योग्य व्यवस्था होईल अशी मी आशा बाळगतां. प्रत्येक पुस्तकाची प्रत
 कुठें ना कुठें शिल्लक राहावी म्हणून ज्याप्रमाणें सरकार सांगतें त्या पांच
 ग्रंथालयांना प्रत्येकीं एक अशी मुद्रकाला मोफत प्रत पाठविण्याचा

कायदा झाला आहे. त्याप्रमाणें वर्षअखेर प्रत्येक मासिक, वृत्तपत्र वगैरे नियतकालिकांच्या संपादकानें आपलें वर्षाचें एक बांधलेलें पुस्तक सरकार सांगेल त्या संस्थेला द्यावें, असा नवा कायदा झाला पाहिजे. केवळ संपादकीय कचेरींत एक प्रत ठेवल्यानें त्या नियतकालिकाचें संरक्षण होणार नाही. हें 'ज्ञानप्रकाशा'च्या उदाहरणावरून कळून येईल. आणि केवळ लायब्ररींत ठेवून भागत नाही, हें आमच्या नगरवाचनमंदिराच्या अग्नि-दिव्यावरून स्पष्ट होईल. दोन्ही उदाहरणें पुण्यांतीलच आहेत.

आतांपर्यंत बोललों तें मुद्रित ग्रंथांच्या संरक्षणासंबंधीं बोललों. हस्तलिखितांसंबंधीं तर जिला 'क्रिमिनल नेग्लिजन्स' म्हणतां येईल, अशी आम्ही अनास्था दाखविली आहे. निरनिराळ्या युरोपियन विद्वानांच्या प्रयत्नांमुळे आतांपर्यंत संस्कृत हस्तलिखितांचा शोध, संग्रह व संरक्षण झालें. मुंबई सरकारनें देखील कील्हॉर्न, पिटरसन, बुल्हर, भांडारकर यांना ठिकठिकाणीं हिंडवून पुष्कळ संस्कृत हस्तलिखितें गोळा केलीं व त्याकरितां दरवर्षीं हजारों रुपये खर्चिले. आपलीं आजचीं ग्रंथसंग्रहालये हस्तलिखित ग्रंथ संगृहीत करणें आपलें कर्तव्य आहे असें समजतच नाहींत, आणि त्यांचा झपाट्यानें नाश होत आहे. मराठी भाषा ही गांढळ भाषा अशी कालपर्यंत आपल्या सरकारची व विद्वानांची कल्पना होती, आणि परवांपर्यंत तिला विश्वविद्यालयाच्या शिक्षणक्रमांत योग्य स्थानही नव्हतें; परंतु आतां परिस्थिति बदलली आहे, आणि मराठीला महाराष्ट्रांत तरी जुनें इंग्रजी भाषेचें स्थान मिळणार हें स्पष्ट दिसत आहे. आतांपर्यंत जें प्राचीन वाङ्मय मुद्रित झालें आहे, तें बहुतेक अशुद्ध छापलेलें आहे. त्याच्या शुद्ध आवृत्त्या काढण्यास हस्तलिखितांची फार गरज आहे. आतांपर्यंत जे प्राचीन ग्रंथ मुद्रित झाले त्यापेक्षां कितीतरी पटीनें ग्रंथ अजून अमुद्रित स्वरूपांत आहेत, असें म्हणतात. मराठी हस्तलिखितें जमविण्याचें व व्यवस्थित ठेवण्याचें फारच मोठें काम धुळ्याच्या रा. शंकर श्रीकृष्ण देवांनीं केलेलें आहे. ते भारत इतिहास संशोधन-मंडळाच्या शके १८३४ च्या इतिवृत्तांत लिहितात, "कोणत्याही प्रकारें अतिशयोक्ति न करतां बोलावयाचें तर माझी समजूत

अशी झाली आहे की, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांपासून तो पेशवाईच्या अंतापर्यंत झालेल्या साधुसंतांची जितकी कविता आतांपर्यंत छापिली गेली आहे, तिच्या दशसहस्रपट कविता अजून अप्रकाशित आहे.”

दशसहस्र नसली तरी इतकें निझून ते: सांगतात त्या अर्थी दसपट तरी असेल ! माझ्या दृष्टीपुढें असे कितीतरी अमुद्रित मराठी ग्रंथ आहेत. हें सगळेंच वाङ्मय छापण्यासारखें नसलें, तरी त्यापैकी काहींतरी प्रकाशाहें निघेलच, यांत शंका नाही. हैद्राबाद संस्थानांत सांपडलेला आपला आद्य महाराष्ट्र हा तर अशा वाङ्मयधनाची खाण आहे. त्याचें ग्रहण आतां सुटलें आहे. घरोघर फिरून तिकडील सर्व हस्तलिखितें जमविण्याचा जोराचा प्रयत्न झाला पाहिजे. हें काम सरकारमार्फत झाल्यास जास्त यशस्वी होईल. एकव्यादुकव्या संशोधकास त्यांचे मालक दाद देणार नाहीत. उद्यांच्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनां ह्या प्रश्न हातांत घेण्यासारखा आहे. साहित्य-संमेलन हें राजकीय प्रचारक्षेत्र न बनवितां यापुढें तरी वाङ्मयकारणाकडेच त्यानें विशेष लक्ष द्यावें, अशी माझी सूचना आहे. महाराष्ट्रांत घरोघर फिरून प्रत्येक जागीं काय हस्तलिखितें आहेत याच्या याद्या तयार झाल्या, तरी सध्या पुष्कळ आहे. स्थानिक लोकांना आपआपल्या गांवांतील ही ग्रंथगणती करतां येईल. ते ग्रंथ एकत्र कसे आणावयाचे याचा विचार मागाहून करतां येईल. मुसलमानांनीं किंवा पोर्तुगीजांनीं धर्मवेडामुळें पुष्कळ ग्रंथ जाळून टाकले. डॉ. फ्रें. जुंवांव द आल्बुर्क नांवाचा गोव्याचा बिशप हिंदूंचे ग्रंथ गोळा करून ते जाळून टाकीत असे. यासंबंधीं त्यानें लिहिलेलीं पत्रे उपलब्ध आहेत; परंतु परक्यांच्या धर्मवेडापेक्षां आपल्या अनास्थेलाच आपला ग्रंथसंग्रह जास्त बळी पडलेला आहे. राजवाड्यांनीं ज्ञानेश्वरीची हस्तलिखित प्रत तव्यावर भाजून काढली असें म्हणतात ! आमचे डॉ. हर्षे तसें भलतेंच काहीं न करोत ! डॉ. केतकरांनीं आपल्या वडिलांचा पराक्रम वर्णन केला आहे तो याहीपेक्षां अजब आहे. केतकर लिहितात, “आमच्या आजोबांचा संग्रह मोठा होता. ते वारल्यावर जितकीं पुस्तकें लोकांना देतां आलीं तितकीं दिलीं. लोकांनीं रामायण व महाभारत असलेच ग्रंथ घेतले.

त्यामुळे आमच्या घरीं अप्रसिद्ध कवींचेच ग्रंथ राहिले. हा ग्रंथसंग्रह आमच्या वडिलांच्या हातीं आला व तो दहा-पंधरा पेटारे तरी होता. त्यांतील दोन पेटारे मी पाहिलेले आहेत. त्यांच्या आंतून बुरुडी काम असे आणि बाहेरून ते कातड्यानें मढविलेले असत, व त्यांची लांबी साधारणपणें ५ फूट, रुंदी ३ फूट, उंची अडीच फूट असे. माझ्या वडिलांनीं एके दिवशीं त्या पेटाऱ्यांतील हस्तलिखितें काढलीं व सुमारे दोन पेटारे भरून हस्तलिखितें ठेवलीं आणि उरलेल्या सर्व हस्तलिखितांस आग लावून दिली असें ऐकतों. त्या वेळेस त्यांच्या या कृत्याबद्दल त्यांस लोकांनीं दोष दिला, तेव्हां त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, या सर्व पुस्तकांची हावर्डच्या इंग्रजी पहिल्या पुस्तकाइतकी देखील किंमत नाहीं. यानंतर जे दोन पेटारे मी अमेरिकेस असतां एका खोलींत अनेक वर्षे पडले होते, त्यांना पावसाळ्यांत वाळवी लागून ते पेटारे वाळवीच्या भक्ष्यस्थानीं पडले.”

जिकडे तिकडे आपल्या छापील व हस्तलिखित ग्रंथांची हीच दशा झाली आहे, किंवा होत आहे; त्याला आळा घालण्याची बुद्धि व सामर्थ्य परमेश्वर आपणांस देवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून आजचें प्रदर्शन उघडल्याचें मी जाहीर करतों.

शंभर वर्षांमागची पुस्तकशाळा व तिचा कारभार

पुणे नगर-वाचन-मंदिर किंवा जुने नांव द्यावयाचें झाल्यास 'पुणे नेटिव्ह जनरल लायब्ररी' ही महाराष्ट्रांतील सर्वांत जुनी नसली तरी अत्यंत जुन्यांपैकीं एक वाचनालय-संस्था आहे. ता. १३ मे १८७९ रोजी बुधवारवाड्याला आग लागून या संस्थेचा सर्व ग्रंथसंग्रह व त्याच्याबरोबरच या ग्रंथालयाच्या आरंभीच्या इतिहासाचीं साधनेंही भस्मसात् झालीं. या संस्थेच्या शतसांवत्सरिक महोत्सवाच्या वेळीं प्रदर्शनाचें उद्घाटन करतांना मला या ग्रंथालयाचा आरंभीचा इतिहास सांगतां आला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्या प्रसंगीं प्रसिद्ध झालेल्या 'पुणे-नगरवाचन-मंदिराचा शंभर वर्षांचा इतिहास' या पुस्तकांतही आरंभीची तपशीलवार विश्वसनीय माहिती सांपडत नाहीं. संस्थेचे नियम आरंभीं कसे होते, पुस्तके व नियतकालिके कोणतीं होती ही माहिती सोडाच, परंतु आरंभीचें कार्यकारी मंडळ कोणतें तें देखील आज अज्ञात आहे. 'इतिहासा'च्या दहाव्या पृष्ठावरील 'मंदिराचें पहिलें कार्यकारी मंडळ' या शीर्षकाखालच्या, "यामध्ये कृष्णशास्त्री चिपळूणकर,

प्रो. केरोपंत छत्रे, ऑ. रा. ब. गोपाळ हरि देशमुख, संस्थेचे एक आद्य संस्थापक, रा. ब. विष्णु परशुराम रानडे, रा. ब. सोन्याबापु मांडे व आपल्या संस्थेचे पहिले चिटणीस, रा. ब. दाजी नीळकंठ नगरकर प्रभृति कांहीं सभासद होते,” या विधानाला कोणता भरीव आधार आहे हें मला माहित नाही. गोपाळराव देशमुखांचा ‘एक आद्य संस्थापक’ असा उल्लेख आहे; परंतु विद्यमान कार्यकर्त्यांचें या ग्रंथांत अनेकदा मुखावलोकन होत असतां या “आद्य संस्थापका”चें छायाचित्र मला या ‘इतिहासां’त आढळलें नाहीं, ही मोठीच उणीव आहे असें मी समजतां.

स्थापनेची खरी तारीख ?

“आपली संस्था ‘पुणें नेटिव्ह जनरल लायब्ररी’ या इंग्लिश नांवानें माघ शुद्ध ३ शके १७६९ प्लवंगनाम संवत्सरे सोमवार, ता. ७ फेब्रुवारी १८४८ रोजीं स्थापन झाली,” असाही मजकूर या इतिहासांत पृ. ७ वर आढळतो. लोकहितवादींच्या निबंधसंग्रहांतील (प्रथमांश, १८६६) एका पत्रांत ‘७ वी फेब्रुवारी (१८४८) पासून लायब्ररी सुरू झाली’ (पृ. १०) असा मजकूर आहे (प्रभाकर, ता. २६ मार्च १८४८) हें खरें; परंतु ‘इतिहासां’त नमूद असलेला वार, तिथि आणि शक अन्यत्र कोठें नमूद आहेत कीं ७ फेब्रुवारीला जुळेल अशी ही माहिती लेखकानें स्वतःच लिहिली आहे ?

‘मराठी लोकांच्या उपयोगाकरितां पुण्यांत बुधवारच्या वाड्यांत पुस्तकशाळा आहे तेथील कायदा व पुस्तकांची याद’ या नांवाचें शके १७७२ मध्यें ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत मुद्रित झालेलें एक लहानसें पुस्तक कांहीं दिवसांपूर्वीं माझ्या अवलोकनांत आलें. त्याच्या दुसऱ्या पृष्ठावर “पुणें येथें पुस्तकशाळा मिति माघ शुद्ध ४ मंगळवार शके १७६९ उर्फ तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८४८ रोजीं चालू झाली,” असा मजकूर आढळतो. या पुस्तकांत अन्यत्रही हीच तारीख पुनः नमूद आहे. मूळ पुस्तकांतून नकल करतांना हस्तप्रमादानें ७ बदल ८ आंकडा पडला कीं काय, अशी शंका येऊन चित्रशाळा प्रेसनें प्रसिद्ध केलेलें ‘शंभर वर्षांचें पंचांग’ पाहिलें तर

इंग्रजी तारखेप्रमाणें आपली तिथि व वार बरोबर जुळतो, असें दिसून आलें. नारायण विष्णु जोशी यांनीं लिहिलेल्या 'पुणें शहराचें वर्णन' (१८६८) या पुस्तकांत "लायब्ररीसंबंधीं पहिली सभा तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८४८ रोजीं जमली," असा मजकूर आढळतो (पृ. ११८). यावरून अशी शंका येते कीं, लोकहितवादींनीं दिलेली सात ही तारीख एक तर चुकून्हे पडली असावी किंवा चुकीनें छापली तरी गेली असावी.

पुस्तकशाळेचे अधिकारी

'पुस्तकशाळेचे अधिकारी' पुढीलप्रमाणें उपरिनिर्दिष्ट 'पुस्तकांच्य़ा यादी'त देण्यांत आले आहेत: -

पुरस्कर्ता

सर जार्ज रसल क्लार्क माजी गौरनर मुंबई.

वहिवाटदार

वालटर जान हन्टर, इस्कर, प्रमुख. १ मोरो सदाशिव रावबहादूर, २ मिस्तर सन्ट, ३ मोरो रघुनाथ देवधर, ४ मिस्तर डेलि, ५ रामचंद्र धोंडदेव पटवर्धन, ६ मि. हान्सन्, ७ मोरेश्वर दादा, ८ मिस्तर कब्राल, ९ बापुरावजी मांडे, १० हरिशाल्त्री मराठे.

चिटणीस

१ गोपाळराव हरी देशमुख, २ भीमराव रामचंद्र, ३ रंगराव, दुय्यम.

कारकून

[नांव दिलेलें नाहीं.]

पुस्तकशाळेचा कायदा

आतां या 'पुस्तकशाळे'चा 'कायदा' पहा—

प्रस्थापक

१ ज्याणीं पढीचा पैसा व पोथ्या वगैरे देऊन पुस्तकशाळा चालू केली ते प्रस्थापक जाणावे. व जे पुढें एकावेळ कांहीं पुस्तकें शाळेस देतील तेहि प्रस्थापक जाणावे.

२ प्रस्थापक याणीं वार्षिकी सणाचे दिवशीं यावें व हिशेब त्या दिवशीं घ्यावा. व कांहीं गोष्ट कळविणें असल्यास कळवावी.

वाचणारे

३ वाचणारे म्हणजे माहेवारी पैसा भरून वाचावयास पुस्तकशाळेंत येतात ते.

४ वाचणारे यांचे तीन वर्ग आहेत.

(१) जे दरमाहा एक रुपया देतात ते पहिल्या वर्गाचे. त्याणीं तीन पुस्तकेंपर्यंत दर वेळेस वाचावयास पुस्तकशाळेंत किंवा बाहेर घ्यावीं.

(२) जे दरमाहा अर्धा रुपया देतात ते दुसरे वर्गाचे. त्याणीं दोन पुस्तकेंपर्यंत पुस्तकशाळेंत किंवा बाहेर दर वेळेस घ्यावीं.

(३) जे दरमाहा चार आणे देतात ते तिसरे वर्गाचे. त्याणीं सदरहू-प्रमाणें एकच पुस्तक घ्यावें.

वाचणाराचे अधिकार

५ पुस्तकें आठ दिवसांत परत करावीं. मोठें असलें तर पंधरा दिवसांहून अधिक ठेवूं नये.

६ पुस्तक खराब कोणीं केलें तर किंमत भरावी लागेल.

७ पुस्तक एकानें दुसऱ्यास देऊं नये. तो दुसरा पुस्तकशाळेंत वाचणारा असो वा नसो.

८ वाचणारें आपले वर्गाप्रमाणें तीन महिन्यांचा पैसा आगावू भरावा.

९ कोणी मनुष्य पुस्तकशाळेंत वाचावयास इच्छील तर त्याणें एक चिह्वाटदाराची ओळख दिल्ली पाहिजे.

शंभर वर्षांमागची पुस्तकशाळा व तिचा कारभार

७०३४२

१७७०

१३६ निबंध
५-८-६९

१० वाचणारा गांवास जाईल तर पुस्तकें परत देऊन पैसा देणें असेल तो सर्व चुकवावा. आणि ज्यास पुस्तकशाळा सोडणें असेल त्याणें असेंच करावें. आणि कारकुनास चिठी पाठवावी म्हणजे नांव काढलें जाईल.

११ वाचणारास हमेष पुस्तकशाळेचा हिशेब पहाण्याचा अधिकार आहे.

१२ वाचणारे याणीं वार्षिकी सभेस यावें. आणि त्यांच्यापैकीं बहुतांचें संमत पडल्यावांचून कायद्याच्या उलट माहेवारी दरांत वगैरे मोठी घालमेल जी सर्वास लागू पडावयाजोगी असेल ती होणार नाहीं.

लेखक

१३ पुस्तकशाळेंत जसे (?^१) अन्वयें वर्तमानपत्रें घेऊन वाचणारे त्यांजकरितां मेजावर ठेविलीं जातील. व पुस्तकें मराठी इंग्रजी वगैरे संग्रह असेल त्यांपैकीं पाहिजे तें वाचावयास मिळेल.

वहिवाटदार

१४ वहिवाटदार म्हणजे वाचणारांपैकीं जे वार्षिक सभेचे दिवशीं पुस्तकशाळेचें काम पाहावयास नेमले जातील ते व त्यांत एक मुख्य होईल त्याचें नांव प्रमुख.

१५ वहिवाटदाराचें काम असें आहे कीं त्याणीं पुस्तकशाळेचे हिशेब वगैरे सर्व काम पाहावें, बंदोबस्त ठेवावा. व पुस्तकशाळेचें जें हित असेल तें करावें.

१६ वहिवाटदारांनीं काम पाहाण्याकरितां जरूर असल्यास दर महिन्याचे पहिले सोमवारी जमावें.

१७ वहिवाटदाराचे बहुमतानें चिटणीस कारकून शिपाई नेमले जातील.

१८ वहिवाटदार हे वाचणारे व प्रस्थापक यांस जबाबदार आहेत.

१९ सर्व काम वहिवाटदार चिटणीसाचे मार्फत करतील.

१. प्रश्नचिन्ह आमचें. शब्दरचना थोडी घोट्याच्याची वाटते. एकादा शब्द मुळांत लिहिण्याचा राहिला असावा.-संपादक.

२० नेहमीचा खर्च व नवीन खर्च वगैरे सर्व किरकोळ काम त्याचे आज्ञेनें होईल.

चिटणीस

२१ चिटणीस म्हणजे वहिवाटदाराचे हुकुमाप्रमाणें काम करण्यास व सर्व कागदपत्र बाळगण्यास व वाचणाऱ्यांतून जो कोणी नेमला असेल तो.

२२ चिटणिसानें कारकुनाचें काम पाहावें व हिशेब वगैरे सर्व बंदोबस्त नीट ठेवावा.

२३ चिटणिसाचें काम गैरहजेरीमुळें दुयमानें चालवावें.

२४ माहेवारी व वार्षिकी सभा जमविण्याचें काम चिटणिसाचें आहे.

२५ चिटणिसानें अडचणीकरिता वहिवाटदाराचें काम करावें, परंतु तें काम वहिवाटदारांनीं तबदिल केलें नाही तर चालेल.

कारकून

२६ चिटणिसाचे हाताखालीं जो पुस्तकशाळेचें काम पाहाण्याकरितां मनुष्य ठेविला जाईल त्यास कारकून म्हणावें व कारकुनाचे हाताखालीं लागतील तितके सिपाई ठेविले जातील.

२७ कारकुनानें हिशेब ल्याहावे व चिटणिसानें सांगितलें काम करावें. पट्टी व माहेवारी वसूल करावी व पावती द्यावी व हरएक प्रकरणीं पुस्तक व पैशांची जबाबदारी त्याजकडे राहिल.

२८ वाचणाराचे हुकूम कारकुनानें मानावे; परंतु हे हुकूम त्याचे कामाबद्दल असावे.

२९ पुस्तकें वाचणारास देतील त्यांची याद ल्याहावी.

३० कारकुनानें हिशेब ल्याहावे ते चिटणिसास दाखवावे आणि महिन्याचे महिन्यास त्याची सही सर्व कागदांवर करून घेत जावी.

३१ पुस्तकें परत येतील तेव्हां तीं नीट आहेत हें पाहावें.

३२ कायद्यावरून जें कोणास मागावयाचा अधिकार नाही तें त्यास देऊं नये.

३३ तोंडचे निरोपानें पुस्तक देऊं नये. चिटी किंवा सही घ्यावी.

३४ मुदतीवर पुस्तकें कोणी ठेवितील तर मागवून घ्यावीं.

३५ प्रातःकाळीं सहा वाजल्यापासून रात्रीं नऊ वाजेतोंपर्यंत पुस्तक-शाळा उघडी ठेवावी. परंतु पुस्तकें सात वाजल्यापासून रात्रीं सात वाजेपर्यंत घ्यावीं.

३६ ज्या पोथ्यांची गरज सर्वास लागते म्हणजे नकाशा, कोश, वर्तमानपत्रें, इत्यादि चिटणिसाचे परवानगीशिवाय कारकुनानें बाहेर देऊं नये.

३७ जें पुस्तक बाहेर कुणाकडे असेल तें ज्यास पाहिजे असेल त्याणें ती गोष्ट कारकुनास कळवावी म्हणजे अगोधर मागणारास तो तें पुस्तक परत देईल.

३८ कारकुनानें पुस्तकशाळेचे हितास झटून मेहनत करावी.

पुस्तक दुसऱ्याला देऊं नये

वर जी नियमावलि दिली आहे, तीवरून शंभर वर्षांमार्गे आपल्याकडील ग्रंथालयांचा कारभार कोणत्या पद्धतीवर चाले हें आपणांस कळून येईल. अजूनही यांपैकीं कांहीं नियम आपणास ग्राह्य वाटण्यासारखे आहेत. वरील सातव्या नियमांत वर्गणीदारानें ग्रंथालयांतून आपल्या नांवावर नेलेलें पुस्तक दुसऱ्याला देऊं नये, असें जें तत्त्व निर्दिष्ट केले आहे, त्याची जर अंमलबजाणी प्रामाणिकपणें झाली तर वाचनालयांची आर्थिक व ग्रंथिक स्थिति सुधारण्यास फार मदत होईल. आज एकादें कोरें नवीन पुस्तक वाचनालयांतून वाचक नेतो व महिन्या दोन महिन्यांनंतर अनेक सूचनापत्रें पाठविल्यावर चाळींतल्या एकूण एक स्त्री-पुरुषांनीं, वर्गणीदाराच्या सग्या-सोयऱ्यांनीं व मित्रांनीं त्याच्यावर निर्दयपणें फुकट अत्याचार केल्यावर अगदीं खिळखिळें व गलितगात्र होऊन तें पुस्तक वाचनालयांत परत येतें ! ठिकठिकाणीं शाईचे व तेलालेचे डाग पडलेले, कांहीं पानें फाटलेलीं तर कांहीं अजिबात गेलेलीं, अशी पुष्कळदा त्याची स्थिति होते. जें पुस्तक स्वतः विकत घेतलेलें नाही किंवा स्वतः ग्रंथालयाचे वर्गणीदार होऊन मिळविलेले

नाहीं त्याचा फुकट उपयोग करण्याची माणसाला लाज वाटली पाहिजे.

शंभर वर्षांमागे आपल्याकडील छापील मराठी पुस्तकांची संख्या एकंदरीत कमीच होती. जीं पुस्तकें मुद्रित झालीं होतीं, त्यांपैकीं एकूणएक या ग्रंथशाळेंत संगृहीत झालीं होतीं, असें दिसत नाहीं. पुस्तकांचे 'नवीन ग्रंथ' व 'प्राचीन ग्रंथ' असे वर्ग पाडले आहेत. 'नवीन ग्रंथ' म्हणजे मुद्रित मराठी ग्रंथ व 'प्राचीन ग्रंथ' म्हणजे मराठी व संस्कृत हस्तलिखितें असा अर्थ दिसतो. इंग्रजी ग्रंथाची विषयवारीनें संख्या दिलेली आहे. फारशी ग्रंथ व काहीं वृत्तपत्रेही होतीं. शंभर वर्षांमागच्या ग्रंथशाळेचें स्वरूप कळण्याकरितां या सर्वांचीं येथें यादीच देतो—

मराठी पुस्तकांची यादी नवीन ग्रंथ

- १ लक्ष्मीज्ञान (१८४९)
- २ यंत्रज्ञान (१८५०)
- ३ पदार्थविज्ञान (सिद्धपदार्थ १८३३)
- ४ सृष्टिसंग्रहईश्वरज्ञान (सृष्टिजन्य ईश्वरज्ञान, १८४२)
- ५ इंग्लंड देशाची बखर(१८३२, १८५०)
- ६ शिल्पविद्या (१८३५)
- ७ इंग्लंड-वृत्तान्त (१८३८)
- ८ मराठी बखर (१८३०)
- ९ बाळमित्र (१८२८)
- १० विद्योपक्रम (१८४८)
- ११ विद्योदेश (१८२९)

१. पुस्तकांचे मुद्रणकालचे आंकडे कंसांत दिले आहेत ते मुळांत नाहींत. ते लेखकानें वाचकांच्या माहितीसाठीं मुद्दाम दिले आहेत. ज्या कोणाला या पुस्तकांसंबंधीं जास्त माहिती पाहिजे असेल त्यानें रा. शं. ग. दाते यांच्या 'मराठी ग्रंथसूचि' या पुस्तकांत दिलेली आद्यमुद्रित ग्रंथांची नामावलि व 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयांतील मराठी दोलामुद्रितें' हें पुस्तक पाहावें.

- १२ भूगोलशास्त्र (१८३६)
- १३ जनावरांचें वर्णन (?)
- १४ वाटसराच्या गोष्टी (१८४७)
- १५ बोधकथा (१८३१)
- १६ जागती जोत (१८३६)
- १७ इंग्लंडवर्णन (१८३६)
- १८ बैठकचावडी (?)
- १९ गणितमार्ग (१८२६)
- २० मिस्रि देशाचा वृत्तान्त (१८३९)
- २१ गंगाधरशास्त्री व्याकरण (१८३६)
- २२ कामदार लोकांशीं संभाषण, (द्वितीयावृत्ति, १८५३)
- २३ बडे लोकांशीं संभाषण (१८४८)
- २४ बालव्याकरण (१८३६)
- २५ पन्दनामा (१८५०)
- २६ लेखनपद्धति (१८५०)
- २७ इसापनीति (१८२८)
- २८ रसायणशास्त्र (१८३७)
- २९ मराठी भाषेचा कोश (१८२९)
- ३० मराठी नकाशे (१८३६, १८४७)
- ३१ धीवसन ग्रामर (१८३१)
- ३२ शब्दसिद्धिनिबंध (१८४३)
- ३३ इसबनीति संस्कृत (?)
- ३४ भाषामंजरी (१८४३)
- ३५ महाराष्ट्र देशाचें वर्णन (१८४०)
- ३६ शेतकी आणि घरगुती व्यवस्था (१८४६)
- ३७ बालबोध गोष्टी (बालगोष्टी १८३८)
- ३८ दृष्टांतिक वाक्ये (?)

- ३९ यात्रेकराचा वृत्तान्त (१८३८)
- ४० तुतीचे झाडाचें वर्णन (१८३८)
- ४१ आळसी आणि दिवाळखोर (१८४७)
- ४२ फष्ट वालम गणीत (?)
- ४३ व्याजबुक (?)
- ४४ दादोबांचें व्याकरण (१८३६, १८५०)
- ४५ नीतिदर्पण (१८३७)
- ४६ नीतिज्ञानपरिभाषा (१८४८)
- ४७ शुक्रवाहत्तरी (२ री आवृत्ति १८५५)
- ४८ हिंदुस्तानचा इतिहास (१८४६)
- ४९ कल्पित कादंबरी (?)
- ५० चातुर्यलतिका (?)
- ५१ सर्वसंग्रह (हस्तलिखित)
- ५२ सिंहासनवृत्तिसी (१८२४)
- ५३ नीतिसंग्रह (१८४५)
- ५४ हरिपाठ (१८४०)
- ५५ नीतिकथा (१८३८)
- ५६ सारसंग्रह (१८३१)
- ५७ बोधवचनें (१८३१, १८३३)
- ५८ वेताळपंचविशी (?)
- ५९ भाऊसाहेबांची बखर (?)
- ६० रामदासी श्लोक (१८३५)
- ६१ नारायणराव पवाडा (?)
- ६२ व्यंकटेशस्तोत्र (१८४८)

वरील पुस्तकांचीं कांहीं नांवे संक्षिप्त स्वरूपांत आहेत. ५१ नंबरचें 'सर्वसंग्रह' हें पुस्तक हस्तलिखित आहे असें सरकारी दप्तारांत सांपडलेल्या दि. १२ मार्च १८५१ च्या एका पत्रव्यवहारावरून दिसते.

प्राचीन ग्रंथ

१ श्रीभागवत बखर समग्र	२७ शिवस्तुति
२ प्रेमसागर	२८ सिमंतिनीआख्यान
३ वैद्यप्रकरण	२९ सोमवारकथा
४ सृष्टिसंग्रह	३० अनंतव्रत
५ मिताक्षरधर्मशास्त्र	३१ थालीपाकाचे अभंग
६ योगवासिष्ठ	३२ मारुतीजन्म
७ काशीखंड	३३ उपमन्युस्तोत्र
८ मालती	३४ गणपतिनामावळि
९ लीलावती	३५ शिवसहस्रनाम
१० भावचंद्रिका (१८३९)	३६ मानसपूजा
११ विदुरनीति (१८२३)	३७ मारुतिस्तोत्र
१२ लघुहितोपदेश(१८४५)	३८ गजेंद्रआख्यान
१३ परंतुरामायण	३९ चर्पटपंजरी
१४ भर्तृहरीशतक	४० बकासुराची बखर
१५ ज्योतिषश्लोक	४१ रुक्मिणीहरण
१६ नळारख्यान	४२ बळीआख्यान
१७ अंगदशिष्टाई	४३ गयासुरआख्यान
१८ नित्यकर्म	४४ अजामिळआख्यान
१९ गोपीगीत	४५ ध्रुवाख्यान
२० पंचोपाख्यान (१८२२)	४६ पारधीआख्यान
२१ शालिग्रामस्तोत्र	४७ रावणगर्व
२२ पंचरत्नगीता	४८ सुदामचरित्र
२३ पंढरीमाहात्म्य	४९ अशौचविधी
२४ कर्मविपाक	५० हरिचंद्रआख्यान
२५ चेंडुफळी	५१ प्रातस्मरामि
२६ स्वप्नाध्याय	५२ शालीवाहनचरित्र

५३ द्रौपदीस्वयंवर	७१ सूर्यस्तुति
५४ बाळक्रीडा अभंग	७२ आदिपर्व
५५ भक्तिलीलामृत	७३ निघंटप्रकाश (१८३९)
५६ अश्वमेध	७४ पंचरत्नगीता
५७ हरिविजय	७५ पल्लीपतनकारिका
५८ रघुवंश सर्ग ८	७६ रामस्तुति
५९ शिवलीलामृत	७७ ज्वरस्तोत्र
६० किरात सर्ग	७८ रामरक्षा
६१ किरातार्जुन सर्ग ५	७९ गंगालहरी
६२ माघसर्ग ३	८० समासचक्र
६३ कुवलयानंद	८१ वृद्धचाणाख्य
६४ न्यायरत्न	८२ पंचांगें
६५ धर्मसिंधु	८३ आरत्या
६६ धातुरूपावळी	८४ ज्ञानेश्वरी
६७ रूपावली	
६८ चक्रविभु	१४६ एकूण
६९ नारायणवर्म	४ किरकोळ
७० महावाक्य	
	१५० एकूण

वर ज्या पुस्तकांपुढें वर्षाचा आंकडा आम्हीं घातला आहे तीं मुद्रित असावीत असें वाटतें.

इंग्रजी बुकांची यादी

प्रकरणें	संख्या
१ दंतकथा	२४८
२ इतिहास	१७६
३ शास्त्रविद्या	८६
४ अल्पनिबंध	६५

५ कीर्तिवान लोकांचें वर्णन	६०
६ कायदा व राज्यनीति	५८
७ देशपलाटणकथा	५२
८ महाकोश	४५
९ काव्ये	२९
१० धर्म	२३
११ लेखनरीति	२३
१२ भूगोल	१९
१३ वैद्यक	१९
१४ कोश	१८
१५ शोध	१०
१६ किरकोळ	११९
	<hr/>
	१०५०
फारसी किताब हरएक प्रकरणवार	५०
	<hr/>
	११००

वर्तमानपत्रें

- मराठी : १ प्रभाकर....दर रविवारीं....मुंबई
 २ ज्ञानप्रकाश....दर सोमवारीं....पुणे
 ३ ज्ञानोदय....दर १५ व १ तारखेस....मुंबई
 ४ बोधसागर....दर महिना....मुंबई
- इंग्रजी : ५ टैम्स....दर बुधवारीं व शनिवारीं....मुंबई
 ६ टेलिग्राफ....दररोज....मुंबई
 ७ लंडन मेल....दर महिन्यास दोनदा....विलायत
 ८ क्रानिकल....दर शुक्रवारीं....पुणे
- हिंदुस्थानी : ९ माळवा अखबार....दर मंगळवारीं....इंदूर
- नेटिव जनरल लायब्ररीचे सेक्रेटरी "Gopall Row Hurry

Deshmookh" यांनी मुंबई सरकारला ता. १२ मार्च १८५१ रोजी पाठविलेली एक यादी सरकारी दस्तऐवज उपलब्ध आहे. तीवरून त्या वेळीं संस्कृत व मराठी मिळून १८५ पुस्तकें या लायब्ररींत असल्याचें कळतें. त्यामुळें वरील पुस्तकांत आणखी कांहीं भर पडलेली दिसते. विस्तारभयास्तव त्यांची नोंद या ठिकाणीं करित नाहीं.

पुस्तकशाळेची महती

याशिवाय 'सूचना' या शीर्षकाखाली दिलेली माहिती संस्थेच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे. ती शेवटीं देतो—

“पुण्यांत वगैरे ठिकाणीं पुस्तकशाळा असाव्या ही कल्पना मुळीं क्लार्कसाहेब गौरनर होते त्याणी काढून साहेबलोकांस चिट्या पाठविल्या त्याप्रमाणें मिस्टर ब्रौन जडज पुणे यांस चिठी सादर जाहली, त्याजवरून सर्व लोकांस जमवून तारीख ८ फेब्रुवारी सन १८४८ सालीं बुधवाराचे वाड्यांत सभा केली. यथें सर्वांचें संमत घेऊन त्यांस समजून सांगून पुस्तकशाळेवर अंमलदारांच्या नेमणुकी करून शाळा चालू केली. सरकारांतून बुधवाराचे वाड्यांत जागा देण्याची परवानगी जाहली. याप्रमाणें ही बहुत उपयोगी शाळा स्थापन जाहली.

“आळसी व अनुद्योगी लोकांस पुस्तकशाळा हें मोठें औषध आहे. बहुत लोक रिकाम्या गप्पा मारीत बसणारे व अक्षरशत्रु यांस थोडे पैशांत बहुत ग्रंथ वर्तमानपत्रें वगैरे वाचावयास सांपडतात. आणि काल इतर प्रकारानें घालविण्यापेक्षां विद्यावृद्धींत व देशावरील वृत्तान्त जाणण्यांत घालविणें हें फार चांगलें आहे. लोकांमध्ये अर्बूची काळजी विशेष राहते. हे सर्व लाभ जाणून पुण्यांतील लोकांनीं पुस्तकशाळेस मदत चांगली केली. व पुढें करतील.

“अलीकडे हनराबल गौरनर कौंसलचा हुकूमच सादर जाहला आहे. दरएक मोठे गांवीं पुस्तकशाळा चालू करण्याची मेहेनत साहेब लोकांनीं करावी व सरकारचा मोठा उपकार होय.”

५०३०२

१७७०

निबंध

REFBK-0016626

आणखी
काही
मुंबई मराठी साहित्य संघ
प्रकाशने

वामन मल्हार : वाङ्मयदर्शन
(समीक्षा)

वा० ल० कुळकर्णी

किंमत रुपये चार

मराठी कविता १९२० ते १९५०
(प्रातिनिधिक काव्यसंकलन)

किंमत रुपये पाच

मराठी कादंबरी-पहिले शतक :
(भाग दुसरा)

कुसुमावती देशपांडे

किंमत रुपये तीन पन्नास

मराठी कविता १९४५-१९६५
(समीक्षा)

रा० श्री० जोग

किंमत रुपये दोन

वितरण

मौज प्रकाशन गृह

खटाववाडी गिरगाव, मुंबई चार